

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Nizami Tağısoy

QARAÇAY ƏDƏBİYYATI

Kitab AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının 23 iyun 2016-cı il tarixli 5 sayılı iclasının qərarı ilə nəşr olunur.

“Elm və təhsil”
Bakı-2016

**Elmi redaktor və
ön sözün müəllifi:**

İsa Həbibbəyli

AMEA-nın Vitse-Prezidenti,
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
direktoru, akademik

Rəyçilər:

Məmməd Əliyev

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun direktor müavini,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Bədirxan Əhmədov

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun Asiya Xalqları Ədəbiyyatı
şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor

Elman Quliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti “Türk araşdırmaları”
Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin elmi rəhbəri,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Fərrux Məmmədov

Bakı Slavyan Universiteti Azərbaycan
Ədəbiyyatı kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**Nizami Məmmədov-Tağısoy. Qaraçay ədəbiyyatı. Bakı,
“Elm və təhsil”, 2016, 312 s.**

Kitabda Qaraçay türklərinin folklor, dastan yaradıcılığı, yazılı ədəbiyyat nümunələri, çoxsaylı bədii-poetik örnəkləri nəzərdən keçirilir, şair və yazıçıların əsərləri təhlil obyektinə çevrilir. Onların əsərlərindəki etnik cizgilər, milli çalarlar, obrazlar aləmi, ideya-estetik yanaşmalar səciyyələndirilir, Qaraçay ədəbiyyatının əsas istiqamət və perspektivləri müəyyənləşdirilir. Əsər Qaraçay türklərinin ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi istiqamətində ilk təşəbbüsdür. Kitab bakalavrlar, magistrələr, doktorantlar, türkoloqlar, mütəxəssislər və geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

İsa Həbibbəyli. Qaraçay ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında.....	10
GİRİŞ	14
I FƏSİL. Qaraçaylılar və malkarlar haqqında ümumi məlumat	25
1.1. Tarixi-etnoqrafik mənbələr qaraçaylılar haqqında....	25
1.2. Qaraçay-malkar türkləri dastan və əfsanələrdə.....	32
1.3. Qaraçay-malkar türkləri Avropa və rus mənbələrində.....	36
1.4. Qaraçay-malkarlar Rusiya və Türkiyə münasibətləri müstəvisində.....	42
1.5. Qaraçay-Çerkəz Respublikası və qaraçaylılar	49
Ədəbiyyat.....	57
II FƏSİL. Qaraçay-malkar adət-ənənələri və şifahi xalq yaradıcılığı.....	59
2.1. Qaraçay-malkar adət-ənənələri	59
Ədəbiyyat.....	65
2.2. Qaraçay-malkarların təqvim poeziyası	66
Ədəbiyyat.....	72
2.3. Qaraçay-malkar poeziyasında ənənəvi konsept.....	72
Ədəbiyyat.....	76
2.4. Nağıllar	76
2.5. Qaraçay-malkar “Nart” qəhrəmanlıq eposu.....	79
Ədəbiyyat.....	100
2.6. Atalar sözü, zərbi məsəllər, alqışlar və tapmacalar..	101
Ədəbiyyat.....	105
2.7. Xalq nəğmələri.....	105
Ədəbiyyat.....	113
2.8. Qaraçay şifahi xalq yaradıcılığının janr təsnifatı və tədqiqi problemləri	113
Ədəbiyyat.....	123

III FƏSİL. Qaraçay yazılı ədəbiyyatının təşəkkülü.. 125

3.1. Qaraçay poeziyası haqqında ümumi məlumat	134
3.2. Qaraçay ədəbiyyatında dram janrı nümunələri	143
3.3. Qaraçay ədəbiyyatının mövzu axtarışları.....	148
3.4. İslam bəy Kırımşamxalov (Teberdici) - ilk Qaraçay maarifçisi və ictimai xadimi	160
3.5. İslam Xubiyevin (Qaraçaylının) publisistikası	164
3.6. İssa Qaragetov poeziyasının motiv və obrazları	166
3.7. Həzrət Urtenov və Qaraçay yazılı ədəbiyyatının təşəkkülü problemləri.....	169
3.8. Davud Bayqulovun orijinal və tərcümə yaradıcılığı	178
3.9. Həsən Appayevin nəsr yaradıcılığı	179
<i>Ədəbiyyat</i>	182

**IV FƏSİL. 1940-1960-cı illər Qaraçay ədəbiyyatında
janrlar .....**

4.1. 40-60-cı illər Qaraçay poeziyası: başlıca xüsusiyyətləri, əsas nümayəndələri.....	188
4.2. Qaraçay ədəbiyyatında poema janrı və onun müxtəlif tipləri	204
4.3. Qaraçay nəsrində hərbi memuar, sənədli oçerk və povest janrı.....	211
4.4. Harun Boqatırovun «Vətən uğrunda» memuarı	213
4.5. Seyid Laypanovun "Qaraçay oğlu – Belarusiya qəhrəmanı" əsərində arxiv sənədlərindən istifadə	215
4.6. Hənəfi Ebzeyev yaradıcılığında müharibə mövzusu	220
4.7. 1940-1960-cı illər Qaraçay romanının ideya, mövzu və problem axtarışları.....	228
<i>Ədəbiyyat</i>	240

V FƏSİL. 1950-1980-ci illər Qaraçay nəsrinin ideya-bədii xüsusiyyətləri	243
5.1. 1950-1980-ci illər Qaraçay nəsrinin aparıcı janrları və mövzuları	245
5.2. Qaraçay nəsrini yüksəliş mərhələsində	247
5.3. Qaraçay nəsrində yeni qəhrəman tipi	255
5.4. Dair Kubanovun roman yaradıcılığında epik zaman və obrazları səciyyələndirmə ustalığı	258
5.5. Qorxmaz Qorxmazovun «Qisas qılıncı» roman-dilogiyasında abrek həyatının təsviri	265
5.6. Qaraçay nəsrində məktəb, maarif və ziyalı mövzusu (H. Bayramukovanın «İllər və dağlar», O. Xubiyevin «Yuxusuz gecələr» və «Qisas» əsərləri) ...	268
5.7. 1950-1980-ci illər Qaraçay romanının poetikası	275
<i>Ədəbiyyat</i>	280
VI FƏSİL. Müasir Qaraçay ədəbiyyatında milli özünəqayıdış və özünüdərk axtarışları	283
<i>Ədəbiyyat</i>	296
Карачаевская литература (Резюме)	299
Nizami Məmmədov-Tağısoy	305
Низами Мамедов-Тагисой	307

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Иса Габиббейли. Карачаевская литература в азербайджанском литературоведении .....</i>	<i>10</i>
Введение.....	214
Глава I. Общие сведения о карачаевцах и малкарцах.....	25
1.1. Историко-этнографические источники о карачаевцах.....	25
1.2. Карачаевцы и малкарцы в эпических образцах и легендах	32
1.3. Карачаевцы и малкарцы в русских и европейских источниках	36
1.4. Карачаево-малкарские тюрки в контексте российско-турецких отношений.....	42
1.5. Карачаево-Черкесская Республика и карачаевцы.....	49
Литература.....	57
Глава II. Карачаево-малкарские обычаи и традиции и устное народное творчество	59
2.1. Карачаево-малкарские обычаи и традиции	59
Литература.....	65
2.2. Календарная поэзия карачаевцев и малкарцев.....	66
Литература.....	72
2.3. Традиционный концепт в карачаевской и малкарской поэзии.....	72
Литература.....	76
2.4. Сказки.....	76
2.5. Карачаево-малкарский эпос «Нарты»	79
Литература.....	100
2.6. Пословицы, поговорки, напутствия и загадки ...	101
Литература.....	105
2.7. Народные песни	105

Литература	113
2.8. Классификация жанров карачаевского устного народного творчества и проблемы их исследования	113
Литература	123
Глава III. Становление карачаевской письменной литературы	125
3.1. Общие сведения о карачаевской поэзии	134
3.2. Первые образцы драматического жанра в карачаевской литературе	143
3.3. Тематические искания карачаевской литературы	148
3.4. Ислам бек Крымшамхалов (Тебердичи) – первый карачаевский просветитель и общественный деятель	160
3.5. Публицистика Ислама Хубиева (Карачайлы)	164
3.6. Мотивы и образы поэзии Иссы Каракетова	166
3.7. Азрет Уртенев и проблемы становления карачаевской письменной литературы	169
3.8. Оригинальное и переводческое творчество Давуда Байкулова	178
3.9. Творческое своеобразие прозы Хасана Аппаева	179
Литература	182
Глава IV. Жанры в карачаевской литературы в 1940-1960-ые годы	185
4.1. Карачаевская поэзия 1940-1960-ых годов: главные особенности, основные представители	188
4.2. Жанр поэмы в карачаевской литературе и разные ее типы	204
4.3. Жанр военных мемуаров, документальных очерков и повестей	211
4.4. Мемуар Харуна Богатырева «За родину»	213

4.5. Использование архивных документов в создании повести Сеида Лайпанова «Сын Карачая – герой Белоруссии».....	215
4.6. Тема войны в творчестве Ханафи Эбзеева	220
4.7. Идеино-тематические искания в карачаевском романе в 1990-1960-ые годы	228
Литература	240
Глава V. Художественные особенности карачаевской прозы 1950-1980-ых годов	243
5.1. Ведущие жанры и темы карачаевской прозы 1950-1980-ых годов.....	245
5.2. Карачаевская проза в годы подъема	247
5.3. Новый тип героя в карачаевской прозе	255
5.4. Эпическое время в романном творчестве Даира Кубанова и мастерство образной характеристики писателя	258
5.5. Изображение жизни абреков в роман-дилогии Корхмаза Корхмазова «Меч мести»	265
5.6. Тема школы, просвещения и интеллигенции в карачаевской прозе (Х.Байрамукова «Годы и горы», О.Хубиев «Бессонные ночи» и «Мечь»)	268
5.7. Поэтика карачаевского романа 1950-1980-ых годов	275
Литература	280
Глава VI. Искания национального самопознания и самоутверждения современной карачаевской литературе	283
Литература	296
Карачаевская литература (Резюме).....	299
Низами Мамедов – Тагисой (на азерб. языке).....	305
Низами Мамедов – Тагисой (на рус. языке)	307

**Bu kitabı türkçülüyü ilə öyünən
valideynlərimin əziz xatirəsinə bağışlayıram**

**Bütün türklərin həyat tərzini, dünyabaxış-
larını, folklorunu, mədəniyyətini, ədəbiyyatını
öyrənməyə çalışın. Onlar hansı boya mənsub
olmasından asılı olmayaraq soydaşlarımızdır.**

Nizami Məmmədov-Tağısoy

Qaraçay ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında

Dünyanın müxtəlif regionlarında məskunlaşmış xalqların, o cümlədən türk xalqlarının çeşidli etnogenetik əlaqələrinin tarix, dil, folklor, etnoqrafiya, psixologiyası və həyat tərzinin mədəniyyət və ədəbiyyat kontekstində öyrənilməsi daim aktual olmuşdur. Keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olmuş Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanla yanaşı, Azərbaycan Respublikası da XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ikinci dəfə öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra ölkəmizin dünya birliyi, o cümlədən türk xalqları ilə ədəbi-mədəni əlaqələri daha da güclənməyə başlamışdır. Bundan sonra respublikamızın nəinki Türkiyə Cümhuriyyəti və müstəqil türk respublikaları, bu gün Rusiya Federasiyasının tərkibində yaşayan əzsaylı türk xalqları ilə əlaqələri daha da intensivləşmişdir. Müstəqillik dövründə tatarların, qaraqalpaqların, başqurdların, qaqauzların, Şimali-Kipr türklərinin folkloru, onların yazıçı-şairlərinin yaradıcılığı geniş təhlil və tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Tağısoy son illər ərzində türk xalqlarının ədəbiyyatları üzərində daha çox araşdırmalar aparmış, türkoloji ədəbiyyatı diqqətlə öyrənmişdir. Onun “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” kitabı geniş elmi ictimaiyyət arasında böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Müəllifin oxuculara və tədqiqatçılara təqdim olunan növbəti “Qaraçay ədəbiyyatı” kitabı da Azərbaycan türkoloji ədəbiyyatşünaslığında mövcud sahədə olan ehtiyacı ödəmək və bu xalqın ədəbiyyatını ölkəmizdə tanımaq baxımından dəyərli mənbədir.

Məlum olduğu kimi, qaraçaylılar Qafqazda yaşayıb, özünün milli-mənəvi varlığını qoruyub saxlayan və inkişaf etdirən bir xalqdır. Qaraçay xalqı zəngin mədəniyyətə və ədəbiyyata malikdir. Qaraçay folkloru və yazılı ədəbiyyatı türk xalqlarının mədəni-mənəvi irsinin qiymətli nümunəsidir.

Nizami Tağısoyun tədqiqatında qaraçaylılar və onların ədəbiyyatı ilə bağlı ətraflı və əsaslı məlumat vermək üçün bu xalqın tarixi-etnogenetik mənbələri, mifologiyası, adət-ənənələri, şifahi xalq yaradıcılığı, folklorunun müxtəlif janrları, təqvim poeziyası diqqətlə öyrənilmişdir. Müəllif bu zəngin mənəvi miras üzərində XX əsrin əvvəllərindən etibarən təşəkkül tapıb inkişaf edən Qaraçay yazılı ədəbiyyatına geniş planda nəzər salmışdır. O, ilk növbədə Qaraçay şairlərinin poetik təcrübələrində xalq poeziyasının müxtəlif janrlarından istifadəni diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Bundan başqa, tədqiqatçı İslam bəy Kırımşamxalov, İslam Xubiyev və başqaları kimi ilk Qaraçay ictimai xadimlərinin, maarifçilərinin və publisistlərinin yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmış, İssa Qaragetov, Həzrət Urtenov, Davut Bayqulov, Həsən Appayev və digər müəlliflərin Qaraçay yazılı ədəbiyyatının formalaşmasındakı və inkişafındakı yerini və rolunu göstərmişdir.

Monoqrafiyada Qaraçay ədəbiyyatının inkişaf problemləri xronoloji və tarixi-nəzəri planda izlənilməklə, XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq daha sürətlə və ardıcıl inkişaf edən Qaraçay poeziyasının aparıcı nümayəndələrinin müxtəlif janrlarda təqdim etdikləri nümunələri tədqiq edilmiş, bu xalqın ədəbiyyatında sənədli oçerk, hərbi memuar, hekayə və povest janrlarının özünəxas cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Əsərdə Qaraçay romanının ideya, mövzu və problem axtarışlarına, bu ədəbiyyatda dram janrının özünəməxsus mənbələrinə, onun meydan tamaşaları ilə sıx bağlılığına aydınlıq gətirilmişdir.

Tədqiqat işində Qaraçay ədəbiyyatında milli-bədii ənənəyə, folklorla, milli psixologiyaya və digər xalqların ədəbi təcrübəsinə yaradıcı münasibət vurğulanmaqla, bu ədəbiyyatda fərdi bədii təfəkkürün, milli özünəməxsusluğun, mental düşüncənin orijinallığı nəzərə çarpdırılmışdır.

Beləliklə, Qaraçay ədəbiyyatının özünəməxsusluğu elmi cəhətdən açılmış və ümumiləşdirilmişdir. Doğrudan da Qaraçay ədəbiyyatı, xüsusən poeziya Qafqazda mənsub olduğu xalqın milli ruhunu, varlığını ifadə edən, əslində bu xalqı nəinki qoruyub saxlayan, həm də yaşadan başlıca faktordur. Qaraçay şeiri –

Qaraçay xalqının bağrından qopmuş, onun dilində yaranmış, poetik düşüncəsini, dilini, milli kimliyini yaşatmaqda davam edən zəngin poeziyadır. Qaraçay şeiri – Qaraçay ədəbiyyatının onurğa sütunudur. Folklorndan süzülüb gələn bu şeir şifahi və yazılı ədəbiyyat vasitəsilə yaşadılaraq qaraçaylıları millət kimi tanıtmış, bu xalqın ədəbiyyatının digər janrlarını meydana çıxarmış, qaraçaylılara ədəbiyyat sahibi olmağı bəxş etmişdir.

Qaraçay ədəbiyyatında epik ənənələrin inkişafından danışıq sarkən professor Nizami Tağısoy ədəbiyyatda nəsr janrına müraciətin həyat həqiqətlərini daha real şəkildə əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli olduğunu vurğulamışdır. Bu mənada Qaraçay nəsr əslində Qaraçay xalqının mənalı və ibrətamiz həyat hekayəsidir. Elə buna görə də qaraçaylıların həyat fəlsəfəsi və mübarizəsi Qaraçay nəsrində geniş planda əks etdirilmişdir.

Nizami Tağısoyun “Qaraçay ədəbiyyatı” kitabında Böyük Vətən Müharibəsi dövründən Orta Asiyaya və Qazaxistana sürgün olunmuş qaraçaylıların öz tarixi vətənlərinə qayıtması məsələsinə yer ayırması da maraqlıdır. Nizami Tağısoyun tədqiqatda belə bir qənaətə gəlməsi də maraqlıdır ki, sürgün qaraçaylıların əzmini qura bilməmiş, bu insanlar xalq və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətlərini dərindən dərk etməklə yeni mühitdə mənəvi varlıqlarını qorumaq və yaşatmaq haqqında daha çox düşünməyə diqqət yetirmişlər. Bu illərin sərt sınaq və mübarizə ruhu da Qaraçay ədəbiyyatında özünün bədii əksini tapmışdır. Eyni zamanda, əsərdə 1990-2015-ci illər Rusiya Federasiyası tərkibində Qaraçay ədəbiyyatında milli özünəqayıdış və özünüdərk axtarırları dövrü kimi təhlil edilmiş, digər xalqlarla ünsiyyət və dostluğa diqqət yetirilmiş və mühüm elmi nəticələr çıxarılmışdır.

Professor Nizami Tağısoyun “Qaraçay ədəbiyyatı” kitabı tarixən Rusiya Federasiyasında, Şimali Qafqazda məskunlaşmış, taleyin hökmü ilə Orta Asiyada yaşamağa olmuş bu xalqın folklorunu, eposunu və yazılı ədəbiyyatını öyrənmək baxımından orijinal tədqiqat əsəridir. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun sifarişi ilə yazılan və nəşr edilən “Qaraçay ədəbiyyatı” kitabının meydana çıxması zəngin Qaraçay ədəbiyyatı haqqında obyektiv və

Qaraçay ədəbiyyatı

*ümumiləşmiş elmi təsəvvür əldə etmək baxımından əhəmiyyətli-
dir. Bu, Azərbaycanda Qaraçay ədəbiyyatına həsr olunmuş birin-
ci monoqrafik tədqiqat əsəri kimi də özünəməxsus əhəmiyyət kəsb
etməkdədir. Ümid edirik ki, təqdim olunan kitab Azərbaycan-Qa-
raçay ədəbi əlaqələrinin müasir dövrdə yenidən qurulmasında və
inkişaf etdirilməsində etibarlı bir körpü rolunu oynayacaqdır.*

İsa HƏBİBBƏYLİ

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
vitse-prezidenti, Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun direktoru, akademik*

GİRİŞ

Digər qədim yazılı zəngin poetik ənənələrə malik olan türk xalqları (Azərbaycan, özbək, Anadolu türkləri, türkmən, tatar, başqurd və s.) ədəbiyyatlarından fərqli olaraq Qaraçay türklərinin ədəbiyyatı uzun əsrlər boyu şifahi olaraq təşəkkül tapıb inkişaf etmiş, nəhayət XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərindən yazılı şəkildə yaranıb formalaşmaqla bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Bu isə o deməkdir ki, çeşidli şifahi xalq yaradıcılığı uzun müddət ərzində Qaraçay türklərinin (o cümlədən malkar, kumux, noğay ədəbiyyatlarının) ilkin mənbəyi kimi xidmət etmiş, onların mənəvi tələblərini ödəmişdir. Xalq nəğmələri, iynarlar (bayatılar), Nart əfsanələri və hekayələri, beşik nəğmələri (laylalar), alqışlar, qarğışlar, mifoloji-mərasim və təqvim poeziyası, adət-ənənə, “Nart” eposu, nağıllar, rəvayətlər, atalar sözü, zərbi məsəllər, andlar, qanadlı ifadələr, təkərləmələr, sayaçı sözlər və s. kimi nümunələr sonralar yazılı ədəbiyyatın yaranmasına zəmin yaratmış, təkan vermişdir.

Qeyd etmək zəruridir ki, Şimali Qafqazda yaşayan digər türk xalqları (malkarlar, noğaylar, kumuxlar) kimi qaraçaylılar əsrlər boyu başqa xalqların – çərkəzlərin, gürcülərin, svanların, rusların ciddi təsirlərinə məruz qalmış, onların ucqar dağ silsilələrinə çəkilib gizlənməsi, pərakəndə şəkildə yaşaması digər neqativ hallarla yanaşı, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələrinin araya-ərsəyə gəlməsinə əngəl törətmişdir. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, xalq öz etnik mədəniyyət nümunələrini, xüsusən söz sənəti örnəklərini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Belə möhtəşəm və mükəmməl epik nümunələrdən biri ümumQafqaz və türk-monqol ənənələrinin nüvəsində yaranıb formalaşan «Nart» eposunun Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmış variantları, Qafqaz substratına söykənən və türk-monqol paralellərini özündə əks etdirən bu epos Orta Asiya, yaqut, altay-sayan, buryat xalq-

larının epik nümunələri ilə səsleşib mövzu, süjet, motiv, situasiya, mifoloji obraz və təsəvvürlər, üslubi uyğunluqları özündə daşısa da, “Nart” dastanının Qaraçay-malkar epik ənənəsində arxaik elementlərin konservasiyası, Nart qəhrəmanlarının təsvir spesifikasiyası, onların doğuluşunun mifoloji təsəvvürlərə söykənməsi, Kök Teyri (Tanrı), Jer Teyri (Tanrı) obrazlarının eposda yer alması, oradakı nəğmələrin Nartiadanın heç bir milli versiyasında təkrarlanmaması qaraçaylıları bu eposun müəlliflərindən birinə çevirmişdir. Cənubi Qafqaz, Anadolu, Orta Asiya və Balkanlarda «Koroğlu» dastanı türk xalqları arasında nə qədər populyardırsa, «Nart» dastanları da Şimali Qafqazda yaşayan nəinki türk xalqları, həm də qeyri-türklər arasında geniş yayılmış epik örnəklərdəndir. Epik növün mühüm qolunu təşkil edən müxtəlif tipli nağılların da Qaraçay şifahi söz sənətinin inkişafında yeri böyük olmuşdur. Zaman keçdikcə mifoloji ünsürlü nağıllar, nəğmələr və s. kimi nümunələr yerini tarixi-qəhrəmanlıq nəğmələrinə, digər səpkili epik örnəklərə, müxtəlif tipli və məzmunlu əhvalat və hekayətlərə vermişdir. Sonrakı dövrlərdə Qaraçay xalq poeziyasının inkişafı yüksələn xətlə getmişdir.

Yaz-yay təqvim-mərasim poeziyası, bütpərəstlik dövrünün izlərini özündə əks etdirən Totur, Coppa, Qollu, Eskertiu, Erirey, Xardar, Hıçıuman, Saban-toy və s. kimi mərasimlərin keçirilməsi daha çox fəallaşmış, Qaraçay –malkar mərasim poeziyasının yorulmaz tədqiqatçısı Həmid Malkonduyevin söylədiyinə görə XX əsrdə də geniş şəkildə mühafizə olunmaqla yaşamışdır. Bu mərasimlərin çoxu yaz-tarla işlərində aparıldığı, təbiətin canlandığı vaxtda, məhsul yığımı dövründə keçirilmiş, insanlar allahların şərəfinə nəğmələr oxumuş, onları xeyirxahlığa çağırmaqla, onlardan bolluq, səadət, xoşbəxtlik diləmişlər.

XIX əsrin sonuncu rübünə qədər Qaraçay mədəni həyatı mühafizəkar ənənələrə söykənərək gedirdi. Məktəb, maarif, elm olduqca zəif inkişaf edirdi. XVIII əsrin əvvəllərindən Rus imperiyasından tam şəkildə asılılığa düşən Qafqazda yaşayan digər

xalqlar kimi qaraçaylıların da bu dövrlərdə güzəranı o qədər yaxşı deyildi. İmperiya siyasətinə uyğun olaraq qaraçaylılar ruslar tərəfindən sıxışdırılrsa da, öz siyasi maraqlarını burada daha uğurla həyata keçirmək üçün onlar bu diyarda rus dilində məktəblər açır, qaraçaylı balalarını oraya cəlb edirdilər. Qaraçayda 1872-ci ildən başlayaraq Üçkulan, Teberda, Kart-Yurt, Xurzuk, Mare və Çoqutda açılan dünyəvi məktəblərdə yerlilərin təhsil alması son dərəcə əlamətdar hadisə idi. Bu uşaqlar əsasən Qaraçay knyazlarının, uzdenlərinin ailəsindən olanlar idi. Bunun müqabilində tədricən maariflənməyə yön götürən Qaraçay xalqının həyatında inkişaf baş verirdi. Bu inkişaf öz növbəsində xalqın mütərəqqi yöndə irəliləməsi üçün şərait yaradır, ana dilində məktəblərin, teatrların və klubların fəaliyyət göstərməsi gündəmə gəlir, nəticədə isə əlifbanın yaranma ehtiyacı zəruriləşirdi. 1928-ci ildə ərəb əlifbası latın qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yeni əlifbada işləyən fəhlə-gəncələr məktəbi, texnikumlar, daha sonralar müəllimlər və pedaqoji institutlar ziyalı kadrların yetişməsinə təkan verdi. Dövrü mətbuat orqanları «Dağlı kasıbları», «Dağlı həyatı», «Dağlı carlılar» və s. kimi Qaraçay və rus dillərində çıxan qəzetlər yenidən bədiî yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayan Qaraçay şair, nasir və dramaturqlarının ilk qələm təcrübəsi üçün sınaq meydanına çevrildi. İslam Teberdeçi (Kırımşamxalov), İmmolat Xubiyev, Toxtar Biçiyev, İsmayıl Akbayev (Teberdeçi), İssa Qaragetov, Abidət Botəşeva, Həzrət Urtenov, Davud Bayqulov və başqalarının şeir, felyeton, hekayə və povestləri əsasən xalqın maarifçi baxışlarının müxtəlif tərəflərini təsvir edib göstərmək baxımından maraqlıdır. Qaraçayda baş verən mədəni-maarifçi baxışların inkişafı xalq nəğməkarları Kasbot Koçkarov, Appa Canıbəyov, İbrahim Qozayev kimi maarifçi insanların üzərinə düşürdü. Bütün o vaxtkı Sovetlər ölkəsində olduğu kimi burada da 20-ci illərdə əvvəl Qaraçay-Çərkəz (1927), sonra Qaraçay (1928) Proletar Yazıçıları Assosiasiyası yaradıldı və bu Assosiasiya Qaraçay yazıçılarının yaradıcılıq işlərinin plana salınmasında mühüm rol oynadı.

1932-ci ildə «Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması» ilə bağlı ortaya çıxan sənəd Qaraçay ədəbiyyatının perspektivlərini müəyyənləşdirməyə şərait yaratdı, bədii nümunələrin Qaraçay dilində nəşr olunmasına impuls verdi. Milli ədəbi nümunələrin yaranmasına bədii özfəaliyyət dərnəkləri, Qaraçay mahnı və rəqs ansambli kollektivi və s. öz təsirini göstərdi, yeni kiçik həcmli nəsr nümunələri, pyeslər Qaraçay dramaturgiyasının təşəkkülündə öz rolunu oynadı. İlk ənənəvi səhnə nümunələri toylardakı və xalq tamaşaları formasındakı «gopçu» və «təkə» oyun elementlərini özündə əks etdirirdi. Əvvəllər yaradılmış dram əsərləri nümunələrində (A.Qorxmazov «Qırmızı komandır kadet əsrində», A.Batçayev «Əhməd-Batır», A.Botəşeva «Savadlı qadın və savadsız qadın», G.Qebenov «Güc birlikdədir» və «Köhnə adət və qanunlar» və b.) professional aktyor kollektivi və dramaturqların yoxluğu ucbatından, bu əsərlər illüstrativlik, ritoriklik və deklarativliklə müşayiət olunduğundan müəyyən mənada janrın inkişafını ləngidirdi.

30-cu illərdə Qaraçay poeziyası İ.Qaragetov, H.Urtenov, D.Bayqulov və digərlərinin yaradıcılığına əsaslanmaqla inkişaf edirdi. Məhz bu dövrlərdə «Yeni nəğmələr», «Kolxoz nəğməsi» kimi məcmuələrdə yer almış nümunələr Qaraçay poeziyasının özünəməxsus inkişafından xəbər verirdi. Şairlər öz yaradıcılığında sxematizm və mücərrədliyi aradan götürməyə çalışırdılar. Realist tipikləşdirmə, doğma folklordan faydalanmaqla H.Urtenovun, D.Bayqulovun və digərlərinin yaradıcılığında yeni təsvir vasitələrinin köməyi ilə ortaya çıxır, poetik nümunələrdə epik başlanğıc özünü büruzə verir, süjetli şeirlər yaranır, canlı xarakterlər görünürdü. H.Urtenovun «Kasıb qadın», «Qaraçaylı toyu», «Bizim babamız», «Yadımdadır», «Ovçular» və s. kimi lakonik örnəklərlə yanaşı, lירו-epik janrda qələmə aldığı poemalarda - «Yadda saxla!», «Bəy və nökər», «Əfəndi və ölüm», «Süləmənin Surətə məktubu», «Safiyət» və s. şairin kompozisiya ustası olub, obrazlı poetik nitqdən bacarıqla istifadə etdiyini göstərdiyi hal-

da, D.Bayqulovun «Şamay əvvəl və indi», «Məryəm və əfəndi», «İspan qızı», «Zəlihət» və digər poemalarında gerçəkliyin epik təsvirinə canatma özünü daha görümlü planda nümayiş etdirirdi.

Qaraçay ədəbiyyatında ilk nəsr nümunələri sırasında D. Bayqulovun «Həsənin evlənməsi», «Bəymirzənin həyatı» və s. kimi hekayələr dayanır. H.Urtenov xalq yaradıcılığı nümunələri, xüsusən Nəsr Xoca (Xoca-Molla Nəsrəddin lətifələrinə söykənən) piritçalarını işləyir. Həsən Appayev «Qara sandıq» və «Əmanət» romanları və s.-də 30-cu illər Qaraçay realist nəsr imkanlarını folklordan gələn romantik üslub elementləri ilə birləşdirməklə, satirik təhkiyə ənənələrinə söykənərək şərqli novellalarının ünsürlərini əks etdirməyə səy göstərirdi. Qeyd edək ki, bu dövrdən Qaraçay sənətkarları rus ədəbiyyatından nümunələrə, xüsusən A.S.Puşkindən tərcümələrə daha çox yer ayırırdılar. Bütün bu müstəvidəki irəliləyişlər Qaraçay ədəbiyyatının 30-cu illərdə öz bədii simasına yiyələnməyə çalışdığını sübut etməkdədir. Eyni zamanda bu da qeyd edilməlidir ki, bu dövrdə Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafı A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun, L.N.Tolstoyun, A.R.Çexovun, M.Qorkinin və başqalarının əsərlərinin Qaraçay dilinə tərcümə olunması fonunda gedirdi.

40-cı illərdə hələ də Qaraçay ədəbiyyatında xalq yaradıcılığı nümunələrinə söykənilməklə «Nart» dastanlarından, atalar sözü və zərbi məsəllərdən, nağıllardan, rəvayətlərdən hər hansı parçalar yazılı örnəklərin süjetinin əsasına qoyulur, sənətkarlar şifahi xalq yaradıcılığı janrlarını necə gəldi təkrarlayır, folklordan gələn mövzu və süjetləri heç də bütün hallarda ustalıqla öz əsərlərinin infrastrukturuna daxil edə bilmirdilər. Buna baxmayaraq, 40-cı illərdə Qaraçay sənətkarları ideya-estetik baxımdan yaradıcı səylərini birləşdirərək milli ədəbiyyatın inkişafına təkən verməkdə israrlıydılar. Belə olduğu halda həyat hadisələrinə daha operativ şəkildə müdaxilə edə bilən janrlar – oçerk, lirik şeir, hekayə, bədii publisistik əsərlər ön plana çıxırdı. Sənətkarlar bütün səylərini vətənə xidmət ruhunda birləşdirirdilər. Böyük Vətən Mühari-

bəsinin qızğın çağında – 1942-ci ildə Qaraçay şairlərinin çoxları həyatda yox idilər. H.Urtenov və H.Appayev kimi istedadlı söz ustaları 1937-ci ildə repressiya qurbanı olmuşdularsa, İ.Qaragetov, D.Bayqulov, M.Urusov, H.Bostanov, T.Borlakov və b. döyüzlərdə həlak olmuşdular. Bu dövrdə imzası daha çox görünən O.Xubiyev isə daha intensiv işləməyə meylli idi.

50-60-cı illər Qaraçay ədəbiyyatının inkişafının ümumi mənzərəsini 40-cı illərdən ədəbiyyata gələn sənətkarlar – O.Xubiyev və H.Bayramukova müəyyənləşdirirdi. Bununla yanaşı, həm də Qaraçay yazıçılarının yeni nəslə formalaşdırdı ki, onların sırasında Ə.Suyunçev, N.Xubiyev, D.Kubanov, H.Semyonov, B.Batçayev, H.Canıbəyov və başqaları vardı. 1957-ci ildə O.Xubiyevin işıq üzü görmüş müharibədən sonrakı ilk «Zaman» adlı şeirlər məcmuəsi ona böyük şöhrət gətirmişdi. Bundan sonra O.Xubiyevin «And» (1963) fəlsəfi motivli məcmuəsində insanın insani, vətənpərvərlik duyğuları yer almışdır. O.Xubiyevin yaratdığı digər nümunələrdə mənəvi, əxlaqi, etnik problemlər (“Sən mənimlə də belə edərdin”, «Bərabər olmalıyıq», «Çovğun», «Ürək» və s.) əksini tapırdı.

Həlimət Bayramukova O.Xubiyevdən fərqli olaraq epik təfəkkürlü bir lirik kimi öz yeni nəşr olunan məcmuələrində subyektiv başlanğıcın, yaradıcılıq fərdiyyətinin daha dolğun əks olunmasına çalışırdı. Onun 50-ci illərin sonlarında qələmə aldığı əsərlərində və digərləri ilə birgə nəşr etdirdiyi məcmuələrdə «Həyatı sevirəm», «Qılgıncılar», «Ürək oxuyur», «Birgə oxuyaq», «Sevimli dağlar», «Bizim anamız» və s. kimi örnəklərdə həyatın müxtəlif epizodları, insanlara sevgi, onların yaşayış prinsipləri və s. təsvir obyektinə çevrilir. H.Bayramukovanın bir sıra əsərlərində biz fəlsəfi düşüncələrlə yanaşı («Cəmilə Buxired»), insanların xarakterik keyfiyyətləri, yüksək vətəndaşlıq idealları («Vicdanlı insanlar», «Dosta», «Əsil dost») təsvir obyektini kimi çıxış edir. 1963-cü ildə qələmə aldığı «Zəlihət» poemasında isə müəllif Qaraçayda 1942-ci ildə gedən hadisələri mövcud olmuş faktlar

əsasında işləmişdir. Bu əsər Qaraçay ədəbiyyatında yeni janrın – tarixi – qəhrəmanlıq poemasının əsasını qoymuşdur. Poema geniş süjet detallarıyla ilə yanaşı, həm də çoxsaylı fərdiləşdirilmiş obrazlar sistemi ilə zəngindir. Ümumiyyətlə, H.Bayramukova öz yaradıcılığı boyu Qaraçay ədəbiyyatının inkişafına bütün varlığı ilə xidmət etmişdir. Bu baxımdan onun insanın mənəvi aləmini təcəssüm etdirməyə istiqamətlənmiş «Etiraf» (Moskva, 1965) məcmuəsi əhəmiyyətlidir. Bununla belə söyləməliyik ki, H.Bayramukova Qaraçay ədəbiyyatında heç də yalnız poeziyanın inkişafına öz töhfəsini verməmiş, həyat situasiyalarının, xarakterlərin yapılmasının, peyzaj təsvirlərinin, müəyyən fərdi üsluba yiyələnmənin incəliklərinə bələd olmaqla o, həm də gerçəkliyin ümumi-bədiiləşdirilmiş mənzərəsini yaratmağa səy göstərmişdir. Bu baxımdan onun 50-ci illərin sonu – 60-cı illərin ortalarında nəşr etdirdiyi hekayələr, xüsusən «Qara don», «İkinci həyat», «Eldar mənim oğlumdur», «Qadının hekayəsi» və s. maraq doğurur. Bütün bu əsərlər öz humanizmi ilə seçilməklə, gerçəklikdə gedən proseslərin panoramını yaradırsa, «Ayrılan» və «Qırçın» hekayələrində lirik manera özünü daha relyefli nümayiş etdirməkdədir.

60-cı illərdə yaranmış hekayələrlə yanaşı, Qaraçay ədəbiyyatında canlı danışiq dilini, nitq üslubunu əks etdirən povest və romanlar ortaya çıxır ki, bu janrda əsasən ədəbi və həyat təcrübəsinə yetərincə malik olan O.Xubiyev, H.Appayev, H.Bayramukova, D.Kubanov və başqaları «Əmanət», «Sakit dağlar», «Dağlarda səs» kimi nümunələr yaratmaqla nail ola bildilər. Qaraçay yazıçıları müharibə mövzusunun 60-cı illərdə də ardıcıl olaraq hərbi oçerk, povest və roman janrlarında davam və inkişaf etdirirdilər. Bu baxımdan H.Boqatıryovun «Vətən uğrunda», S.Laypanovun «Qaraçay oğlu – Belarusiya qəhrəmanı», H.Ebzeyevin «Biçağın ağzında», A.Suyunçevin «İnsanlıq», B.Biçiyevin «Qəlbin səsi», O.Xubiyevin «Adamlar» və s. kimi povestlər nəzərdən keçirdiyimiz Qaraçay nəsrinin dəyərli nümunələrindəndir.

Qaraçay yazıçıları 60-cı illərdə zahiri təmtəraqdan başqa öz əsərlərində Sovet dövrünün qorxunc şəraitini göstərməyə də can atırdılar. Bu baxımdan həmin vahiməli dövrün qəddarlığını H. Bayramukova «Qaraçay ailəsi» («Къарчанын аилеси») kitabında qorxub çəkinmədən təsvir etmiş, etnik-milli adətlərin yasaqlanmasına qarşı çıxmış, əsərinin köməyi və çıxışları ilə onların qorunub saxlanılması uğrunda mübarizə aparmışdır. Bu da əsassız deyildir. Müharibənin qızğın çağında, Qaraçay oğulları düşmən işğalına qarşı sinə gərdiyi illərdə rus və erməni təbliğat maşını Qaraçay türklərinin bir qismini repressiyaya məruz qoymuşlarsa, digər hissəsini Orta Asiya və Qazaxıstanın müxtəlif ərazilərinə sürgün etmişdilər. Bu baxımdan sürgün dövrü Qaraçay ədəbiyyatının staqnasiyası dövrü - ölü mərhələsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Həmin dövrdə neçə-neçə Qaraçay ədəbiyyatı xadimləri və ziyalıları işgəncələrə məruz qalmışdılar. Sürgündə dözülməz həyat şəraitində yaşamağa məcbur edilən Qaraçay sənətkarları malkar şairləri ilə birgə bir neçə şeir antologiyaları, məcmuələr nəşr etdirib yaymağa müvəffəq oldular.

50-ci illərin sonlarından sürgündən Qaraçaya qayıdan H. Bayramukova, O.Xubiyev və başqa bu kimi istedad daşıyıcıları doğma xalqın ədəbiyyatına öz töhvəsini verməklə onu yenidən yaratmağa çalışırdılar. Məhz bu zamandan başlayaraq, Qaraçay ədəbiyyatı yeni inkişaf dövrünə qədəm qoymaqla müəyyən estetik təcrübə əldə etməyə səy göstərirdi. Çünki indi daha çox ənənəvi mövzular yeni rakursda təqdim olunurdu. Qaraçay ədəbiyyatında bu dövrdə müharibəyə həsr olunan digər nümunələrlə yanaşı, oçerk və hekayələr yaranır, bədii axtarışlar aparılırdı. Bu müstəvidə H.Boqatiryovun «Vətən uğrunda» memuarı, S.Laypanovun «Qaraçay oğlu – Belarusiya qəhrəmanı», H. Ebzeyevin «Munir», «Bıçağın ağzında» povestləri, H.Bayramukovanın «Qara don», «Eldar mənim oğlumdur», «Səfər», «Qocalar» və s. hekayələri müharibə mövzusu ilə yanaşı, həm də məişət, həyat və varlıqla,

olum və ölümlə bağlı problemləri daha çox diqqət mərkəzinə çəkməyi qarşıya məqsəd qoyurdu.

60-80-ci illər Qaraçay nəsrinə gerçəklikdə yer alan əksər ziddiyyət və konfliktləri, ictimai-sosial həyatda baş verən prosesləri, əyintiləri, insan və cəmiyyət problemini dərin psixoloji şəxsi və ümumbəşəri kolliziyalar müstəvisində təcəssüm etdirməyə çalışırdı. Bu tipli əsərlərdə digər məsələlərlə yanaşı, xalq qarşısında borc, məsuliyyət, humanizm, vətənpərvərlik və s. kimi məsələlər ön planda sərgilənirdi.

60-80-ci illər Qaraçay ədəbiyyatı yeni qəhrəman tiplərinin koloritli obrazlar vasitəsilə yaradılıb oxuculara təqdim olunmasında daha maraqlı idi. Bu dövrdə yaranan xeyli nümunələrdə vətən və xalq taleyi daha aparıcı mövqeyə keçirdi. O.Xubiyevin «Adamlar» və «Qisas», A.Suyunçevin «Geniş ürəklər», H.Bayramukovanın «Daimi atlılar» və b. bu kimi nümunələrdə milli koloritlə yanaşı, məslək, vicdan hissi, ictimai düşüncə, xalq təəssübü çəkmə və s. kimi məsələlər daha çox diqqət mərkəzinə qoyulurdu.

60-80-ci illərdə həm də Qaraçay nəsrində janr diferensiasiyasının getdiyini müşahidə etmək mümkündür ki, burada roman janrının inkişaf xətləri xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu dövrdə qələmə alınmış D.Kubanovun «Dağlarda səs», M.Bayçorovun «Böyük Qaraçayda», H.Bayramukovanın «Dan ulduzu» və s. kimi əsərlər öz sosial mahiyyəti, epik məzmunu, hadisələrə realist münasibət sərgiləməsi baxımdan yanaşma daha çox mahiyyət kəsb etməkdədir.

60-80-ci illər Qaraçay ədəbiyyatının uğurlarından danışarkən Q.Qorxmazovun «Qisas qılıncı» roman-dilogiyasında etnik-millî xüsusiyyətlərin özünəməxsusluğunu, ənənəvi folklor obrazlarına («ağsaqqal», «təkə», «sapa») müraciətin özəlliyindən, istismarçıların kasıb təbəqəni aldatmasından, xalqın millî şüurunun dirçəlməsi və onun gələcək rahat həyat uğrunda mübarizəsindən söhbət açıldığını söyləməliyik.

60-80-ci illər Qaraçay ədəbiyyatında tarixi-bioqrafik janrda qələmə alınmış əsərlərdən də söhbət açmaq olar. Bu baxımdan H.Bayramukovanın «İllər və dağlar», O.Xubiyevin «Yuxusuz gecələr» romanlarında Qaraçay xalqının ictimai şüurunun dirçəlişi məsələsi, milli ziyalı problemi müasir dövr problemləri ilə üzvü surətdə çulğışırdı.

Türk xalqlarının etnik təfəkküründə tərbiyə-təhsil məsələsi, mənəviyyat, əxlaq problemləri daim ön planda dayandığından Qaraçay yazıçıları da xeyli əsərlərini məhz bu mövzuya həsr etməkdə israrlı idilər. Bu müstəvidə H.Bayramukovanın «Qaraçay ailəsi», «İllər və dağlar», M.Çotçayevin «Tələbələr», O.Xubiyevin «Yuxusuz gecələr» əsərlərində xalq taleyi daha görümlü təsvir predmetinə çevrilməkdədir. Bu dövrdə yaradılan epik nümunələrdə biz janr-üslub axtarırları ilə yanaşı, dil-lüğət, frazeoloji ifadələr yeniliyi və obrazların çağdaş təqdimatı ilə rastlaşırıq, qəhrəmanların dili bütün xarakterik məqamları özündə əks etdirməklə, roman dilinin fərdiləşmələr, personajların nitqində canlı dialoq, daxili monoloqdan və s. istifadə etməklə yanaşı, dağlıların nitqindəki spesifik and formalarına geniş müraciətin də şahidi oluruq. Eyni zamanda 60-80-ci illər Qaraçay ədəbiyyatının inkişafı həm də aparıcı sənətkarların fərdi yaradıcı üslubunun formalaşdığı bir mərhələ kimi dərk edilməlidir.

Qaraçay ədəbiyyatının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri məhz 80-ci illərin sonlarından bu ədəbiyyatda gedən milli özünəqayıdış və özünədərkin ön plana çıxması məsələsidir. Bir sıra Qaraçay yazıçıları 40-cı illərdə repressiya və deportasiyalara məruz qaldıqlarından 50-ci illərin sonlarından Qaraçaya qayıdılar qürbətdə yaşadıkları illərdəki əzab və sarsıntıları təfəsilatı ilə təsvir etməkdə israrlı olmuşdular. Onlar sürgün həyatı yaşamış insanların daxili aləmini, mənəvi əzablarını və faciələrini görümlü ifadələrlə çəkinmədən dilə gətirirdilər. Bu baxımdan O.Xubiyevin «Yuxusuz gecələr», «Qisas», «Adamlar», «Asi» H.Bayramukovanın «On dörd il», F.Bayramukovanın «Kədər kitabı»,

S.Əliyevanın «Bənövşə ətri» və s. xalqa üz vermiş faciələrə görə bu bələləri bədii sözün gücündən istifadə etməklə sinə gərilir, obyektiv həqiqət bütün çılpalıqlığı ilə ortaya qoyulurdu. Çünki uzun zaman kəsiyində digər türk xalqları ilə olduğu kimi Qaraçay türkləri də dinərkən onların ağzına qurğuşun doldurularaq, zindanlara atdırılaraq susdurulmuşlar.

1990-cı illərdə tanınmış Qaraçay sənətkarı H.Bayramukova (şairi, nasiri, dramaturqu, publisisti) Qaraçayda nəşr olunan «Den Respubliki» qəzetindəki «Həyat kədrdə və kədr arxasında» adlı məqaləsində uzun müddət yazıçıların tam həqiqəti söyləyə bilmədiklərinə toxunaraq yazmışdı: «Bizim dövrdə yazıçıların yarım-həqiqəti yox, həqiqəti danışmaq imkanı yaranmışdır. Ağrılı nöqtə və bədləkləri olduğu kimi göstərmək, onları işarələmək lazım deyildir» (2).

Doğrudan da Qaraçay yazıçıları həmin dövrdən başlayaraq daha əzmlə işləyir, yazdıqları əsərlərdə xalq taleyini bərbəzsiz olaraq təsvir mərkəzinə çəkir, oxuculara onların özlərinin nəticə çıxarmalarına meydan verirdilər. Bu kontekstdə H.Bayramukova, F.Bayramukova, O.Xubiyev, S.Əliyeva və başqalarının yaradıcılığı daha çox rəğbət qazanırdı. Bütün bunlar sübut edirdi ki, XX əsrin sonlarında Qaraçay ictimai və milli şüurunun fəallaşması, sosial və mənəvi problemlərin mahiyyətinə daha dərinə nüfuz etmə, onların 40-50-ci illərdə olduğu kimi siyasi basqılara daha çox məruz qalmasından cana doymuş sənətkarlar artıq bu dövrlərdə milli dəyər və millətçilik hissələrini daha çox qabartmağa çalışırdılar. Bu dövrdən yazıb-yaratmağa başlayan gənc ədəbi qüvvələr Qaraçay türklərinə qarşı aparılmış haqsızlıqları gündəmə gətirir, sürgünə məruz qalmış vətən övladlarına görə cavabdehlərin ortaya çəkilməsini tələb edirdilər. Belə gənc ədəbi qüvvələr sırasında Bilal Laypanov, Fatimə Bayramukova və başqaları daha çox görünürdülər. Qaraçay ədəbiyyatı çağdaş mərhələdə də öz inkişafını məhz belə bir magistral üzərində davam etdirməkdədir.

I FƏSİL

Qaraçaylılar və malkarlar haqqında ümumi məlumat

1.1. Tarixi - etnoqrafik mənbələr qaraçaylılar haqqında

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qaraçay türkləri Şimali Qafqazın mərkəz hissəsində yaşamaqdadırlar. Onlar Elbrus dağının qərbində, Kuban çayının hövzəsindən başlayan Hurzuk, Üçkulan, Kart-Yurt kəndləri, qərbdə isə Davud, Teberda, İshavat, Urup və Laba çaylarının yuxarı hissələrindəki Mare, Cögetey, Zelençuk vadilərindəki kəndlərdə məskunlaşmışlar. Qafqazın ən yüksək zirvələri Qaraçay ərazilərindədir. 2,2 min metr hündürlükdə olan bu ərazilərdəki dağlar şam, küknar və s. meşələri ilə, sıldırım hissələri isə buzlaqlarla örtülmüşdür.

Qaraçay türklərinin tarixi, demək olar ki, əsrlərin dolanbaclarında itib-batmışdır. Çünki bu izi elə itirməyə çalışmışlar ki, onun əski bağlarını müəyyənləşdirmək heç də asanlıqla başa gələn deyildir. Eyni zamanda tarixdə Şimali Qafqazda yaşayan türklərin birliyə can atıb yaşamaq istəyində olduğu da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Müxtəlif zaman kəsiklərində bu ərazilərdə məskunlaşmış boylar və soylar digərləri içərisində qaynayıb qarışmaq, əriməklə yanaşı, həm də təşkilatlanmağa səy göstəmişlər. Bu tipli birləşmə və yaxınlaşmalar zamanı boyların bəziləri təmsil olunmamış, bir boyun yerinə digər boylar keşmişlər. Tayfalar bütün bunlara baxmayaraq, heç də tamamilə yox olmamış, yenidən başqa ad altında ortaya çıxmışlar.

Nəinki keçmiş Rusiya imperiyasında, həm də Sovetlər ölkəsində onun daxilində yaşayan türklərə qarşı daim diskriminasiya siyasəti yürüdülmüş, onların yaşadıkları coğrafi ərazilərə həmlələr edilmiş, türklərin birgə çiyin-çiyinə yaşayıb fəaliyyət göstərmələrinə qarşı mənfur siyasət həyata keçirilmişdir. Qaraçaylılar və malkarlar tarixin bütün dövrlərində bir yerdə yaşasalar da, torpaqları əvvəllər bir-birinə bitişik olub, birgə həyat sürsələr də, hər iki xalqın tarix, etnoqrafiya, dil, folklor və adət-ənənələrdə vahid kökə malik olmaları təsdiqlənsə də, yazılı ədəbiyyatlarının Qaraçay, baksan - çegem və malkar şivəsi əsasında formalı olduğu göstərilib, əsrlər boyu hər iki xalq ərəb qrafikalı ədəbiyyatdan istifadə etsə də, rus siyasət maşını onları daim bir-birindən təcrid etməyə çalışmış, onların ayrı-ayrı xalqlar olduğunu təbliğ etmiş və türklərə qarşı aparılan belə mənfur, iyrənc siyasət nəticəsində malkarlara Nalçikdə, qaraçaylılara Çerkesskdə mədəni mərkəzlər yaradılmışdır. Qaraçaylılarla malkarların etnik kökü ilə bağlı tanınmış Azərbaycan ziyalısı, alimi, dissidenti Mirzə Bala Məmmədzadə hələ Türkiyədə mühacirət həyatı yaşayarkən “İslam Ansiklopedisi”ndə (10, 217) yerləşdirdiyi məqaləsində onları XV əsrdən Qafqazda yaşayan qədim türk qəbiləsi kimi nəzərdən keçirmişdir. Bununla belə məsələnin lap əski köklərinə gedib çıxsaq, onda aşağıdakı mənzərəni görmək mümkündür.

Ümumiyyətlə götürsək, qaraçaylıların əski kökləri kimmer, skif, hun, xəzər, bulqar, alan və qıpçaq türklərinin minilliklər ərzində etnik birləşməsindən ortaya gəlmişdir. Tarixdən məlumdur ki, prototürk tayfaları hələ e.ə. 5000-ci illərdə Qafqaz ərazilərində yaşamışlar. Bu tayfalar müxtəlif tarixi dövrlərdə Qafqaz ərazilərini yüzilliklər və minilliklər boyu öz hakimiyyəti altında saxlamışlar. Bu da məlumdur ki, VIII ərdə Qafqaza soxulan ərəblər İtil (Volqa) ərazilərinə qədər irəliləsə də, xəzərlər qarşısında tablamayıb geri çəkilmək zorunda qalmışlar. Bir qədər sonra bu ərazilərdə erməni və gürcü nüfuzu artıb türklər zəiflədiyi halda, iranlıların və ərəblərin təsiri güclənmişdir. Bundan az sonra oğuz-

lar və səlcuqlar Qafqaza daxil olmuş, bir müddət sonra, daha doğrusu, XIII əsrdə moğollar Qafqazı ələ keçirmişlər. Onlar burada həm nüfuz, həm də əsgəri baxımdan elə bir gücə sahib olmuşlar ki, dövlət başçıları məhz türkəsillilər tərəfindən seçilmişlər.

Qafqazda türk varlığının əsasını kimmerlər və sakalar qoymuşlar. Bozqır Kurqan mədəniyyətinin sahibi olan prototürk tayfaları burada əsasən dağ ətəklərində yaşayan yerlilərlə qaynayıb qarışaraq “Maykop” və “Kuban” mədəniyyətini yaratmışlar. Onların özəlliyi özünü Kurqan tipli məzarların saxlanması əks etdirməkdədir. Bunu da söyləməyə ehtiyac vardır ki, Kurqan tipli məzarlıqlar XVIII əsrə qədər türklər tərəfindən mühafizə olunmuşdur. Bu məzarlıqların kimmer və saka tayfalarına məxsus olması tarixçilər tərəfindən etiraf edilməkdədir. Kurqan mədəniyyətini yaradan qövmələr həm də yerli tayfalarla müxtəlif tipli əlaqələrdə olmuşlar. Təkcə Qaraçayda Novolabinsk, Zubovski kəndləri və Cögetey şəhəri yaxınlığında bu mədəniyyət sahiblərinə məxsus olan çoxsaylı arxeoloji tapıntılar ortaya çıxarılmışdır.

Bozqır Kurqan mədəniyyəti sahiblərinin bir qismi e.ə. II mininci illərin əvvəllərindən e.ə. VIII yüzilliyə qədər Qara dənizin qərbində yaşayan Qafqaz ərazilərində kimmerlər kimi tanınmış qəbilələr olmuşlar. Kimmerlərlə bağlı aparılan araşdırmalar skiflərlə paralel getmiş və müəyyən olunmuşdur ki, XVII yüzilin çevrəsində Sibir ərazilərində kurqanlarda olduqca qiymətli izlər və əsərlər qoymuşlar. Bundan başqa həm də Sibirə Cənubi Rusiyada təsadüfi hesab edilən köçərilərlə onların arasında müəyyən bağlantılar olmuşdur. Şimali Qafqazda aparılan arxeoloji qazıntıları zamanı kimmerlərə aid ovçuluqla bağlı əşyalar, silahlar, tunc oraqlar və s. tapılmışdır. Bütün bunların böyük əksəriyyəti bu gün Qaraçay türklərinin sıx yaşadığı Kart-Yurt, Üçkulan, Teberda, Sarıdüz kəndlərində ortaya çıxarılmışdır. Bundan başqa şərqdə Volqa, qərbdə Dnepr çayları, cənubda Azov dənizi sınırlarında da məzarlıqlarda bu tipli əşyalara rast gəlinmişdir (7, 14-15).

E.ə. VIII əsrin son illərində kimmerlər Qara dənizin qərbindəki bozqırlarda məskunlaşmışkən sakaların (skiflərin) gəlişi ilə onlar buradan Qafqaza istiqamətlənmişlər. Kimmerlərlə sakalar (skiflər) məhz burada qaynayıb qarışmışlar. Mənbələrdə kimmerlərin bulqar türklərinin atası olduğu söylənilməkdədir. Macar mifologiyasında vaxtı ilə Kimmer kralının Kutirqur və Utirqur adlı iki oğlu olduğu və onların bulqarların atası olduğu qeyd edilməkdədir. Eyni zamanda bulqarların yaxın qohumu kimi xəzər türklərinin xaqanları da öz sələflərini “Nuh-Yafəs-Kimmer-Toğarma” şəklində göstərmişlər. Kimmerlərin oğlu Toğarma bütün türklərin atası hesab edilməkdədir.

Assuriya mənbələrində “Aşquzai”, yunan qaynaqlarında “Skif”, Çin qaynaqlarında “Sai-Sak” və İran qaynaqlarında “Saka” şəklində anılan sakalar (skiflər) prototürk qövmlərinin ən mühüm qolunu təşkil edir. Sakaların kökləri Orta Asiyaya bağlanmaqla, həm də onların türkəsilli olduqları qəbul edilməkdədir. Sakalarla Türk-Moğol dili arasında olan bağlılıqlar, saka həyat tərzii ilə müxtəlif türk-moğol qəbilələrinin həyat tərzii arasındakı paralelliklər onların bir daha yaxın əlaqələrdə olduğunu sübut etməkdədir.

Hippokrata görə sakaların türk olmasının şübhə altına alınmasına ehtiyac yoxdur. Eyni zamanda sakaların köçəri olduqları, iqamətgahları olmadığı da söylənilməkdədir. Onlar hər bir yanı və üstü keçə ilə örtülmüş dörd, yaxud altı təkərli arabalarda yaşayar, arabaları iki, yaxud üç öküz çəkər, orada qadın və uşaqlar bir yerdə yaşayar, süd, pendir hazırlayıb qidalanarlarmış.

Qaraçay türklərində sakalara aid dil və mədəniyyət ünsürləri bu gün də özünü əks etdirməkdədir. Qaraçay türklərinin əski inanclarında “Tabut-Tabut” adında bir ocaq tanrıcısı vardır. Bu inancın məhz saka türklərindən miras qaldığı da yetərincə qəbul olunmaqdadır.

Qaraçaylıların etnoqrafik həyatı da yetərincə zəngindir. Onların həyatında pendir tutmaq, qatıq düzəltmək, ət bişirmək, heyvan

ətindən izqara kimi istifadə etmək, sümüklərdən sıyrılmış ətləri odun üstünə qoyub bişirmələri də məlumdur.

Herodot sakaların fala və falçılığa olduqca yönlü olduqlarını qeyd etmişdir. Məsələn, sakalar söyüd budaqları ilə fala baxaraq gələcəkdən xəbər verərmişlər. Bu baxımdan onlar alanlarla yaxındırlar. Saka və alanların söyüd budağı ilə fala baxması qaraçaylılarda da saxlanılmaqdadır. Eyni zamanda bu tipli fala baxma adəti Sibir türklərində bu günün özündə də qalmaqdadır. Bütün bunlar Qaraçay türklərinin kimmerlərin və sakaların xələfləri olduğunu bir daha sübut edir, kimmer və saka qövmlərinin qaraçaylıların etnik-mədəni həyatında nəzərəcarpacaq izlər qoyduğunu göstərir.

Qeyd etdiklərimizdən başqa Qafqazda digər türk etnoslarının da məskun olduqları məlumdur. Onların sırasında bulqarlar, hunlar, sabirlər, qıpçaqlar, kumanlar və başqalarının adlarını çəkmək olar. Bulqar adına latın qaynaqlarında ilk dəfə b.e. 354-cü ilində rast gəlinir. Həmin dövrdə bulqarlardan “vulqares” formasında bəhs edilmişdir. Bizans qaynaqlarında b.e. 482-ci ilində Avropa Hun imperatoru Atillanın kiçik oğlu İrnəkin qurduğu bulqar adı keçməkdədir.

VI əsr tarixçisi Zaxari Retorun bulqarlar haqqında verdiyi önəmli məlumatlara görə Bazğun ölkəsindən Xəzər qapısı (Dərbənd) və Xəzər dənizinə qədər olan yerlər hunların torpaqları olmuşdur. Onların yanında hunlardan fərqli dili və inancı ilə tanınan bulqar adlanan qövmlərin yaşadığı bildirilir. Bu tayfaların yanında alanlar da vardır. Onların da yanında avqar, sabir, burqar (bulqar), alan, kutarqar, avar, hasar, dirmar, siruqur, baqrasir, kulas, abdel və heptalit adlı on üç qövmün adı keçməkdədir.

Bizanslı Dionis de Charax b.e. 330-cu illərində hunların Qafqaza gəldiklərini söyləmişdir. Əski tarixi qaynaqlarda sabar-savar-subar-saber-sabir və s. şəklində keçən sabir türkləri miladın ilk illərində İrtiş hövzəsində yaşamışlar. Sabirlərin bir hissəsi buradan köçərək İtil çayının orta ətrafları, Yaik və Kama çayları hövzəsində yaşamışlar. Sonra Qafqaza doğru hərəkət edərək burada hun və oğuz qəbilələrinə yaxınlaşmışlar.

Qafqazın siyasi tarixində önəmli rol oynayan sabirlərin Qaraçay türklərinin tarix və mədəniyyətində oynadığı rol da danılmazdır. Qaraçay türkcəsindəki “alan” (dost, qardaş və s.) sözüne söykənərək qaraçaylıların alanlardan gəldiyini bəziləri iddia etsələr də, nədənsə onların sabir türkləri ilə əlaqələrdə olduğuna nəzər yetirilməmişdir. Bununla belə svanlar Qaraçay türklərini savarlar, malkar türklərini sabirlər kimi tələffüz etmişlər.

Tarixdə qara bulqarlar və ya kuman bulqarları kimi tanınan Qafqaz bulqarlarını alimlər Qaraçay-malkar türklərinin etnik kökü kimi bulqarlara bağlayırlar. V.Miller, V.Minorski, J.Marquart, M.Artamonov və başqaları da bu fikri müdafiə edirlər. F. Kırzioğlunun əsərlərində bulqarların Qaraçay-malkarların atası olduğu iddia olunmaqdadır. Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri XII əsrin ünlü söz sənəti Nizaminin əsərlərində bəhs olunan Qafqaz bulqarlarının da məhz Qaraçay-malkar türkləri olduğu söylənilməkdədir. Eyni zamanda Qaraçay-malkarların dilinin əvvəlki çuvaş türkcəsinə uyğunluğu fikri də mənbələrdə səslənməkdədir. Bulqar tarixçisi V. Simeonov çuvaş və Qaraçay-malkar dillərini əski bulqar türkcəsinin davamı hesab etmişdir. Bu gün isə çuvaş dili daha çox fin-üqor dillərinin təsiri altında qalaraq əski bulqar türkcəsindən uzaqlaşmışdır. Qaraçay-malkar dilinə gəldikdə isə o digər türk dillərinin təsiri altına düşərək bu gün bulqar türkcəsinin əsaslarından nəzərəcarpacaq dərəcədə kənarlaşmışdır.

Bu günkü Qaraçay-malkar türklərinin əski qara bulqarların törəməsi olması nəzəriyyəsi M.Miller tərəfindən də qəbul olunmaqdadır. M.Millərə görə Azov qara bulqarları Azov ətraflarına Qafqazdan köç etməmiş, əksinə olaraq azovların bir qismi köç edərək Qafqaza getmiş və bugünkü Qaraçay-malkarların təməlini qoymuşlar. M.Miller eyni zamanda bunu da söyləməkdədir ki, Azov qara bulqarlarının Qafqaz köçlərinin Kiyev-Rus dövlətinin knyazı Svyatoslavın 964-966-cı illərdə Xəzər türklərinə qarşı çıxışlarının gerçəkləşdiyi də mənbələrdə yer alır. Buna görə Svyatoslav xəzərlərin Sarkel şəhərini ələ keçirdikdən son-

ra xəzərlərin bütün şimal-qərb hissələrini öz hakimiyyəti altına almış və Kiyev-Rus knyazlığına birləşdirmişdir. Rusların istilasına altın düşən Dneprdən gündöğana doğru basqılar altında qalan bulqarlar Don və Azovdan Qafqaza doğru hərəkət etmək zorunda qalmışlar. Elə buna görə də Qafqazda yaşayan Qaraçay-malkar türklərinin rusların təzyiqi ilə köç edib bulqarların davamı kimi Azovdan gələrək buralarda məskunlaşmağa məcbur olub yaşadıkları qeyd olunmaqdadır.

Qaraçay-Malkariyada aparılmış arxeoloji qazıntılar bu ərazilərdə (Qaraçayda İndiş çayı yaxınlığında bulqarların yerləşdiyini, Malkarda Aşağı Cegem və Laşunta kəndlərində) bulqarlara aid arxeoloji nümunələr (Yuxarı Cegem, Ligit və Kaşa-tau yaxınlığında), bulqar türklərinin məzarlıqlarının qalıqları və bunların hamısının Qaraçay-malkarlarla bulqarlar arasında etnik yaxınlığın olduğunu sübut etməkdədir. Digər bir tərəfdən Qılmas, Bulungu, Üçkulan və Bellim kimi Qaraçay-malkar kəndlərinin adlarının bulqar türklərindən gəldiyi də təxmin edilməkdədir.

Bizans-latin, qərb mənəblərində “kuman”, islam mənəblərində “qıpçaq”, rus mənəblərində “polovets” adı ilə tanınan qıpçaq türkləri moğol istilasına qədər Qara dənizin şimal səhralarında, Qafqaz ərazilərini 200 il hakimiyyəti altında saxlayan bu qövmün bölgənin etnik və mədəni həyatının rəngarəngliyində böyük rol oynamışdır. Qıpçaq türkləri İrtiş-Talas ərazilərində olarkən 1060-cı ildən vaxtı ilə peçeneqlərin işğal etdiyi Qara dənizin şimal bozqırlarına getmişlər. Sonra Don-Dnestr hövzəsi mərkəz olmaq şərti ilə şərqdə Balxaş-Talas hövzəsi və qərbdə Dunay hövzəsinə qədər geniş ərazilərə yayılmışlar. Qafqazda Kuban çayı hövzəsindən Dağıstana qədər uzanan bölgələri ağışuna alan bu geniş ərazi Şimalda İtil bulqarları sərhədlərinə qədər uzanmışdır. Şərqi Avropa ilə Qərbi Sibir bozqırlarının hamısını əhatə edən qıpçaq əraziləri həmin dövrlərdən islam qaynaqlarında Dəşti-Qıpçaq (yəni Qıpçaq çöllüyü) adını almış, Bizans-latin qaynaqlarında “Komania” şəklində işlədilmişdir.

Qıpçaqların tarix səhnəsinə nə zaman çıxdıqları məlum olmasa da, bəzi araşdırmalara görə onların lap qədim dövrlərdən Qafqazda yaşadıkları söylənilməkdədir. Məsələn, əski gürcü qaynaqlarında e.ə.IV əsrdə Kür çayı boyunca “bun-türki” (yerli türk) və qıpçaq adlı iki türk qəbiləsindən bəhs edilməkdədir. E.ə.312-ci ildə Makedoniyalı İskəndər Gürcüstana gələrkən Kür çayı boyunca bun-türki və qıpçaq qəbilələri ilə qarşılaşmışdır. O, bun-türki və qıpçaqların göstərdiyi şücaəti və qeyrəti xüsusilə dəyərləndirmişdir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında qıpçaqlar “azgun dinli kafirlər”, oğuzların əsas düşmənləri kimi tanınmaqda, anılmaqdadırlar. Bu dastanlara görə qıpçaq türkləri Qafqaz dağlarının şimalında və Dəryal keçidindən şərqdə yaşamışlar. Dastanlarda yer alanlara görə Qafqaz qıpçaqlarının hökmdarı “Alaca atlı Şahval Məlik” olub həmin dövrlərdə kumux-avar bölgəsinin hakimi olmuşdur. Qıpçaqların yüksəliş dövrü Azov-Qafqaz ərazilərində 1090-1110 –cu illər olmuşdur. Bu dövrdə onlar daha çox təşkilatlanmağa meyli olmuşlar. Şimali Qafqaz qıpçaqlarının başçısı Ertek xan gürcülərlə münasibətlərə xüsusi diqqət yetirməklə Güranduxt adlı qızını Gürcü kralı II Davidə əvə vermişdir. O, 1118-ci ildə kürəkəni II Davidin çağırışına çoxsaylı qıpçaqəsillilər ilə Gürcüstanda yerləşmişdir. Buna baxmayaraq, Ertek xan orada uzun müddət qərar tutub qalmayıb Qafqaza dönsə də, qıpçaqların xeyli hissəsi Gürcüstanda məskunlaşmışlar.

1.2. Qaraçay-malkar türkləri dastan və əfsanələrdə

Qaraçay-malkarların tarix səhnəsinə nə vaxt çıxdıqları haqqında, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mənbələrdə məlumatlar olduqca səthidir. Bununla belə Qaraçay-malkar türklərinin etnik kimliyinə dair dastan, rəvayət, əfsanə, hekayə və hekayətlər möv-

cuddur. Onlardan birinə görə qaraçaylılar Qafqazdakı bugünkü yurdlarına yerləşməzdən öncə Xəzər xaqanı Obadi xanın zamanında “Qaraçay” adlı qövüm kimi Kuma çayı ətrafında “Macar” adlı bir şəhərdə yaşayırmışlar. Obadi Macar şəhərini böyük vergiyə cəlb edib ora basqınlar etdiyindən Qaraçay adlı bəy və onun qəbiləsi Macar şəhərini tərk edərək Qafqazın dağlıq vadilərinə köçmüşdür. Qaraçay bəy öldükdən sonra insanlar onun xatirəsini yad etmək üçün qəbiləni Qaraçay adı ilə çağırırmışlar.

Digər bir rəvayətdə qaraçaylılar Qafqaza gəlməzdən əvvəl Krımda yaşayarkən siyasi qarışıqlıqlar prosesində “Qarça” adı altında Krımdan Qafqaza gəlmişlər. Qarça və onun qəbiləsi əvvəllər Arxız və Bahsan vadiləri kimi ərazilərdə yaşadıqdan sonra Kuban çayı sahillərində yerləşmişlər. Qarça öldükdən sonra onun da adı Qaraçay şəklinə düşərək qəbilə adı kimi istifadə olunmuşdur. Bununla belə Qarça adının dəyişdirilərək Qaraçay şəklinə salınmasına da alimlər tərəfindən birmənalı münasibət bildirilmir. Onların fikrincə Qarçadan burada tayfa adı kimi yox, XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəlləri dövründə bir qəbilə lideri kimi danışmaq daha ağılabatandır. Qaraçay və Qarça adları Çingiz xan və Əmir Teymur istilaları dövründə Qafqaza gələn Qarça və onun qəbiləsi burada dağınıq şəkildə yaşayan qırpaq və əvvəllərdən gedən qırpaqlaşma prosesinə girmiş hun-sabir, bulqar və as-alan qəbilələri Qaraçay qəbiləsi ilə qarşılışmışdır. Qırpaqəsilli Qarça və onun qəbiləsi Qafqaza gəlib Kabarda-Çerkəzə qarşı apardığı mübarizə ilə bütün regionda əks-səda doğurmuş, dağınıq halda yaşayan türk tayfalarını Qarça qəbiləsi ətrafında birləşdirmişdir. Bu, Qarçanın həmin dövrlərdə Qafqazda böyük qüvvə və nüfuz sahibi olduğunu təsdiqləməkdədir.

Qaraçay türkləri arasında gəzən dastan və xalq hekayələrində Qarça və onun qəbiləsinin Şimali Qafqaza gəlib yerləşməsi təxminən aşağıdakı kimi söylənilməkdədir. Qarça və onun qəbiləsi Şimali Qafqaza gəlməzdən qabaq Krım dolaylarında yaşayırmış. Krım xanlığında taxt-tac uğrunda gedən mübarizə və Krımın di-

gərləri tərəfindən istilasını Qarçanın və onun qəbiləsinin bu əraziləri tərk etməsinə səbəb olmuş və onlar Qara dəniz boyunca xeyli sıxıntılar keçirdikdən sonra əvvəl Abxaziyaya gəlmiş, az sonra Zağzan-Zağdan deyilən yerə gedib oradan da Zelençuk çayının yuxarı hissələrindəki Arxız vadisində yerləşmişlər. Sonralar bu yerlər Əski-Curt (yəni Qədim Yurd) adlandırılmışdır. Ağillı və igid Qarçanın yanında daim Adurhay Budyan və Novruz adlı dostları varmış. Qarça burada Qızılbaşların (abazaların) basqınlarına məruz qaldıqdan öz dostları ilə Arxız vadisindən köçməyə üstünlük vermiş, Cögetey vadisindəki Eltarqaç deyilən yerə gəlmişlər. Burada isə xəstəliklər tüğyan etdiyindən oradan da baş götürüb Bahsan vadisinə getmişlər.

Qarça və onun qəbiləsi Bahsanda El-Curt adlı yerdə altı il heç kimin gözüne görünmədən rahat yaşamışdır. Bahsan çayının digər tərəfinə keçmək məqsədi ilə Qarça bu çayın üstündən körpü qurmaq üçün işə başlamağı əmr etmiş və buna görə də oraya tək bir ağac parçası düşürməyi tapşırılmışdır. Lakin Qarçanın adamları çaya bir neçə ağac girdini düşürüb onları çayın axını ilə axıdaraq Bahsan çayının aşağı hissələrində yaşayan Kabardin-Çərkəzlərin ərazilərinə qədər ötürmüşlər (10^a).

Kabardin-Çərkəzlər çayda təsadüfən yaxşı, səliqəli yonulmuş ağacları gördükdən sonra Bahsanın yuxarı hissələrində kimlərinə yaşamasından xəbər tutmuşlar. Onlar bu barədə öz bəylərinə bildirmiş və Çərkəz knyazı Qızılbaş onun torpaqlarına icazə almadan yerləşmiş bu insanları cəzalandırmağa qərar vermişdir. O, ən igid gənclərə, pəhləvanlara əmr verərək Bahsanın yuxarı hissələrində yaşayan bu naməlumları tanıyıb müəyyənləşdirməyi tapşırılmışdır. Oradakıların Qarça və onun qəbiləsi olduğu müəyyənləşdirildikdən sonra Qazi bəy adamlarını təkrar olaraq Qarçanın üstünə göndərərək ona tabe olmasını və vergi verməsini tələb etmiş və əgər bu tələbdən boyun qaçırırsa, onların orada yaşamalarını mümkün hesab etmişdir. Qarça Qazi bəyin elçilərinə onların indiyə qədər heç kimə vergi vermədiklərini və bundan

sonra da kiməsə vergi verib şərəfini ayaqlar altına atmayacağını bildirmişdir. Qarça Qazi bəyin elçilərinin dalına qoca bir köpək bağlayaraq “Onu bəyinizə hədiyyə aparın”, – deyərək söyləmişdir. Elçilərin qoca bir köpəklə qayıtdığını görəndə Qazi bəy Qarçanın dediklərindən ciddi qəzəblənmiş və elə həmin andan böyük dəstə yığıb Qarçanı cəzalandırmaq üçün Bahsan vadisinə getmişdir. Onlar arasında başlamış döyüşdə Kabardin çərkəzləri sayca çox olduğundan Qarça döyüşü uduzub sağ-salamat qalanlarla dağlara çəkilməmişdir, Qazi bəy Qarçanın kəndini dağıtmış, insanları əsir götürüb geri dönmüşdür.

Bir müddət dağlarda yaşadığından sonra Qarça svanlar yaşayan ərazilərə gedib onlardan kömək diləmişdir. Qarça svanlardan aldığı əsgəri köməklə Qazi bəyin torpaqlarını talamış, at və qoyun sürülərini ələ keçirmişdir. Lakin qoyunlardan birini Qazi bəyin çobanına verərək onu Qazi bəyə çatdırmağı və əgər öz dövlətinə at və qoyunlarına sahib olmasını istəyirsə, Qarçanın onu svanların sərhədlərində üç gün gözləyəcəyini söyləmişdir. Çoban ismarıcı Qazi bəyə çatdırmışdır.

Vəziyyətin ağır olduğunu dərk edən Qazi bəy bütün sərvətinin əldən gedəcəyini hiss edib Qarça ilə saziş bağlamağa razı olur. Anlaşmaya gedən Qazi bəyin qarşısında Qarça bir neçə şərt irəli sürmüşdür: birinci, yağmalanan mallar geri qaytarılmalı və əsir götürülən insanlar azad edilməli, ikinci, Qarçanın hegemonluğu tanınmalı, üçüncü Qarçaya köməyə gəlmiş svan əsgərlərinin xərcləri Qazi bəy tərəfindən ödənilməlidir. Qazi bəy ilk iki şərti qəbul etsə də, üçüncüsünə qol qoymaqdan imtina etdikdə Qarça qəzəblənərək əlindəki qılıncla qayaya elə zərbə endirmişdir ki, qaya dörd yerə bölünmüş və: “Əgər gücün çatırsa, malını, varını götür, apar”, - demişdir. Qarçanın zərbəsindən Qazi bəy qorxmış və bütün şərtləri qəbul etməyə məcbur olmuşdur. Qazi bəyin yanında təcüməçilik edən Kırımşamxalsoylu bir nəfər varmış. O, Qazi bəydən izn alıb Qarçanın yanına getmiş, onların arasında

xoş ünsiyyət yarandığından Qarça sonra yeganə qızını həmin Kırımşamxala ərə vermişdir.

Qarça və qəbiləsi Bahsandakı El-Curt (El-Curt – El Caşağan Tar-avuz) kəndində 40 il böyük nüfuz içində yaşamışdır. Getdikcə Qarçanın adamlarının sayı çoxalmış, onlar Bahsan vadisindən köçməyə qərar vermiş, yeni yurd yerləri arayıb-axtarmış, Botaş adlı birini öz yaxını seçmiş, bundan sonra Hurzuk vadisində və Elbrus dağının şimal-qərbində Sadırla deyilən yerdə qərar tutmuşlar. Bundan bir qədər keçdikdən sonra onlar Botaş başda olmaqla Ullu-Kam vadisinə getməklə daha geniş ərazilərə səpələnmişlər. Qarça buralarda insanlara çoxlu torpaqlar paylamışdır. Belə bir şəraitdə onunla Botaş arasında bəzi anlaşılmazlıqlar yaranmışdır. Botaş həmin torpaqların yalnız onun adamlarına verilməsində ısrarlı olmuşdur. Onların arasında münaqişə yarandığından Qarça adamlarına Botaş aradan götürmək əmrini vermişdir. Atalarının Qarça tərəfindən öldürüldüyünü görən Botaşın oğulları özlərinin də öldürüləcəyini güman edib oradan Kabardin çərkəzlərin torpaqlarına sığınmışlar. Bir müddət sonra Qarça Botaş öldürdüyünə görə peşman olduğundan onun oğullarının geri qayıtmasını xahiş etmişdir. Bundan sonra Botaşın oğullarından bir neçəsi geri dönmüşdür. Geri qayıdanlara Qarça həm çoxlu pay torpaqları vermiş, həm də Botaşın oğullarına tarlalarını suvarmaq üçün su kanalları çəkdirmişdir. Qarça dünyasını dəyişdikdən sonra xalqın idarə olunması onun kürəkəni Kırımşamxal və onun oğulları tərəfindən həyata keçirilmişdir.

1.3.Qaraçay-malkar türkləri Avropa və rus mənbələrində

Qaraçay-malkar türklərinin etnik kimliyindən və tarixindən danışarkən onların qədim Avropa və rus mənbələrində necə əks olunduğundan da söhbət aparmağa ehtiyac vardır. İlk növbədə bu

mənbələrdə onların müxtəlif adlarla çağırıldığından danışmalıyıq. Qaraçay-malkar türkləri haqqında ilk məlumatlara 1404-cü ildə Qafqazda olmuş Başpiskopos Johannes de Çalonifoktibusun qeydlərində rast gəlinir. Burada o, qaraçaylılardan qara çərkəz kimi bəhs etmişdir. 1635-1653-cü illərdə Qafqazda missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş itlyan Arxangelo Lambertinin 1954-cü ildə Neapolda nəşr olunmuş “Relatione Della Colchide Boggi Detta Mengrellia” adlı əsərində qaraçaylılardan “karaçioli” (yəni Qaraçaylı) və “qara çərkəz” şəklində söhbət açılmışdır (7,32).

Yazılı qaynaqlarda “Qaraçay” adı 1639-cu ildən yer almışdır. Məhz bu ildən başlayaraq rus dövlətindən olan elçilər (Pavel Zaxarov, Fedot Elçin və Fyodor Bajenov) Svanetiyaya gedərkən Bahsan vadisindəki El-Curt kəndində yolüstü qonaq olarkən qaraçaylılarla bağlı bir sıra qeydlər apararaq onların adını “karaçayev” və “karaçayevə-kabarda” şəklində işlətmişlər.

XIX-XX yüzillərdə əski rus mənbələrində Qaraçay-malkar türkləri “dağlı”, “dağlı tatar”, “dağlı çərkəz”, “çərkəz tatarı”, “dağlı kabardin” və s. kimi adlarla keçmişlər. Rus müəllifi Andrey Taranovskinin 1569-cu ildə qələmə aldığı “Səyahətnamə”sində onlar haqqında aşağıdakılar vardır: “Noğayların pul haqda təsəvvürləri yoxdur. Amma çərkəz tatarları çuxa və kətan gətirdikləri zaman əvəzində qoyun, inək və öküz alırlar”. Onun çərkəz tatarı kimi işlətdiyi, istifadə etdiyi etnonim altında məhz Qaraçay-malkar türkləri nəzərdə tutulurdu.

Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində dağlıq ərazilərdə yaşayan dəniz ətraflarına və ovalıqlara enməyən “macar” adlı tayfadan bəhs edilərkən onlar aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: “Əşirəti-macar bəyləri vardır. Cəmisi iki min adamdır. Amma hamısı bahadır ərlərdir”. Övliya Çələbinin bəhs etdiyi əşirəti-macar da elə Qaraçay-malkar türkləridir. Biz yuxarıda onların Kumaçayı ətrafında Macar adlı şəhərdə yaşadıklarını, sonra oraları tərkdib Qafqazda Kuban və Terek çayları boyunca yerləşdiklərini

söyləmişdik. Bu barədə xalq hekayələrində də məlumatlar qalmaqdadır. Yeri gəlmişkən bildirək ki, Macar şəhərinin qalıqları bugünkü Stavropol şəhəri yaxınlığındadır.

Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, uzun zaman kəsiyində Qaraçay-malkar türklərinin adı müxtəlif cür səsləndirilmişdir. Onları adıgeylər “qaraşey”, kabardinlər “qarçağa-quşxa”, abxazlar “akaraç”, abazalar “qarça”, osetinlər “qarasayah” və “asi”, gürcülər “qaraçioli”, svanlar “mukrçay” və “savar”, minqrellər “alani” adlarıyla çağırılmışlar.

XVIII əsrdə Baxçasarayda Fransa konsulluğundan olan, eyni zamanda Krım xanının şəxsi doktoru Ksavio Qlavaninin 1724-cü ildə nəşr etdirdiyi “Opisaniye Çerkesii” (“Çərkəzin təsviri”) adlı əsərində qaraçaylılardan da söhbət açılmışdır. “Çərkəzlərin ortasında cegemlilər (malkarlılar)” yaşayırlar. Cegemlilərin sayı 500 evdir. Onlar kabardin çərkəzlilərin hakimiyyəti altındadır. Qaraçayların (Qaraçaylıların) isə sayı 200 evdir. Onlar da kabardinlərin hakimiyyəti altındadır”.

1807-1808-ci illərdə Gürcüstana və Qafqaza səfər edən Julius Klaprot Qaraçay-malkar türkləri ilə bağlı aşağıdakıları qeyd etmişdir: “Bu kiçik qövmlərdən başqa Kubanda gözlərdən uzaq Krım sultanlarının uşaqları, nəvələri yaşamaqdadırlar. Tatarlar və çərkəzlər onlara Sultaniyə demişlər...”

Basiyat adı onlara məşhur soy atalarından qalmışdır. Qədimdən onlar Kuma çayı ətrafında yaşamışlar. Paytaxtları Macar adlı şəhər imiş. Bir sıra müharibələrdən sonra onlar buranı tərk edib indiki yurd-yuvalarında qərar tutmuşlar. Basiyatların bir qismi Malka çayının ətrafında yerləşdiyindən onlara “malkar” və ya “balkar” adı verilmişdir. Hələ XIII əsrin əvvəllərində (1207-ci il) gürcü kraliçası Tamara onlara xristianlığı qəbul etdirib öz hakimiyyəti altına almışdır. Elə buna görə də onlarda bəzi hallarda xristianlığın izlərini də görmək mümkündür.

Özlərinin konkret hər hansı bir dini və inancı yoxdur. Onlar Teyriyə (Tanrıya) inanmaqdadırlar. Bu qəbilələrin inancına görə

Teyri hər şeyin sahibidir. Eyni zamanda onların düşüncəsinə görə Əziz İlya burada ən yüksək dağın zirvəsində qərar tutmuşdur. Onun şərəfinə qurbanlar kəsilir, süd, yağ, pendirdən istifadə etməklə törənlər təşkil edir, düzənləyirlər. Onlar əvvəllər donuz ətindən istifadə edərmişlər. Onların sığındığı qutsal çaylar və onların yanında tabu ağaclar vardır. Onlar da digər tatar qəbilələri kimi qoyunun belindəki sümüyə baxmaqla gələcəkdən xəbər verirlərmiş. Onların varlıları çərkəzlərin təsiri ilə islamı qəbul etmişlər. Məscid və mollaları isə yoxdur.

Qaraçaylılar, yuxarıda söylədiyimiz kimi, Qafqazda yaşayan ən xoşsifət insanlar hesab olunmaqdadırlar. Simaları biçimli və gözəldir. Siyah gözlərə malikdirlər. Bu fikri akad. Y.Klaprot da səsləndirmişdir. Onlarda moğol tipinə də rast gəlinmir. Bu, onlarda moğol qarışığının olmadığını təsdiqləyir. Akad.Pallas onları səhvən noğaylara bənzətmişdir. Noğaylarda olduğu kimi onların sifəti basıq, gözlərində isə çəprik görünür.

Onlar ailə həyatı qurarkən gələcəklərini bir qadınla bağlayırlar. Lakin bəzilərinin iki, ya üç arvadı da olur və onlarla olduqca yaxşı rəftar edirlər. Qadınlarla olduqca münbit ünsiyyət bağlayır, şəfqətlə davranırlar. Onlarda qadın ərin xidmətçisi yox, həyat yoldaşdır. Qadınlar qonaqla ünsiyyət zamanı sərbəstdirlər. Qızlar əsasən evdə oturur, çölə olduqca az çıxırlar. Qızlar ərə gedəndə atası ona ər evindən başlıq verir. Buna qaraçaylılar “qan bahası” deyirlər. Kürəkən qıza yaxşı geyimlər alıb göndərərmiş. Kürəkən bütün dostlarına böyük ziyafət təşkil edir. Eyni şeylər qız evində də təşkil olunarmış. Subay oğlanlar və qızlar bir-biri ilə ünsiyyətdə olar və belə ünsiyyət yeni-yeni sevgilərin, yeni ailələrin əsasını qoyar. Toy-düyün zamanı oğlanlarla qızlar birlikdə dövrə vurub rəqs edərlərmiş.

Qaraçaylılar qonşu çərkəz və abazalardan fərqli olaraq olduqca abırlı və ismətlidirlər. Onlar mərd və çalışqan insanlardır. Münbit torpaqlarda buğda, arpa, darı və yulaf yetişdirərlərmiş. Ormanlarında ayı, canavar, dağ keçisi, dovşan, vaşaq, qunduz və

digər vəhşi heyvanlar yaşayır ki, onların da olduqca qiymətli dərisindən istifadə edərlərmiş. Onlar at, eşşək, qatır, qoyun və s. kimi ev heyvanları saxlayar, onları yaxşı yedirər və baha qiymətə satarlarmış. Onların emal etdiyi yağ da keyfiyyətlidir. Gözəl pendir tutarlarmış. Qatıqdan çox istifadə edərlər. Xaşlama, qovurma və kabab bişirərlər. Arpa və buğdadan dadlı içkilər düzəldərlər. Tütünü özləri yetişdirər, onu noğaylara, svanlara, minqrellərə satar, həm də kabardinlərə və Rusiyaya ixrac edərlərmiş.

Qaraçaylıların xainlik edənlərdən heç vaxt xoşu gəlməzmiş. Hər hansı kəsdə xainlik etmək istəyi görmüş olsalar, bütün el-oba ayağa qalxar, onu öldürməmiş kənara çəkilməzlər. Onlar Qafqazın ən mədəni xalqıdır. Kübarlıq baxımından çox yüksəkdə dayanırlar. Qaraçaylılar özləri düzəlttiklər paltarı, keçəni, başlığı, və s. İmeretiyada və Suxumda (o vaxtkı Osmanlı qalasında) satarlarmış. Qaraçaylılar və svanlar arasında ticarət son dərəcə intensiv getmişdir.

1820-1860-cı illər arasında Qafqazda rus xidmətində vəzifə daşıyan fransızəsilli Leonti Lyulye də Qaraçay-malkar türklərindən bəhs etmişdir. Bundan başqa 1823-1824-cü illərdə Qaraçayda olan rus Aleksandr Yakuboviç də onlar haqqında xeyli xoş fikirlər söyləmişdir.

1843-cü ildə alman şərqşünası dr.Morits Vaqner qaraçaylılardan “Elbrus tatarı” kimi söhbət açmışdır.

1848-ci ildə Qaraçayda olan rus tarixçisi G.Tokarev onları kumanlar (qırçaqlar) kimi nəzərdən keçirmişdir. Onun fikrincə Kuban çayının adının da məhz kumanlardan gəldiyini qəbul etmək lazımdır.

1834-1865-ci illərdə Sankt-Peterburqda nəşr olunan “Biblioteka dlya çteniya” məcmuəsinin 1849-cu il 97-ci sayında G.D. imzasıyla yazılmış bir məqalədə yenə də Qaraçaylılardan bəhs olunmuşdur və qeyd edilmişdir ki, Karça-Curt (Qarça-Yurt) kəndində ilk evi məhz Qarça tikmişdir. Qaraçaylıların dini və mədəni həyatında yer almış müxtəlif səpkili münaqişələr və mübahisələr daim Qazi Məhəmməd Xubi tərəfindən həll edilmişdir (7, 36-40).

1850-ci illərin əvvəllərində Qafqazdakı Çar Rusiyasının əsgəri V.V.Şevtsov bölgədə yazıb hazırladığı etnoqrafik mülahizə və düşüncələrini 1855-ci ildə nəşr etdirmişdir. Burada o, Qaraçay həyatının müxtəlif tərəflərini qələmə almaqla, həm də Dağıstandan bütün Qafqaza yayılan “ləzginka” rəqsindən danışaraq onların sanki havada uçaraq oynadıqlarını qeyd etmişdir.

1852-ci ildən başlayaraq, Qafqaz canişinliyində mühüm vəzifədə çalışan fransızəsilli Adolf Berje bütün Qafqazı qarış-qarış gəzdikdən sonra 1858-ci ildə Tiflisdə dərc olunan “Kratkoye opisaniye Kavkazskix qorskix plemeyen” (“Qafqazlı dağlı qövmələrinin qısa təsviri”) adlı əsərində Qaraçay-malkar türklərindən də söhbət açmışdır. 1870-ci illərdə Batalpaşa (hazırkı Çerkessk) şəhərində vəzifə tutan Rus idarəçisi Qriqori Stepanoviç Petrov öz xidməti vəzifəsi ilə əlqədar dəfələrlə Qaraçayda olmuşdur. O, 1879-1880-ci illərdə yayımladığı iki məqaləsində qaraçaylılar haqqında geniş məlumatlar vermişdir. Q.Petrov qaraçaylıların bir sıra xüsusiyyətlərini gürcülər, minqrellər, tatarlar və abazalarla müqayisə etmiş, onların orta boylu, sağlam görkəmli insanlar olduğunu söyləmişdir. Qaraçaylıların dilinin özünəməxsusluğunu qeyd etməklə, həm də bu dilin noğay, tatar, Azərbaycan dilinə bənzədiyini söyləmiş, onların ünsiyyətçil olduğunu dilə gətirmiş, ailə möhkəmliyindən danışmışdır. Qaraçaylılarda qocalara ağsaqqal və ağbirçəklərə hörmətlə yanaşıldığını, onların xətrinin əziz tutulduğunu, kiçiklərin böyüklərin yanında oturmadıqlarını, yemək yemədiklərini və onların doğma yurda bağlı insanlar olduğunu söyləmişdir.

1890-cı illərdə Qaraçayda olan N.A.Ştoff qaraçaylıların buraya Krimdən gəldiyini və burada XVII əsrin əvvəllərindən yaşadıklarını, Krim xanlığının burada islamı yayma istəyinin baş tutmadığını, islamı yalnız XVIII əsrin sonlarında qəbul etdiklərini söyləmişdir.

Digər bir müəllif Artur Biyan 1936-cı ildə Parisdə nəşr etdiyi “Qafqaz xalqları” əsərində qaraçaylıların xarakterik cizgilərini, onların simasının gözəlliyini, saçlarının və gözlərinin qaralı-

ğını, kişilərin çoxunun saqqal saxladığını, qışda qışlaqlarda, yayda yüksək dağlarda, yaylaqlarda yayladıklarını, onların şal, xalı, xalça, kilim, başlıq toxuduqlarını, təbiətini, etnoqrafik həyatını, onların üç təbəqəyə bölündüyünü (bəylər, soylular və kəndlilər), bunlardan başqa dağlarda yaşayan tanrılardan, İliya adlı tanrının şərəfinə qurbanlar kəsdiklərindən, törənlər, şadyanalıqlar qurduqlarından, qutsal ağaclarından və qutsal çaylarından danışmışdır.

1.4. Qaraçay-malkarlar Rusiya və Türkiyə münasibətləri müstəvisində

Avropanın şərqi hissəsində I Pyotrün hakimiyyətə gəlişi ilə vəziyyət kardinal şəkildə dəyişir. XVII əsrin sonlarında Rusiyanın dənizlərə çıxışı, ticarət imkanları o qədər də geniş deyildi. Qara dəniz əsasən Osmanlı Türkiyəsinin və ondan asılı olan Krım xanlığının əlində idi. Ruslar 1695-ci ildə Qara dəniz istiqamətində birinci yürüşdə uğursuzluğa məruz qalsa da, 1696-cı ildə etdikləri ikinci yürüş nəticəsində Türk qalası Azovu ələ keçirdilər. I Pyotr cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Türkiyə ilə danışıqlar aparırdı. 1700-ci ildə Rusiya ilə Osmanlı arasında bağlanan İstanbul sülhünə əsasən Azov qalası tamamilə Rusiyanın tabeliyinə keçdi. 1711-ci ilin iyununda Moldaviya və Valaxiyanı tutmaq istəyən ruslar Prest çayı sahilində osmanlıların mühasirəsinə düşdü. 1711-ci il iyulun 1-ə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanan Prut sülh müqaviləsinə görə Azov qalası yenidən Türkiyəyə qaytarıldı. XVIII əsrin sonlarına yaxın yenə də Rusiyanın regionda nüfuzu yüksəlməyə başlayır və Türkiyənin razılığı ilə ruslar Qara dənizdən Aralıq dənizinə çıxış imkan əldə edirlər.

XIX əsrin ortalarına yaxın Rusiyanın xarici kursunda Şərqi çıxış mühüm prioritet kimi gündəmə gəlmişdi. Onun başlıca məqsədi Türkiyənin hədəfləri altında olan torpaqların bölüşdürül-

məsindən ibarət idi. I Nikolay Yaxın Şərqdə Rusiyanın şeriksiz hökmranlığını elan edib, Bosfor və Dardanel boğazlarını osmanlıların əlindən almaq istəyirdi. Bu dövrlərdə Fələstində xristianlar üçün müqəddəs hesab edilən yerlər də Osmanlılara məxsus idi. Bu, Fələstinlə bağlı Rusiyanın Krım müharibəsinə (1853-1856) başlaması üçün bəhanə oldu. 1853-cü ildə Rusiyanın Moldaviya və Valaxiyanı tutması ilə bağlı Osmanlı və Rusiya arasında müharibə başladı. İlk əməliyyatlar Qafqazda Rusiya üçün uğurlu oldu. 1854-cü ilin sentyabrında ingilis, fransız və türk qoşunları Krımda Almaçay yaxınlığında rusları məğlub etdilər. Rusiya Krım müharibəsində məğlub oldu və Krım müharibəsi Rusiyanın beynəlxalq nüfuzuna güclü zərbə vurdu.

1871-ci ildə Rusiya Qara dənizdə donanma saxlamaq hüququ əldə etdikdən sonra onun işğalçılıq planlarının genişlənməsi 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanmasına gətirib çıxardı. Bu müharibənin hədəfləri lap əvvəllərdən məlum idi. Çünki XVIII əsrdən başlayaraq Rusiya Dağıstanı və Kabardanı özünə tabe etdirmək üçün cəhdlər edirdi. Bolqarıstanın Kiçik Qaynarça sülhü ilə Türkiyə Kabardanı Rusiyanın tərkib hissəsi kimi tanımağa məcbur oldu. 1774-cü ildə Şimali Qafqazın işğalı ilə barışmayan dağlı xalqları Rusiyaya qarşı mübarizəyə qalxdılar. Bu hərəkət müridizm kimi tarixə düşdü. Qafqaz müridizminin banisi Şeyx Mənsur idi. Ruslar Qafqazın içərilərinə doğru irəliləmək üçün yol çəkməyə, qalalar tikməyə başladılar. Müridizm bayrağı altında mübarizəni davam etdirən Şimali Qafqaz xalqları 1828-ci ildə Qazi Məhəmmədi özlərinə birinci imam seçdilər. O, həlak olduqdan sonra Həməzət bəy imam oldu. 1834-cü ildə Həməzət bəy öldürüldükdən sonra yerinə Şeyx Şamil imam seçildi. Şeyx Şamil güclü dövlət - imamət yaratdı və o, 1859-cu ilə qədər milli-azadlıq hərəkatına rəhbərlik etdi. 1864-cü ildən Şimali Qafqaz xalqları müqaviməti xeyli dayandıra bilsələr də, az keçmədi ki, bütün Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olundu.

1768-1774- cü illərdə Rusiya-Osmanlı müharibəsi Dunay, Krım və Cənubi Qafqaz istiqamətlərində aparılırdı. Türk qoşunları 1769-cu ildə Rusiyanın içərilərinə doğru irəliləməyə başlayıb, uğursuzluğa düşər oldular. 1774-cü ildə Buq və Dnepr çayları arasındakı ərazilər, Krımdakı Kerç, Yeniqala, Kubana qədər olan torpaqlar Rusiyanın əlinə keçdi. Krım xanlığı Osmanlı asılılığından çıxaraq müstəqil oldu. Rusiya Azov qalasını möhkəmləndirmək hüququnu əldə etdi. Osmanlı Rusiyaya 4,5 milyon təzminat ödəməyə razı oldu. Osmanlı Qafqazda knyazlıqların idarə olunması şərtlərinə əməl etməyi boynuna götürdü. Bu müvəffəqiyyətlə kifayətlənməyən Rusiya Kiçik Qaynarça sülhünün verdiyi imkanlardan istifadə etməklə Krım xanlığının işğalını daha rahat şəkildə öz xeyrinə həll etdi. Bu dövrdə Krım xanlığının idarəçiliyi zəiflədiyindən daxili çəkişmələr xeyli dərəcədə güclənmişdi. Osmanlıın ona yardım etmək hüququ da itirilmişdir. Krım xanlığının ağır vəziyyətindən istifadə edən ruslar 1783-cü ildə onu “Tavrida” adı ilə işğal etdilər. Qara dənizətrafi çöllərdə Rusiyanın nəzarəti gücləndi.

Krımın Rusiyaya qatılması Osmanlı ilə yeni müharibəyə səbəb oldu. Osmanlı Rusiyaya yeddi tələbdən ibarət ultimatum göndərdi. Cavab almadığına görə Osmanlı 1787-ci ildə ruslarla müharibəyə başladı və məğlub oldu. 1791-ci ildə Rusiya Osmanlı ilə Yassıda sülh bağladı, digər çoxsaylı ərazilərlə yanaşı, Dnestrin mənsəbindən Krımadək bütün Qara dəniz sahilləri Rusiyanın tabeliyinə keçdi. Türkiyə Krım iddialarından əl çəkdi, onun Rusiyanın olduğunu təsdiqlədi. Qafqaz Osmanlıın əlindən çıxdı. Bütün bu proseslər Qaraçay və malkar türklərinin tarixi tələyinə nəzərəcarpacaq zərbə vurdu (7, 42-43).

Qaraçay və malkar türklərinin tarixinin Osmanlı Türkiyəsi və Çar Rusiyası ilə daha çox bağlılığı, həm də onlardan daha çox asılılığı ilə ortada dayanır. Bu, əsasən XVI əsrin lap əvvəllərinə təsadüf edən dövrdə çox hiss olunmuşdur. Belə ki, bu vaxt Qızıl Ordanın Qafqazda təsir dairəsi zəiflədikdən, bu ərazilərə nəzarət

Osmanlı Türkiyəsinə bağlı olan Kırım xanlığına keçdikdən sonra baş vermişdir. Lakin belə vəziyyət XVIII əsrin 60-cı illərinin sonlarında dəyişmişdir. Belə ki, Osmanlı Türkiyəsi ilə Çar Rusiyası arasında olan müharibə nəticəsində Osmanlı Qafqaz ərazilərində nəzarəti itirmiş və Bolqarıstanın Kiçik Qaynarça kəndində bağlanan sazişlə Kırım xanlığı türklərin əlindən çıxmışdır. Az müddətdən sonra Çar Rusiyası fürsətdən istifadə edərək Şahin Gireyi Kırım xanı təyin etmişdir. Şahin Gireyə qarşı burada ortaya çıxan təpkilər Çar Rusiyasına 1783-cü ildə Kırım xanlığını tamamilə öz təsiri altına almaqla nəticələnmişdir. Bu zamandan etibarən Türkiyə ilə Rusiya arasında Kuban çayı bir sərhəd kimi ortaya gəlir. Kubanın sağ hissəsində qalan Qaraçay türklərinin yarısı ilə malkar türkləri tamamilə Rusiya ərazisi, Kubanın sol hissəsində olan Qaraçay türklərinin yarısı Osmanlı torpaqları əraziləri kimi tanınır.

1787-ci ildə Osmanlı-Rusiya ilə müharibələri təkrarən başladıqda Rus ordusu Kuban çayının sol sahilini tutur. Bu zaman III Sultan Səlim tərəfindən Anapaya və Qafqazdakı ordu Komandanlığına Batal Hüseyn Paşa təyin edilir. O, 30 minlik ordu ilə Anapadan Kuban çayı istqamətində hərəkət edib Kabardin bölgəsinə yetişir. Batal Paşanın ordusuna Qafqaz xalqlarından da böyük qüvvə qoşulur. 27 iyul 1790-cı ildə Toxtamış çayı ərazilərində üzüzə gələn Osmanlının Rus ordusu ilə apardığı amansız döyüşlər nəticəsində Batal Paşa məğlub olur. Bu məğlubiyyətə ilk növbədə Batal Paşa ordusunda çərkəz qüvvələri ilə Osmanlı əsgərləri arasında olan daxili çəkişmə və ziddiyyətlər səbəb olmuşdur. Mənbələr belə bir məlumat da saxlamaqdadır ki, müharibədə iştirak edən Sultan Səlim tərəfindən göndərilən Mahmud adlı birisinin cibindən ruslara qarşı müharibənin uduzulması ilə bağlı kağız da çıxır. Eyni zamanda özünün edam fərmanını görən Batal Paşa bir neçə adamlarıyla birlikdə qaçaraq rus ordusuna sığınmaq məcburiyyətində qalır və öz qılıncını ruslara təslim edir. Batal Paşa-

nın məğlubiyyətinin şərafinə həmin yerə, yuxarıda söylədiyimiz kimi, ruslar Batal Paşa adını verirlər.

Bu zamanlardan Osmanlılar Krım və Tamanın Rusiyaya aid olduğunu təsdiqləmiş, ruslar Kubanın sağ tərəfinə çəkilərək bu yerlərdə Buğ çayı ərazisindən gətirilən kazakların köməyi ilə güclü istehkamlar qurmuşlar. Buna baxmayaraq, Qaraçay-malkar türkləri Rusiyanı dəstəkləyən Kabardin-Çerkəz bəylərinin Bahsan qrupunda yer almamışlar. Osmanlı və Krımı dəstəkləyən Kaşha Tau qrupunda yer almış və 1804-cü ildə bütün qafqazlılarla ruslar arasında cərəyan edən Cegem meydan döyüşlərində onlar ruslara qarşı ön sırada döyüşmüşlər. 1806-1812-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsindən sonra imzalanan Belqrad anlaşmasına görə Osmanlı-Rusiya sərhədləri yenidən çəkilmişdir. Bundan sonra Kuban çayının sol sahilində qalan Qaraçay türklərinin digər hissəsi Rusiyanın hakimiyyəti altına düşmüşdür. 1822-ci ildə Rusiya Qaraçay türklərinin öz tabeliyində olduğunu elan etdikdə qaraçaylılar üsyan etmiş və osmanlıların Anapa mühafizəsini həyata keçirən Həsən Paşadan kömək istəmişlər. Həsən Paşa onları anladığını, onlara sadıq qalacağını və İslam Krımşamxalı oraya vali təyin etməklə Qaraçay türklərinə yardım edəcəyini vəd etmişdir. Lakin rus ordusu generalı Emanuelin Qaraçay torpaqlarını təhdid etdiyindən Həsən Paşa 1826-cı ildə onlara heç bir köməklik göstərə bilməmişdir.

Qaraçay diyarı Qafqazın ortalarında dərin vadilərdə dağlarla əhatələndiyindən onlar ruslara qarşı vur-qaç taktikasından istifadə etməklə vuruşmuşlar. Qaraçay diyarının belə strateji önəmini duymuş Çar Rusiyası bu əraziləri çoxdan öz hakimiyyəti altına qatmaqda ısrarlı olmuşdur. 1828-ci ildə üç müxtəlif tərəfdən Qaraçaya doğru hərəkət edən general Emanyelın komandanlığı altındakı rus ordusu Qaraçay bəyi Duda oğlu Tengizbəy və kabardin bəyi Atajuk oğlu Atajukun rəhbərliyi ilə gizli dağ yollarından keçərək Hasavkaya soxulduqları halda qaraçaylılar onların gəlişini bu istiqamətdən gözləmədiklərindən məğlub olmuşlar. Bun-

dan sonra Qaraçaylılar Çar Rusiyasının himayəsini yazılı şəkildə qəbul etmək zorunda qalmışlar.

Sonrakı dövrlərdə Qaraçay türkləri 1835-1853-cü illər arasında Çar Rusiyasına qarşı davamlı üsyanlar etsələr də, bu səylər heç bir konkret nəticə verməmişdir. Bu istiqamətdə Qazi Məhəmməd Xubinin başçılığı altında aparılan mübarizə də qan bahasına basdırılmışdır.

1861-ci ildən Çar Rusiyası Qafqazı əyalətlərə bölməyə başlamışdır. Bunun nəticəsində Qaraçay Kuban əyalətinə, Malkariya Terek əyalətinə birləşdirilmişdir. Bununla Qaraçay-malkar türkləri rus hakimiyyəti dövründə iki dəfə iki yerə ayrılmışlar. 1865-ci ildə qaraçaylıların yaşadıkları bölgəyə başçı kimi general Nikolay Petruseviç gətirilmiş, o, burada Rus valisi adını almış, Qaraçay türkcəsini öyrənməklə, insanlarla isti münasibət qurmuş, özünü xalqa olduqca çox sevdirmişdir. Onun dövründə Qaraçayda böyük yüksəliş baş vermişdir. O, Rus hökumətindən qaraçaylılar üçün yeni torpaqlar almış, kəndlər arasında əlaqələri gücləndirmək üçün yollar çəkirmiş xeyli digər xeyirxah işlərə imza atmışdır. Qaraçaydakı missiyasını başa vurduqdan sonra 1876-cı ildə N.Q.Petruseviç Türkmənistanın Göy-Təpə nahiyəsində cərəyan edən hadisələri yatırmaq üçün ora göndərilmiş, döyüşlər zamanı həyatını itirmişdir. Lakin qaraçaylılar bundan xeyli müddətdən sonra, 1881-ci ildə xəbər tutduqda çox üzülmüşlər. Qaraçay nümayəndə heyəti Türkmənistana gedərək N.Q.Petruseviçin nəşini oradan götürüb Qaraçaya gətirərək Batal Paşa şəhərində onu yenidən torpağa tapşırılmışlar. Qaraçaylıların və malkarların noğaylarla xeyli birgə xüsusiyyətə malik olub yüksək mədəniyyət daşıyıcıları olduqları məlumdur. Mənbələr birmənalı şəkildə sübut edir ki, hələ orta əsrlər dövründə böyük dövlətçilik və idarəçilik ənənələrinə malik olan noğayların yazı nümunələri mövcud idi. Əlbəttə, bu gün bu mədəniyyətin daha geniş çevrədə öyrənilməsinə ehtiyac duyulsa da, XX yüzillik ərzində bu istiqamətdə dərinləşdirilmiş tədqiqatlar aparmağa

və onların doğru-dürüst tarixinin ortaya çıxarılmasına imkan verilməmişdir. Bu gün çətin də olsa (çünki yenə də adlarını çəkdiyimiz xalqlar Rusiyanın ictimai, siyasi, hərbi, mədəni, ədəbi, mənəvi təsiri altında qalmaqdadırlar. Elə buna görə də qaraçaylı və malkarlardan danışıldıqda bir tərəfli şəkildə rusların Qaraçaylılara və malkarlara olan “qardaş”, “dost” köməyindən ağızdolusu söhbət açılır, bu təsir altında olduqları müddət ərzində onların çəkdiyi tarixi əzablar isə dilə belə gətirilmir), bəzi işlər görülməkdədir. Bunu biz qaraçaylı-malkar alimləri-dilçiləri, folklorşünasları, ədəbiyyatşünasları ilə fikir mübadiləsi edərkən dərinə hiss etmişik. Bu alimlərin fikri birmənalı şəkildə Qaraçay və malkarların əksər tarixi dönəmlərinin dramatik kolliziyalarla dolu olduğunu sübut edir. Çünki vəziyyət elə olmuşdur ki, əksər hallarda bu xalqların mədəni ənənələri amansız həmlələr nəticəsində qırılmağa, itirilib-batırılmağa məruz qoyulmuşdur. Bu, əvvəl Rus imperiyasının kiçik xalqlara “köməyi” sayəsində baş tuturdusa, sonralar belə “humanist missiyanı” uzun zaman kəsiyində bolşevik Rusiyası, Qırmızı imperiya öz üzərinə götürmüş və bu “cəbhədə” xeyli “müvəffəqiyyətlərdə” də əldə etmişdir. XIX əsrdə bu xalqların əlifba yaratmaq və maariflənmək cəhdləri onların təqib olunması ucbatından real bir nəticə verməmişdir. Yalnız XX əsrin 20-ci illərində, daha doğrusu, 1924-cü ildə qaraçaylıların əlifba əldə etmələri mümkün oldu. Elə Qaraçay-malkar ədəbiyyatının doğma dildə yaranmasını da məhz bu dövrdən götürmək daha düzgündür. Bundan sonra dövrü mətbuat, kitab nəşri işi, bir qədər sonralar isə radio yayımı, teatr, televiziya fəaliyyətə başlamışdır.

XX əsrin 20-ci illərindən yaranmağa başlayan Qaraçay-malkar milli ədəbiyyatı olduqca ziqzaqlı, mürəkkəb təşəkkül və inkişaf yolu keçdi. Elə Qaraçay-malkar yazıçı və şairləri meydana çıxdı ki, onların yaradıcılığı nəinki öz milli sərhəd və hədlərində qapanıb qaldı, həm də onların adı keçmiş Sovetlər

İttifaqı respublikalarında, onların hüduqlarından kənarında tanınmağa başladı. Kitabın bu xalqın yazılı ədəbiyyatı bölməsində siz onlar haqqında məlumat aldıqda bunun daha yaxşı şahidi olacaqsınız. Qaraçay-malkar ədəbiyyatının nümunələri oxucunu heç zaman laqeyd qoymur, insanın mənəvi dünyasını özünəməxsus şəkildə zənginləşdirir. Məlumdur ki, son illərdə türk xalqlarının siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni, mənəvi birliyi məsələsi söz müstəvisindən iş kontekstinə keçməkdədir. Və burada, heç şübhəsiz ki, ədəbi kontekst də diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Azərbaycanca sayca çox olan digər türk xalqlarının ədəbiyyatları haqqında müəyyən dərəcədə təsəvvürlər yaradılıb məqalələr, kitablar, monoqrafik əsərlər, tədqiqatlar, metodik işləmələr və s. ortaya çıxsada, Qaraçay-malkar, noğay, kumux, qaramanlı, karaim, Şimali Kipr türk, qaqauz ədəbi-bədii nümunələri haqqında məlumatlar olduqca azdır. Elə bu nöqtəyi-nəzərdən də qısaca olsa da, onları öyrənib diqqət mərkəzinə çatdırmağı zəruri hesab edirik.

1.5. Qaraçay-Çərkəz Respublikası və qaraçaylılar

Qaraçaylılar Qaraçay-Çərkəz Respublikasında Qərbi Qafqazın dağətəyi və dağ hissəsində yerləşmişlər. Hazırda Qaraçay-Çərkəz Rusiya Federasiyasının Cənub Federal Dairəsinə daxildir. Respublikanın ərazisi 14,3 min kv.km, əhalisi 434,5 min nəfərdir. Əhalinin 38,5% qaraçaylılar təşkil edir.

Qaraçay-Çərkəz Respublikası 12 yanvar 1922-ci ildə Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayəti kimi yaradılmışdır. O dövrdə elə bu prinsip əsasında Kabarda-Malkariya yaradılmışdır (indiyə qədər bütün Azərbaycandilli mənbələrdə “Malkariya” səhvən “Balkariya” kimi göstərilmişdir. Biz nədənsə bir halda rus transkripsiyasını əsas götürmüş, digər hallarda isə ondan imtina etmişik. Məsələn, ruslar “venqr”, biz “macar”, ruslar “Kitay”, biz “Çin”,

ruslar “kitaytsı”, biz “çinlilər” kimi tələffüz etmiş, müvafiq etnonimləri etimologiyaya uyğun demiş və yazmışıq. Malkarlara gəldikdə isə onları nədənsə “balkar” kimi tələffüz etmiş və yazmağı qərarlaşdırmışıq. Bizə belə gəlir ki, tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda xalqın adı necə daşlaşıbsa, onu o cürdə düzgün, yəni “malkar” kimi yazmalıyıq). Beləliklə, məntiqsiz ərazi prinsipinə əsaslanaraq hər iki etnosun adı ilə bağlı qarışıq ərazi vahidi yaradıldı və haqsız olaraq qaraçaylılar çərkəzlərlə, malkarlar kabardalarla birləşdirildi və heç bir əsas olmadan qaraçaylılarla malkarlar ayrı-ayrı ərazi bölgüləri və respublikaların tərkibinə daxil edildilər.

1957-ci ildən 1992-ci ilə qədər Qaraçay-Çərkəz Stavropol ölkəsinin tərkibində Muxtar Vilayət statusunda olmuşdur.

Son dövrlərin hesablamalarına görə qaraçaylıların sayı 223 min nəfərdir. Onlardan 202 min nəfəri Rusiyada; o cümlədən Qaraçay-Çərkəzdə 176 min nəfər, Stavropol ölkəsində, Moskva şəhərində və digər yerlərdə yaşayır. Eyni zamanda qaraçaylılar Türkiyədə (Konya, Əskişəhr, İstanbul, Kayseri, Afyon-Qarahisarda 3 min nəfər), Qırğızıstanda, Qazaxıstanda, Azərbaycanda, Suriyada, ABŞ-da və digər ölkələrdə yaşamaqdadırlar.

1990-cı ilin əvvəllərindən müstəqil Respublika yaratmaq uğrunda genişlənən siyasi hərəkət 1991-ci ildə Qaraçay-Çərkəz Respublikasının yaradılması ilə başa çatdı. Respublika Malokaraçayevsk, Zelençuk, Ust-Çequtinsk, Prikuban və Urub rayonlarını əhatə etməklə yaradıldı. Hazırda Respublika ərazisində Qaraçay Ümummilli Şurası adlanan ictimai-siyasi təşkilat fəaliyyət göstərməkdədir.

Qaraçaylılar bu gün Böyük Qafqazın şimal hissəsində, əzəmətli Elbrus dağının ətəklərində Qaraçay-Çərkəz Respublikasında kompakt yaşayırlar. Burada, bugünkü Rusiya Federasiyasının bu ərazisində Kuban, Teberda, Kuma, Laba, Böyük Zelençuk və s. kimi həm də xeyli digər xırda çaylar vardır.

Qaraçaylılar guya Qafqaz müharibəsində fəal iştirak etmədiklərindən 1828-ci ildə general Emanuel tərəfindən məğlubiy-

yətə uğradılaraq məcburən Rusiyanın tərkibinə birləşdirilmişlər. Lakin məsələ heç də bununla bitmir. Sovet dövrü mənbələrində səhvən qaraçaylıların guya yalnız Krım-türk feodallarının başqalarına məruz qaldıqları və əhalinin bu basqınlardan müdafiəsi üçün çıxış yolu kimi onların Rus dövləti ilə ittifaqa girdikləri qeyd olunur. Guya 1552, 1555, 1557-ci illərdə onlar Moskvaya elçi göndərmiş və nəticədə Rusiya ilə siyasi ittifaq bağlanmış, XIX əsrin ikinci yarısından isə Qaraçay-Çərkəz Rusiyaya birləşdirilmişdir (1,67; 4,399).

Problemin kökü daha da dərinlərə gedib çıxır. Hələ 1207-ci ildə gürcü çarıçası Tamara əvvəl osetinləri Qafqazda yaşayan digər xalqlarla bərabər qaraçaylıları və malkarları da özünə tabe etmiş, burada yaşayan müsəlman dininə qulluq edən xalqların xeyli hissəsini xristianlaşdırmışdır (3,318). Bundan başqa İmeretiya knyazı II Aleksandr hələ XIX əsrin lap əvvəllərində rus çarına İmeretiyanın Rus İmperiyasının təbəəliyinə qəbul edilməsi ilə bağlı müraciət etdikdən sonra, Rus imperiyasının səfirləri bu ərazilərdən daha tez-tez keçib Gürcüstana gedib-gəldiklərindən onlar Qaraçay torpaqlarını göz altına almışdılar. Əlbəttə, nə qaraçaylılar, nə malkarlar belə vəziyyətlə heç də asan razılaşa bilmirdilər. Elə bu səbəb üzündən ruslarla münasibətlər ciddi şəkildə kəskinləşmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu ədavət sonrakı mərhələlərdə də, hətta İkinci Dünya Müharibəsi dövründə daha da gərginləşmişdir. Bu barədə biz aşağıda xüsusi olaraq söhbət açacağıq.

1926-cı ilin oktyabr ayından 1943-cü ilə qədər ayrıca qurum olan Qaraçay Muxtar Vilayəti SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarından sonra Gürcüstan SSR tərkibinə qatılmışdır. Bunun nəticəsində hətta RSSFR ilə Gürcüstan arasında sərhədlər də dəyişdirilmişdir. Qaraçay kəndləri Svanetiya və Raçidən olan əhali ilə doldurulmuşdur. Qaraçay – malkarların repressiya olunmasında və doğma vətəndən didərgin düşməsində Beriya fəal iştirak etmişdir. Beriyanın Qaraçay-malkarların vətəndən qovulması təklifinə

“bütün xalqların atası” İ.V.Stalin “Razıyam” dərkənarı qoymuşdur. Daha sonra İkinci Dünya Müharibəsi dövründə qaraçaylılar və malkarlar guya alman qəsbkarlarına köməklik etmələri adı altında təsdiqləndirilərək daha kəskin repressiyalara məruz qalmışlar. Stalinin ölümündən sonra qaraçaylılar reabilitasiya olunmuş və 1957-ci ilin noyabrından doğma vətənə qayıtmağa başlamışlar.

Qaraçay-Çərkəz Respublikasının paytaxtı Çerkessk şəhəridir. Onun əsası 1804-cü ildə qoyulmuşdur. Şəhərin ilkin adı Türkiyə ordusunun komandanı Batal-Paşa ilə bağlıdır. 1787-1791-ci illərdə Rus-Türk müharibəsi zamanı Batal-Paşa rus ordusuna məhz bu yerdə məğlub olmuşdur.

1770-ci ilin sentyabrın sonunda 25 minlik türk ordusu və ona qoşulan Kubanətrafi ərazilərdə yaşayan dağlılar (cəmi 40 min nəfər) Anapadan müasir Çerkessk rayonuna yığılıb əvvəlcədən bu dairədə Toxtamış hündürlüyünü tutsalar da, sonra rus ordusu general-mayoru L.L.Germanın komandanlığı altında vuruşarkən ruslar Batal-Paşa ordusuna qalib gəlmişlər .

1931-ci ildən stanitsa Batal-Paşa şəhər statusu almışdır. 1934-cü ildən o RSSFR XKS sədri D.Y.Sulimovun şərafinə Sulimov adlandırılmışdır. D.Y.Sulimov “xalq düşməni” elan edildikdən sonra şəhər 1937-ci ildən Yejevo-Çerkessk adlansa da, 1939-cu ildən Yejov kütləvi repressiyalara rəhbərlik etməkdə təqsirləndirildiyindən əvvəl cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş, sonra güllələnmişdir. Məhz bundan sonra şəhər Çerkessk adlandırılmışdır.

Qaraçay-Çərkəz Respublikasının ikinci şəhəri Karaçayevskdir. Onun əsası 1926-cı ildə qoyulmuşdur. Bu, Qaraçay ərazisində ilk şəhər idi. Böyük Vətən Müharibəsi dövrünə qədər Karaçayevsk bütün türklərin düşməni olmuş Mikoyanın adı ilə bağlı Miko-yan-şəhər adlandırılmışdır. 1944-cü ildə qaraçaylıların deportasiyasından sonra şəhərə gürcü – Kluxori adı verilmişdir. 1957-ci ildən isə ona yenidən Karaçayevsk adı qaytarılmışdır. Karaçayevsk kiçik olmasına baxmayaraq, onun gəzməli-görməli yerləri

çoxdur. Şəhərin görməli yerləri sırasında Siyasi repressiyalar qurbanlarının şərəfinə ucaldılmış memorial kompleks, Şəhər Məscidi, Hökumət evi, müxtəlif kino-teatrlar və s. adlarını çəkmək olar.

Qaraçay-Çərkəz – çoxmillətli respublikadır. Burada qaraçaylı, çərkəz, abazin, noğay və qeyriləri lap qədim zamanlardan bu günə qədər çiyin-çiyinə yaşamaqdadırlar. Adları çəkilən xalqlar bu ərazilərin əsas və qədim xalqları hesab olunurlar. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müəyyən etdiyinə görə bu və ya digər ərazilərin qədim xalqı həmin ərazilərdə 500 ildən artıq yaşayanlara şamil edilir.

Burada qaraçaylıların malkarlar və noğaylarla daha sıx, isti münasibətləri olmuşdur. Qaraçaylılar və noğaylar tarix boyunca son dərəcə çətin, əzablı və dramatik yol keçmişlər. Qədim dövrlərdə Böyük Noğay Ordasının tərkibində hətta polietnik tərkibdən ibarət qaraçaylı və noğayların dövlət birliyi də olmuşdur. Qeyd edək ki, Noğay Ordasının hələ lap qədim dövrlərdə Bizans, Yaxın Şərq, Ərəb dövlətləri, Xəzər xaqanlığı, Kiyev Rus dövləti və digərləri ilə tarixi, sosial, iqtisadi, hərbi, mədəni və s. əlaqələri mövcud olmuşdur.

Zaman keçdikcə çoxsaylı və çeşidli təbəddüatlar nəticəsində qaraçaylılar və noğaylar Rusiyadan asılı vəziyyətə düşmüş və məcburən onun tərkibinə qatılmışlar. Təbii ki, belə vəziyyət adları çəkilən xalqların tarixində xeyli qara ləkələr qoymuşdur. Bu bərdə ətraflı məlumatı biz qaraçaylıların və noğayların tarixini dərinləndirən öyrənərkən ala bilirik. Qaraçaylıların və noğayların Rusiya İmperiyasının tərkibinə qatılması bu xalqların tarixində fəsadlarla müşayiət olunsada, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərindən onun mütərəqqi əhəmiyyətini də qeyd etməmək düzgün olmazdı. Belə ki, məhz qeyd edilən dövrdə bu xalqların sırasından çıxan maarifçilər yeni əlifbanın işlənilib hazırlanması, onun praktikada tətbiqi, yeni məktəblərin açılması və s. istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmələri ilə milli tarixdə mühüm rol oynaya bilmişlər.

Yuxarıda göstərdik ki, qaraçaylılar və noğaylar orta əsrlər

dövründə öz dövlətlərinə malik olmaqla, dünya sivilizasiyasının tərkib hissəsini təşkil edirdilər. Belə olduğu halda qaraçaylıları və noğayları çar Rusiyası rəsmi tarixşünaslığının dünyaya onları barbar və vəhşi kimi təqdim etməsi də həqiqətə uyğun deyildir. Əksinə, onların yüksək mədəniyyət daşıyıcıları olduğu tarixşünaslıqda çoxdan etiraf olunmaqdadır. Çünki dediklərimizi bu xalqların qədim mədəniyyəti və zəngin mənəvi örnəkləri – şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri birmənalı şəkildə sübut etməkdədir.

Qaraçay, malkar və noğay xalqları, demək olar ki, vahid dil, etnik tərkib və mədəniyyətə malik olmaqla, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, uzaq keçmişdən Şimali Qafqazın Terek və Kuban çaylarının yuxarı hissəsini – Malkar (Balkar) respublikasının Qaraçay-Çərkəz, digər tərəfdən, Kabardin-Malkar (Balkar) respublikasının müasir dövrdə formalaşmış sərhədlərində məskunlaşmaqdadırlar.

Qaraçaylıların və malkarların etnogenezi ilə bağlı ümumi qəbul edilmiş vahid yetkin konsepsiya olmasa da, XX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Nalçik şəhərində “Malkar və qaraçaylıların mənşəyi haqqında” keçirilmiş Ümummittifaq elmi sessiyasında alimlər belə qərara gəlmişlər ki, bu iki xalq Şimali Qafqaz türkdilli və irandilli tayfalarının qarışığından əmələ gəlməklə, onların yaranması prosesində qara bulqarlarla qərbi qıpçaq tayfalarının rolu daha əhəmiyyətli idi (9, 310).

Əlimizdə olan materiallar onu deməyə əsas verir ki, qaraçaylıların və malkarların etnogenezi ilə bağlı iki istiqamətdə gedən axtarış və tədqiqatların nəticəsi əsasən yuxarıda qeyd etdiyimiz sessiyasının başlıca müddələrinə söykənir. Bu, bir tərəfdən, Y.P.Alekseyevanın, L.İ.Lavrovun, İ.M.Çeçenovun, V.M.Batçayevin və başqalarının, digər tərəfdən isə yuxarıdakı konsepsiyanı yenidən nəzərdən keçirməyə istiqamətlənən U.B.Əliyevin, K.T. Laypanovun, X.M.Xacilayevin, M.A.Xabiçevin, İ.M.Miziyevin, A.M.Bayramkulovun, S.Y.Bayçorovun, M.Ç.Jurtubayevin və digərlərinin nəzər nöqtələridir. Birmənalı şəkildə təsdiqlənmişdir

ki, qaraçaylılar Qafqazda qədim Qafqaz köçəri qəbilələrinin iran-dilli (alanlar) və xüsusən türk qəbilələrinin (bulqarlar, xəzərlər, qıpçaqlar) assimilyasiyası nəticəsində yaranıb ortaya çıxmışlar.

Qaraçay dili Altay dil qrupunun türk qoluna aid olan qıpçaq qrupunun qıpçaq-polovets yarımqrupuna daxildir. Dini inancları müsəlmanlığın sünni-hənəfi məzhəbidir.

Qaraçay dili malkar və çegem dili ilə qohum olmaqla, noğay türklərinin dilinə çox yaxındır. Bununla belə onlar çərkəz dilini də yaxşı bilirlər. Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, Qaraçay-malkar dili türk dillərinin qıpçaq qrupuna aiddir. Bu, XX əsrin 50-ci illərindən işlənməyə başlamaqla, göstərilən dövrə qədər “dağlı-tatar”, “dağlı-türk”, “tatar-cığatay” kimi adlanmışdır. Türkiyədə də bu dildə danışan iyirmi min Qaraçay-malkar köçəriləri yaşamaqdadırlar. Qaraçay-malkarlar eyni dil, mədəniyyət və tarixi paylaşan, fəqət siyasi səbəblər üzündən iki müxtəlif bölgədə yaşayan türk boyudur. Qaraçay-malkar adı bu türk boyunun yaşadığı iki bölgənin adı olmaqla, qaraçaylılar və malkarlar ortaq qəbilə adı olaraq “taulu” (dağlı) adından istifadə edir və dillərinə də “tav dil” (dağlı dili) deyirlər.

Qaraçay-malkar türkcəsi tarixən iki müxtəlif dialektdən ibarət olmuşdur. Bunlar heç də ilk baxışda düşünülüyü kimi Qaraçay və malkar dialektləri deyildir. Çünki Qaraçay bölgəsində və Malkar torpaqlarının Bahsan, Çegem vadilərində ünsiyyətdə istifadə olunan dil bir-birindən fərqli deyildir. Qaraçay-malkar xalqının yüzdə doxsanı tərəfindən istifadə olunan bu dialekt Qaraçay-malkar yazı dilini meydana gətirmişdir. Az sayda insan tərəfindən istifadə olunan bu dialekt isə Malkar bölgəsinin Çerek vadisində istifadə edilməkdədir. Holam və Bızınğı vadilərində istifadə olunan bu dil də Çerek dialektinə aiddir (11, 167). Adından göründüyü kimi bu dildən iki etnos-qaraçaylılar və malkarlar istifadə edirlər. Qaraçay-malkar dili əsasən Kabarda-Malkar Respublikasında və Qaraçay-Çərkəz Respublikasında, Orta Asiya, Qazaxıstan, Türkiyə və ABŞ-da yayılmışdır (4, 390). Qaraçay-malkar leksikası

doğma türk lüğət fondu ilə yanaşı, həm də ərəb, fars və rus dilindən alınmış sözlərdən istifadə etməklə inkişaf edib formalaşmaqdadır. Bu dilin lüğət arsenalında həm də kabarda-çərkəz və osetin dillərində işlədilən sözlərdən istifadə edilir. Qaraçay-malkar ədəbi dili 1920-ci illərdən mövcud olmaqla “çokat-jokat” dialekti əsasında formalaşmışdır. Qaraçay-malkar dilinin ilk latın və kiril əlifbasında işlənilib hazırlanmasına 1880-ci illərdən başlanılsa da, onun ilk nümunəsi 1905-ci ildə yaradılmışdır. 1926-cı ildən 1937-ci ilə qədər Qaraçay-malkar dili latın əlifbası əsasında, 1937-ci ildən (Malkariyada), 1938-ci ildən (Qaraçayda) rus qrafikası əsasında olmuşdur.

Qaraçaylılar da qədim dövrlərdə digərləri kimi bütprəst olmuşlar. Sonralar, yuxarıda söylədiyimiz kimi, məcburən xristianlaşdırılmışlar. Onlar XVIII əsrin sonlarından yenidən İsaq Əfəndi tərəfindən (kabarda mollası – N.T.) islamlaşdırılmışdır. Nisbətən gec islamlaşmasına baxmayaraq, qaraçaylılar Quranın qayda-qanunlarına daim ciddi şəkildə əməl edər, islamın digər mühüm xüsusiyyətlərini qoruyar, namaz qılar, ibadətlə məşğul olar, gündəlik Allaha dua edər, oruc tutarlar. Digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi qaraçaylıların da arasında bu gün vahabizm geniş yayılmış və yayılmaqdadır.

Qaraçaylılar (xalqın adı “къарачайлыла”, къущхъэ, къарачай, акарач, мукрчай, овсу, къарашай, тавлы къарашай, Уступ Аси) – bir neçə kuşxe, Qaraçay, akaraç, mukrçuy, ovsi, karaşay, Ustur-Asi-tayfaları Qaraçay-Çərkəzin yerli əhalisini təşkil edir. Etnik baxımdan malkarlarla qohum xalqdır. Böyük Avropeoidin Balkan-Qafqaz irqinə aiddir.

Qaraçaylılar qədim zamanlardan Kuban çayının lap yuxarılarında yaşamaqdadırlar. Bizanslar VI əsrdən başlayaraq onları Qaraçay adı ilə gah Kuruçan, gah da Xoruçon adlandırmışlar.

Qaraçaylıları çərkəzlər “qarşağa quş-xa”, minqrellər və ime-retiyalılar “qaraçiolı”, türklər – “qara-çərkəz”, daha doğrusu çərkəz (onlar məhz çərkəzlərin təbəələri olduğundan) adlandır-

mışlar. Qaraçaylıların özlərinin qeyd etdiklərinə görə, bu ərazilərə çərkəzlər Kabardaya gələndən daha əvvəllər Macardan gəlmişlər. Adlarına gəldikdə isə onlar bu adı Qaraçay, yəni onların başçılarının adı Qarçadan götürdüklərini iddia edirlər ki, bu da məhz qaraçaylıların Kuban sahillərində məskunlaşdığı dövrlərə təsadüf edir.

Qaraçaylıların etnogenezinin formalaşmasında, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tunc dövründən bu ərazilərdə yaşayan yerli Qafqaz qəbilələri, eləcə də gəlmə alanlar, bulqarlar və qırçaqlar (polovetslər) iştirak etmişlər. Monqol dövrünə qədər qaraçaylılar Alan qəbilə ittifaqının tərkibində olmuşlar. Monqol yürüşündən sonra qaraçaylıların əcdadları Mərkəzi Qafqazın dağlar arasındakı dərələrinə sıxışdırılıb atılmışlar.

Qaraçaylılar əvvəllər Xurzuk, Kuban və Teberda sahillərində Elbrusun şimal hissəsinin aşağılarında Minqi-tau adlanan ərazilərdə yaşamışlar. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, qaraçaylılar nəinki Qafqaz xalqlarının, həm də dünya xalqlarının ən gözəl simalısidirlər. Onlar türk xalqlarının ən gözəl görkəmini özündə birləşdirmiş və əks etdirmişlər. Bədən quruluşu etibarlı ilə qaraçaylılar olduqca cəlbedici, sifətcə gözəl, qara iri gözə malik olmaqla ağı dərilidirlər. Onlarda noğaylar kimi geniş, girdə sifətli insanlar o qədər də çox deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 c., 3-cü c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş redaksiyası, 1979.
2. Байрамукова Х. Жизнь в кадре и за кадром. Газ. «День Республики», 1996, 24 сентября.
3. Блаرامберг И. Историческое, топографическое, статическое, этнографическое и военное описание Кавказа. М., Изд. «Надыршин А.Г.», 2005.

4. Большая Советская энциклопедия. Т.11. М., «Сов.Энциклопедия», 1973.
5. Большая энциклопедия. В шестидесяти двух томах, т. 20. М., «Терра». 2006.
6. Хапчаева Т. Фольклор и духовная культура карачаевцев // Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə. IV Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, 2006.
7. Qaraçay-Malkar Edebiyatı (Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım). 22с. Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı, 202.
8. Караева А.И. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961.
9. Материалы научной сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народа. – Нальчик, 1960.
10. Məmməd zadə M.B. Qaraçay-malkar türkləri. İslam Ansiklopedisi. Ankara, 1967.
- 10^a. Tağısoy N. Qaraçay Malkar türklərinin həyatı dastanı və əfsanələrdə “Qaraçağa aparən yol“ qəzeti, 2016, 27 may.
11. Tavkul Ufuk. Qaraçay-Malkar dilinin dialektleri. Türk Dünyası Araştırmaları. Nisan. 89.59.10. yıl.

II FƏSİL

Qaraçay-malkar adət-ənənləri və şifahi xalq yaradıcılığı

2.1. Qaraçay-malkar adət-ənənələri

Xaraktercə emosional olan qaraçaylıları, ümumiyyətlə, dünyanın ən sivil xalqları sırasına aid etmək olar. Onların arasında böyük-kiçiyin yerini bilmə, yaşlılara hörmət, tərbiyə işlərinə daim ciddi diqqət yetirilmişdir. Qaraçaylılar həm də olduqca səxavətli, nəcib insanlardır. Onlar kasıblara, zəiflərə əl tutmaqdan həzz alandır. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Qafqazda rus hərbi xidmətində bu ərəzilərdə iki ildən artıq mühəndis-topoqraf kimi işləmiş milliyyətçə alman rus ordusunun general-leytenantı İohann Blaramberqin yazdığına görə qaraçaylılar “öz ağalarına tabe olmaqla, hörmət göstərər, onların əmr və göstərişlərinə hazır olar və hər bir tapşırığı dəqiqliklə yerinə yetirərlər. Onların qonşuları olan çərkəzlər kimi oğurluq etməsini, yalan danışmasını nadir hallarda eşitmək olar. Qaraçaylılar son dərəcə zəhmətkeş olmaqla əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurlar” (3,310).

Qaraçaylılar varlıları “biy” adlandırırlar. Ən tanınmış bəylər Kırımşamxalov, Urusbiyev və Muradi ailələrindən olanlardır. Xalq nə onlara, nə də uzden-zadəganlara heç zaman vergi vermirdi. Lakin belə bir qayda da mövcud idi ki, “biy”lərə lazım olduqda onlar hər hansı kənd sakinin atını götürüb işini gördükdən sonra nəzərdə tutulmuş vaxta geri qaytarırlarmış. Bununla belə qaraçaylılar XIX əsrdə malkar və kabardin knyazlarına (bəylərinə) mütləq vergi ödəməliymişlər. Bəylər hər bir

ailədən, bir, yaxud bir neçə qoyun alar, bundan başqa, kəndlilər bəyə atlarının, öküzlərinin yaxşılarından birini, keçə, yarpıncı və s. verərmişlər. Qaraçaylılar bəylərə vergi ödəməsələr də, uzdenlər hər hansı bir səfərə çıxdıqda onları müşayiət edirmişlər.

Qaraçaylılar qədim adət-ənənələrə son dərəcə böyük dəyər verən sadıq insanlardır. Əgər onlar hər hansı mühüm məsələ ilə bağlı qərar qəbul etmək istəsəydilər, bu zaman ağsaqqallar məscid ətrafında yığışarmışlar. Əgər hər hansı razılaşma haqqında söhbət gedərmişsə, bu zaman tərəflər bu razılığı qorumaqla bağlı and içərmişlər. Yox, əgər kimsə öz andını pozsaymış, bu zaman ümumi kəndin hesabına öz malından beş-on qoyun verməli imiş. Tərəflər arasında and aşağıdakı qaydada içiləmiş. Hamı məscidin girişində yığışar, molla isə əlində Quran dayanar, and içənlər əllərini kitabın üstə qoyub Allahu onların bu andı pozmayacaqlarına şahid çağırarmışlar. And içmə qurtardıqdan sonra and pozulmaz hesab olunarmış. Bütün bunlar haqqında məlumatları biz qaraçaylıların etnoqrafik həyatını işıqlandıran kitablardan əldə etmişik.

Etnoqrafik mənbələrdə qaraçaylıların ailəcanlı və ailəyə daha çox bağlılığı qeyd olunur. Ailədaxili vəziyyətə görə qaraçaylılarda arvad ərinin, kişinin qulu yox, onun sadıq dostu kimi göstərilir. Qaraçaylılarda da digər türk xalqlarında olduğu kimi qız ərə gedəndə “başlıq” vermək adəti vardır. Bəy toy günü bütün qohum - əqrəbanı bu möhtəşəm məclisdə iştirak etməyə dəvət edər, gəlin evində də eyni şənlik qurular, lakin gəlin evindəki şənliyə yalnız qadınlar dəvət olunarmış. Gəncələr axşam tərəfi qız evinə gedər, gəlini bəy evinə birgə yola salarmışlar. Toy şənlikləri qaraçaylılarda əvvəllər üç gün-üç gecə davam edər, insanlar yeyər içər, oynayar və şənlənərmişlər. Belə toylarda gənc oğlan və qızlar bir-biri ilə tanış olar, yeni toylar, nikahlar üçün zəmin yaranarmış. Gənc oğlanlarla qızlar dövrə vurub oynayar, rəqs edərmişlər. Əgər cavan oğla-

nın evlənmək fikri olsaymış, o, valideynlərindən çəkdiyindən, onun bu seçiminin valideynlərinin xoşuna gəlməyəcəyindən ehtiyatlanaraq, heç nə deməzmiş. Oğlan üçün qızı daim qaraçaylıların valideynləri seçərmişlər. Burada valideynlər ilk növbədə qızın özünə, valideynlərinin kimliyi və camaat arasında yerinə və nüfuzuna daha çox diqqət yetirərmişlər. Ad olunma, nişanlanma qısa zaman kəsiyində baş versə də, toyun özü daha sonralara qalar və belə hal vəziyyətdən asılı olaraq 6 ay, bir il çəkərmiş. Toya qədər oğlanın qızla bir yerdə görüşməsinə icazə verilməzmiş. Öz növbəsində bəyin qızın valideynlərinin yanında olmasına da icazə verilməzmiş; nişanlı oğlan qızın valideynləri gələndə qədər otaqda, evdə olsaymış, onlar içəri daxil olduqda o, mütləq ayağa qalxmalıymış. Yəni həmin şəxs nişanlı qızın qanuni əri olana qədər heç zaman o, qızın valideynləri ilə söhbətə qoşulmaq iqtidarına malik deyilmiş.

Əgər hər hansı bir kəs bakirə qızın, yaxud ərli qadının namusuna toxunsaymış və əgər bundan digərləri də xəbərdar olsaymış, bu zaman bütün kənd camaatı məscidin qarşısında yığışar, günahkarı da ora gətirər və ağsaqqallar onun barəsində hökm çıxararmış. Hökm isə adətən belə olarmış: günahkar Qaraçay sərhədlərindən daim kənarda qalmalı, heç zaman bu ərazilərdə görünməməliymiş. Ata öz evindən qızını, ər isə günaha batmış arvadını qovarmış. Onların geriyyə dönməsinə isə heç vaxt icazə verilməzmiş. Bəzən isə belələri üçün ölüm hökmü çıxarılar, təqsirkarın ailəsi isə doğma eldən qovular, onların geri qayıtması heç vaxt mümkün olmazmış.

Qaraçay bəyləri kabardin uzdenlərinin qızları ilə, kabardin knyazları isə Qaraçay bəylərinin qızları ilə ailə qurarmışlar. Qaraçaylılarda tərbiyə işi son dərəcə yüksək şəkildə qurulduğundan, onlar ən yüksək sözlərə layiqdilər. Əgər qaraçaylılardan hər hansı bir oğul atasının sözündən çıxsaymış, bu zaman onu məscid qarşısına gətirər, bütün kənd ona doğru-dürüst yola gəlməyi tövsiyə edərmış. Yox, əgər bu bir nəticə verməsəymiş,

belə olduğu təqdirdə onu kənddən qovarlarmış. Beləliklə, o, bir də valideyn evinə ayaq basmaq hüququna malik olmamış.

Əvvəllər Qaraçay balalarının tərbiyəsi ilə mollalar məşğul olarmış, uşaqlara oxumağı, yazmağı yalnız onlar öyrədərmişlər. Belələri yetərinə təlimləndikdən və “taxta” titulu aldıqdan sonra moizə zamanı məsciddə Quran oxumaq hüququ qazanmışlar.

Qaraçaylıların etnik düşüncəsində əski təsəvvürlər, andlar, inanclar, inamlar, sınımalar da son dərəcədə mühüm yer tutur. Qaraçaylılar fala, əfsuna çox inanandırlar. Məsələn, qaraçaylılar xüsusən atlanıb gəzintiyə, yaxud ova çıxmağa hazırlaşdıqda daha çox fal açarlarmış. Xırda çınqıl, vələmir, noxud götürər, onları məlum qaydalara uyğun düzər, qoyar, onların bir-birinə münasibətinə, duruşuna, düzümünə görə bu səfərin uğurlu, ya uğursuz olacağını söyləyərlərmiş. Əgər işarələr uyğunluq təşkil edərmışsə, bu zaman uğur olacağına inanaraq, bu səfərə çıxılmağın mühüm olduğunu, yox işarələr düz gəlməzsə, bu səfərdən çəkindirilməyin vacibliyi vurğulanarmış. Ümumiyyətlə, qaraçaylılar şeytanlar, cinlər, ruhlar haqqında daha çox danışar, fikir söyləyərlərmiş. Onların inamına görə belə qüvvələr məhz Elburus dağının ətəklərində yaşayarlarmış.

Qaraçaylıların dəfn mərasimləri də olduqca dərin etnik-millətli köklərə dirənir. Dəfndə hər hansı kəsin dünyasını dəyişdiyi zaman qadınlar ah çəkib ağlayar, sinələrini cırar, saçlarını yolarlar. Kişilərsə özlərinə zərbələr endirər, üzüb əldəb salarlar.

Qaraçay-malkar folklorunda oxşamalar, ağılar ənənəvi mərasim nəğmə-ağısı kimi dünyasını dəyişmişlərin cəsədi yanında bədahətən deyilərmış. Ağılar digər şifahi xalq poetik nümunələri kimi iki əsas - məişət və estetik funksiya yerinə yetirir. Bu ağı-nəğmələrdə, bir tərəfdən, maddi mədəniyyət elementləri, adət-ənənə, inam və ayin özünü əks etdirirsə, digər tərəfdən, onlar həm də poetik-dramatik əsər kimi yalnız onun özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri, simvolika və obrazlar

sistemi ilə seçilir. Məlum olduğu kimi, nəğmə-ağılar improvizasiya əsasında yaranmaqla xalq yaradıcılığının şifahi növünə aiddir. Yaxın insanın itkisi ilə bağlı ifaçının dərin hiss-həyəcanları özündə çoxsaylı fərdi rənglər əks etdirməklə, həm də şəxsi improvizasiya ilə bağlı müsbət zəmin hazırlayır. Yas mərasiminin ən dəhşətli anları şivənlə bağlıdır. Şivən ölüm baş verdiyi andan başlayaraq həmin insan torpağa tapşırılana qədər davam edir. İlk ağı-sual ölünün özünə – canlılara müraciət olunan kimi gedir: nə üçün evdən, ailədən, eldən getdiyi soruşulur, ondan gözlərini açmağı, danışmağı, ətrafa baxmağı xahiş edirlər. Ölü üçün təsirli yandırıcı sözlərdən istifadə edilər, hönkür-hönkür ağlayar, saç yolar, üz cırarlar. Şivənin ikinci hissəsi Azərbaycan türklərində olduğu kimi qohum-əqrəba ölüylə vidalaşmağa gəldikdə daha şiddətli, səs-küylü, daha vahiməli və tükürpədicidir. Şivən zamanı gələnlərə şivən qoparan mərhum son anlarda canını necə tapşırırdı, hansı sözləri dediyi soruşulur, üz-gözlər cırılar, saçları yolarlar. Ağı – şivənin üçüncü hissəsi mərhum evdən çıxarılan zaman baş verir. Bu zaman ölüyə “ Bizi kimə tapşırıb gedirsən? “, “ Bizi niyə başsız qoydun?” və i. a. və s. kimi sözlər deyiləmiş. Sonuncu ağı-şivən mərhum həyətdən çıxanda baş verəmiş. Qeyd edək ki, rus folklorşünasları da ağı-şivəndə bir neçə hissə fərqləndirirlər (2;6). Bu, Qaraçay-malkar türklərinin və azərbaycanlıların şivəni ilə təxminən eyni səciyyədədir.

Toy-düyün mərasimlərinin istənilən səviyyədə keçirilməsi üçün yüksək bacarığa malik musiqiçilər gərək olduğu kimi, yas mərasimi üçün də yüksək səviyyəli ağı deməyi bacaranların olması zəruri imiş. Ağı deyənlərin səsi, avazı, söz bilmə imkanları, ətrafdakıları səsi ilə özünə cəlb etmə, ağlatma bacarığı güclü olmalı imiş. Ağıçılar nə qədər təsiredici səslə oxusalar, o qədər də yas məclisindəkilər zürzük edər, ağlayar, şivən qoparar, ah- vay edərlərmiş.

Malkar-qaraçaylılar kumuxlar kimi nəğmə-ağıları “sarın” adlandırırlar. Digər türk xalqlarında olduğu kimi onlarda da ağıları məhz qadınlar söyləyirlər. Yas mərasiminə xalq arasında daha məşhur ifaçıları dəvət edərtilər. Malkar-qaraçaylılarda belə bir inam da formalaşmışdır ki, ölüyə yaxşı ağı deyilmiş olarsa, bu, ona o biri dünyada rahatlıq gətirərmiş.

Ağlayanlar yas mərasimində aparıcı olmaqla öz hiss və duyğularını nəinki hissələr, həm də hərəkət, jest, mimika, sifətlərinin rəngi ilə verməyə çalışırdılar. Bununla bağlı folklorşünas H.Malkonduyev yazır: “Ağı söyləyən bir əli ilə yaylığı tutur, digər əlini isə yellədərək, öz emosiya və kədərini ifadə etməyə çalışır” (4, 56).

Nəğmə-ağılar üçün xarakterik olan yüksək səviyyəli simbolika və metaforiklik, dil-fikir müxtəsərliyi, təsirli obrazlılıq ağlayıcı ilə yas mərasimində iştirak edənlər arasındakı ünsiyyətə xeyli dərəcədə gücləndirir.

Nəğmə-ağılardan ifa olunması həm də ölümün hansı vəziyyətdə baş verməsi, mərhumun yaşı, həyatda onun tutduğu yer, sosial statusla və s. şərtlənir. Nəğmə-ağılar dünyasını vaxtsız dəyişən cavan adamla, faciəvi sürətdə həlak olanlarla bağlı olduqda daha emosional, daha təsirli olur. Malkar-Qaraçay folklorunun tədqiqatçısı A.Sarbaşeva qeyd edir ki, malkar-Qaraçay “sarın”larının əsas hissəsi ritorik suallardan ibarətdir (5, 151). Belə ritorik sualları əks etdirən yeganə qızı dünyadan köçmüş ananın nəğmə-ağısının necə səsləndiyinə diqqət yetirək:

*Къаудан чыкъды бу къыйынлыкъ манга?
Кимге къойдунг жангыз анангы, бала?
Къалай атдырайым тангымы къабырында?
Калай жашайым ачыу эте дуньяда? (4,65)*

Sətri tərcüməsi:

*Bu bədbəxtlik hardan üz verdi mənə?
Yalnız ananı kimə qoydun, ay bala?*

*Gecəni necə keçirim qəbrinin yanında?
Dərd çəkib necə yaşayım bu dünyada?*

Qaraçay-malkar hüzn mərasimlərində, həm də nəğməsiz ağular mövcud olmuşdur. Buna Qaraçay-malkarlar “Qamçı sıyıt” hüüzür ağısı deyərlərmiş, yəni bu, “qamçı ilə deyilən ağı” adlanırmış. Bu ritual hələ bütpərəstlik dövründən kişilərin ifasında həyata keçirilərmış. Kişilər hüüzür zamanı mərhumu qəbr evinə apararkən sifətlərinə qamçı ilə güclü zərbələr vurur və bıçaqla qulaqlarının ucundan kəsirmişlər. Bu barədə ilk məlumatlar İ.F. Blaramberqin “Qafqazın tarixi, topoqrafik, statistik, etnoqrafik və hərbi təsviri” (3, 303-324) əsərində və “Adıqlar, malkarlar və qaraçaylılar: XIII-XIX əsrlər Avropa müəlliflərinin xəbərləri” (1, 428) kitabında öz əksini tapmışdır. Qadınların ifasından fərqli olaraq, kişilərin “qamçı sıyıtı” sözsüz həyata keçirilərmış.

Qaraçay-malkarlarda yas mərasimi kompleksində həm də rəqs elementləri yer almışdır. Bu rəqs elementlərinin “sarança” və “çoppa” ritual rəqsi ilə müşayiət olunduğu söylənilir.

Beləliklə, malkar-Qaraçay xalqlarının şifahi poetik yaradıcılığında mövcud yas mərasimlərində bu rituallar ənənəyə uyğun formalaşmış, inkişaf etmiş, digər türk xalqlarının təfəkküründə, adət və ənənələrində olduğu kimi özünə yer tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. Нальчик, 1974 .
2. Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. Л.; «Просвещение» 1987.
3. Blaramberg И. Историческое, топографическое, статистическое, этнографическое и военное описание Кавказа. М.; Изд-во «Надыршин А.Г.» 2005.

4. Малкондуев Х.Х.Поэтика карачаево-балкарской народной лирики. Нальчик, 2000.
5. Сарбашева А.М. Импровизированный характер песен – причитаний в карачаево-балкарском фольклоре// Müqayisəli ədəbiyyat. Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə stereotiplər./// Beynəlxalq konfransın materialları. 21-22 noyabr 2008. Bakı, 2008.
6. Чистов К.В. Русская причеть// Причитания. Л.; 1960.
7. Tağısoy N. Şimali Qafqaz türkləri: Qaraçaylar: etnogenezi, dili və etnik-millî ənənələri. Filologiyanın aktual problemləri. Axtarışlar və perspektivlər. Respublika Elmi Konfransının materialları. Sumqayıt, SDU, 2012.

2.2.Qaraçay-malkarların təqvim poeziyası

Digər türk xalqlarının əski ənənələrində olduğu kimi Qaraçay-malkarların da əlamətdar günləri keçirmə ənənələri mövcud olmuşdur. Bu baxımdan qaraçaylı-malkarların təqvim poeziyası mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bəri başdan qeyd edək ki, bu xalqın təqvim poeziyası ilə bağlı məsələlər L.Lavrov “Qaraçay və Malkariya XIX əsrin 30-cu illərinə qədər” (1,97-119), X.Laypanov “Qaraçay və malkarların tarixi haqqında” (2, 31-47), A.Xolayev “Malkar və qaraçaylılarda “Qollu” mərasim nəğmə-rəqsinin transformasiyası məsələləri haqqında” (6, 5-11), F.Ürusbiyeva “Qaraçay-malkar folkloru” (7, 9-11), İ.Şamanov “Qaraçaylıların xalq təqvimi” (8, 108-117), S.Şahmurzayevin “Dağlının təqvimi” (9) və başqa bu kimi əsərlərdə nəzərdən keçirilmiş, Qaraçay-malkar təqvim poeziyasının özünəməxsus cəhətlərinə diqqət yetirilmişdir.

Qaraçaylı-malkarlarda yaz-yay təqvim-mərasim poeziyasının sırf özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, yaz təqvim poeziyasında bütperəstlik dövrünə aid hamilər Totur və Çoppa

önəmli yer tuturdular. Eyni zamanda da burada yaz-təqvim mərasimi «Qollu»nun özünü də əcdadların ayin ritualları ilə bağlı mərasimlər kimi nəzərdən keçirmək zəruridir.

Yazın birinci günü malkar-Qaraçay türklərində (Toturnu al ayı) martın əvvəlinə təsadüf edir. Bu zaman aul gəncləri səhər tezdən məhəllələrdən keçərək «Şertmən» mərasim nəğməsinə 9 nəfərdən ibarət xorla oxumaqla insanlara gözəl yaz, bahar arzular, xoşbəxt və uzun ömür diləyər, inəklərin bol-bol süd verməsini, qoyunların əkiz doğmasını istəyərdilər və i.a. və s.

Qaraçay-malkarlarda başqa bir yaz mərasimi də olmuşdur ki, bu dünyasını dəyişənlərin qohumlar tərəfindən yad edilməsi ilə bağlı keçirilən «Eskertiu» mərasimidir ki, bu mərasim son dövrlərdə aqrar-magik, tarla, əkin bayramı olan «Qollu» yaz-bahar mərasimi ilə getdikcə daha çox qaynayıb-qarışmaqdadır. «Qollu» mərasiminin başlıca məqsədi Qollu məhsul ilahəsinin şərəfləndirilməsi ilə bağlı idi. Məlum olduğu kimi, yaz-bahar təqvim poeziyası əsasən torpağın becərilməsi, yerin oyanması ilə əlaqəli olmuşdur. Bu təqvim mərasimi müxtəlif türk xalqlarında, müxtəlif terminologiyalar altında «Novruz», «Navrez», «Nevruz», «Noruz», «Navruz», «Yeni Kün», «Nooruzu Sultan», «İlk yaz Yortusu», «Culayak», Culpakayak, «Çılıpazı», «Cıl ayrımı», «Sabantuy», «Mart Dokuzu», «Saban - toy», «Qollu» və s. adlar altında bayram edilmişdir (4, 14).

H.Malkonduyev haqlı olaraq qeyd edir ki, «bəzən eyni təqvim mərasimi müxtəlif terminologiyada müxtəlif subetnik, malkarların və qaraçaylıların yaşadıkları ərazilərdə mövcud olmaqdadır» (3,89). Buna baxmayaraq və eyni zamanda hansı ad və terminoloji ifadə altında çıxış etməsindən asılı olmayaraq, folklorşünas A.Xəlilin qeyd etdiyi kimi, türklər üçün yaz ilin olduqca önəmli bir dövrü olmuş və zəruri həyati əhəmiyyət daşımışdır. Türklər yaza çətin və uzun qışdan, soyuqdan və məhrumiyətdən qurtuluş, xilas, rifah və azadlıq kimi baxmışlar (5,6). Qaraçaylı-malkarlarda müxtəlif təqvim poeziyası bayramlarının keçiril-

məsi müxtəlif ərazilərdə, regionlarda müxtəlif adlar altında getmişdir. Məsələn, Qaraçayda və Malkariyada «Erirey» adı altında keçirilən yaz tarla mərasimi nəğmələrlə müşayiət olunmaqla bu respublikaların hər yerində keçirildiyi halda, «Xardar» və «Hıçıuman» kimi mərasimlər yalnız Çegem dərəsində bayram edilirdi. «Saban-toy» mərasimi isə Xulam-Bezengi və Çegem dərələrində qeyd olunurdu. «Qollu» isə əsasən Böyük Malkariyada keçirilməklə ən populyar yaz bayramı hesab olunurdu. Onu da qeyd edək ki, «Qollu» mərasimi yuxarıda adlarını çəkdiyimiz A.Xolayevin və H.Malkonduyevin tədqiqatlarında yetərinə ətraflı təhlil olunmuşdur.

Beləliklə, «Qollu» mərasimi əsasən martın ortasında yaz-tarla işlərinin başlanması ilə bağlı hər il kütləvi şəkildə məhsul və bolluq allahı Qolluya həsr olunan yaz-təqvim bayramı kimi keçirilirmiş. «Qollu» Böyük Malkariyanın Ştulu adlı geniş vadisində təşkil olunarmış. Buraya yaxın aullardan başlayaraq, digər dərələrin sakinləri, o cümlədən Qaraçay ərazilərindən gələnlər bayram şənliklərinə məhz bu yerdə toplaşarmış. Buraya hətta digər regionlardan Kumuxıstandan, Kabardadan, Svanetiyan, Diqoriyadan və başqa yerlərdən də qonaqlar axışıb gələrmişlər. H.Malkonduyevin informatorlardan aldığı məlumatlara görə bu bayram üç həftə davam edərmiş. Əlbəttə, belə mərasimdə bütün yaş qruplarından olan insanlar iştirak etsə də, ən başlıca rol, heç şübhəsiz ki, gənclərə verilməmiş. «Qollu» elə bir mürəkkəb mərasim idi ki, onun qaydalarına əməl edilməsi bütün iştirakçılar üçün vacib hesab edilirmiş.

«Qollu»nun ən qədim nəğmə variantlarından birində Qollu ilahəsinə aşağıdakı sözlərlə müraciət olunurmuş:

Ойра, Голлу, сен берекетли кьоллу!
Ойра, Голлу, сен мирзеу келлю!
Будай гюттюле байлатхын!
Индыр тәбеле кьалатхын! (3, 90)

Bu bəndin tərcüməsi dilimizdə belə səslənir:

*Oyra, Qollu, sən bərəkətli qollusan!
Oyra, Qollu, sən qəlbində məhsullusan!
İmkan ver buğda dərzlərin yığaq!
Xırmanı da taxıl ilə dolduraq!*

Bu mərasim bir neçə mərhələdən ibarət imiş: ritualın açılışı, xor ifası, kütləvi rəqslər, - bunların hamısı haminin müqəddəs böyüklüyünü tərənnüm etməklə idman oyunları müsabiqəsi, ən gözəl qıza və ən sücaətli qoçaq oğlana mükafatlar təqdim olunmaqla və s. müşayiət olunurmuş. Eyni zamanda bu oyunlar milli mübarizə güləş - («tutuş») - ip dartma («jip tartı»), ən qaçağan atda çapma («çariş» - yarış) və s. zənginləşdirilmiş. Əlbəttə, mərasimin başlıca mahiyyəti, yuxarıda söylədiyimiz kimi, Qollu ilahəsini şərəfləndirməkdən ibarət idi. Buna görə də bayramı daha təmtəraqlı təşkil etmək istəyirlərmiş. Eyni zamanda «Qollu» mahiyyətinə görə hər hansı qəbilə, icma mərasimi yox, ümum-milliyat yaz-tarla bayramı olmaqla, məhsuldarlıq və bolluq allahına həsr olunmuş mərasim idi. Mərasim başlamazdan öncə bütpərəst kahin (sonrakı dövrlərdə islamın qəbulundan sonra bunu şeyx edirmiş), yaxud Xalq Tərə məclisi sırasından olan ən nüfuzlu insanlardan biri tütək (sıbizqı) çalmaqla Qollu ilahəsinin şərəfinə melodiya ifa edirmiş. Bundan sonra digər kahin (şeyx, yaxud hər hansı nüfuzlu şəxs) darı, mərci, ya arpadan çəkilmiş o qədər də tünd olmayan içkini əlindəki qədəhdə tutmaqla bayram alqışları səsləndirirmiş. Əvvəl qocalar və qarılar, sonra isə gənclər böyük halay vurub dairə təşkil etməklə rəqs etməyə başlayırlarmış. «Qollu» rəqsi adətən on musiqi alətindən ibarət bir ansamblla ifa olunurmuş. Onlar Qaraçay-malkarlarda aşağıdakı kimi adlanırmış: tuluq zurnası (qıbit kobuz), qusli (barmaqqla çalınan musiqi aləti), kınqız (kobuz), sümsü (müyüz kobuz), qaval (daurbas), saz, sıryna, sıbizqı, nunu, zurna, kaman (kıl kobuz), kaman yayı (jiya kıl kobuz), şax-şax (kars), qarmon (kobuz) və s..

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, «Qollu» getdikcə qəbilənin toy mərasiminə çevrilmiş və diyarın bir sıra dərələrində qorunub saxlanılmışdır. XX əsrin əvvəllərində isə o artıq öz funksiyasını getdikcə itirməyə başlamışdır (3, 91).

«Qollu» bayramından söhbət açarkən, həm də Qaraçay-malkarların yaz mərasimi olan «Saban-toy»dan danışmamaq doğru olmazdı. «Saban-toy» hərfi mənada «Kotanın torpaqda açdığı iz (şırım)» kimi tərcümə olunur ki, bu nəğmə torpaq, tarla allahı Daulenin (yaxud Dauletin, yəni Dövlətin) şərəfinə oxunan nəğmə ilə müşayiət olunmuş. Çegem dərəsində «Saban-toy» mərasimini bütün qəbilə bir yerdə bayram edirdi və bu mərasim Çegemdə həm də «Qutan» adlandırılmış. «Saban-toy»un danılmaz atributu gopçu (yəni şəbih paltarı geymiş adam və keçi) imiş. Digər icma məhsuldarlıq ayinləri və mərasimlərində olduğu kimi burada da onun başlıca məqsədi Azərbaycandakı Bahar bayramında olduğu (kosa və keçəl) kimi insanlar arasında gülüş doğurma, onları şənləndirməyə xidmət edirmiş.

Yeri gəlmişkən söyləyək ki, bu mərasim də Çegem dərəsində daha çox populyar olmuşdur. Çegem icmasının ağsaqqallarından biri bu torpaq-tarla-əfsun (alqış) himnini aşağıdakı kimi ifa etmişdir:

*О Дауле, сабан, сабан.
Усталыгыбы кеп Дауле
Деулеринги, жек Дауле
Ашлыгынгы сен, Дауле.
Къачха эсен, жет, Дауле
Биз жиябыз, биз жиябыз
Бергенинги кюфге къуябыз
Ма кюлтеле – сен бересе
Бир кюлтенгде – бир кюф ашлык
Бир кюфюнде – бир жыл монглукъ*

*Сен чомартса, сен чомартса!
О сабанчы, о Дауле! (3,92)*

Tərcüməsi:

*O Daule, şum şumla.
Hər şeyi bacaran Daule.
Nəhəngləri (oküzləri) qoş, Daule.
Öz dənini səp, Daule.
Payızı şən qarşıla, Daule.
Sən bizə verdiyini,
Dolduraq çuvallara.
Budur dərzlər - sənindir,
Bir dərzdə nə qədər taxıl.
Bir dərzdə birillik məhsul,
Sən olduqca əliaçıq,
O çörəkçi, o Daule!*

Gətirdiyimiz nümunədən başqa «Saban-toy» mərasimi orijinallığı ilə seçilib tirada formasında qurulmaqla paralelizmlərlə, metaforalarla və müxtəlif tipli təkrirlərlə də kifayət qədər zəngindir. Yaxşı məhsuldarlıq əldə etmək üçün bütpərəstlər yeri ilk şumlamağa başladıkları andakı mərasimdən allahların şəninə nəğmələr oxuyur, onları xeyirxahlığa çağırır, özlərinə yaxınlaşdırmağa çalışırdılar. Bu tipli nəğmələrin sonu allaha müraciət formasında olmaqla ondan böyük məhsul, çoxlu taxıl istəyi ilə yekunlaşmış:

*Бир бюртюкню тинг этгин,
Бузну, ташны тюк этгин,
БІрысхыны бизге жюк этгин (3,93).*

Tərcüməsi:

*Bir dəndən minini et,
Buzu-daşı taxıla çevir,
Bizlərə bolluq gətir.*

Xahiş, istək formasını yüksəltmək üçün bu tipli mətnlərdə parodoksal bədii obrazlardan da istifadə olunurmuş. «Bir dəndən minini et», növbəti misrada «Buzu-daşı taxıla çevir» deyilməklə mümkünsüzü bu mərasimlərdə mümkün edib, taxılı yaxşı bitir anlamını ifadə etmək kimi fikirlər ön plana çəkilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Лавров Л.И. Карачай и Балкария до 30-ых годов XIX в// Кавказский этнографический сборник, М., 1969, №4.
2. Лайпанов Х.О. К истории карачаевцев и балкарцев. Черкесск, 1957.
3. Малкондуев Х.Х. Обрядово-мифологическая поэзия балкарцев и карачаевцев. Нальчик, Эль-фа, 1996.
4. Tağısoy N. «Jil kuttı bolsın». Qazax etnik-milli düşüncəsində «Naurız meqramı». «Kaspi» qəzeti, 2016, 17 mart.
5. Xəlil A. Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz. Bakı, Elm və təhlil, 2012.
6. Холаев А.З. К вопросу о трансформации обрядовой песни-пляски «Голлу» у балкарцев и карачаевцев// Художественный язык кабардинцев и балкарцев. Нальчик, 1981.
7. Урусбиева Ф.А. Карачаев-балкарский фольклор. Черкесск, 1979.
8. Шаманов И.М. Народный календарь карачаевцев// Журн “Советская этнография”. М., 1971, №5.
9. Шахмурзаланы С.О. Таулуну календары. Нальчик, 1970.

2.3. Qaraçay-malkar poeziyasında ənənəvi konsept

Qaraçay-malkar sənətkarları qələmə almaq istədikləri hər hansı mövzunun xalq həyatında çoxsaylı ifadə formalarını tapmaq üçün totem simvolikasına (müqəddəs ağac, xəncər və s.) gedib dirənən ənənəvi obrazlara müraciət etməyə daha çox

meylli olmuşlar. Təbii ki, simvolikaya müraciət poeziyanın mühüm keyfiyyətidir. Bu baxımdan Qaraçay-malkar poeziyası da müstəsna deyildir. Məsələn, Qaysın Quliyev üçün “daş” kişilik simvolu, dözümlülük ölçüsüdürsə, M.Mokayev üçün uzaqgörənlik və müdriklik rəmzidir. (“Daş, mənə de, kimin qarşısında mən günahkaram?”). Bununla belə himn-nəğmələrdə təqdim olunan “müqəddəs ağac” müasir malkar şairlərinin yaradıcılığında poetik və fəlsəfi obraz kimi ifadə olunur (məsələn, S.Qurtuyevin “Dörd alma ağacı”, M.Kudayevin “Nartlar ağacı”, A.Bayzullayevin “Janqız Terek” (“Tənha ağac”), Laypanovun “Yurtda janqız Terek (“Yurdda tənha ağac”) və s. kimi poetik məcmuələrdə onlar məhz belə şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

Hər bir xalqın folkloru özünəməxsus olmaqla, həm də janr və mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir: burada xalqın əsrlər boyu keçdiyi yol, onun mənəvi inkişaf pillələri, dünyanı dərk, estetik şüurunun özəlliyi, dialektik hərəkəti və bədii təfəkkür formaları maraq kəsb edir.

Qaraçaylı-makların yaradıcı arsenalında xalqın mərasim –ritual həyatı ilə birbaşa bağlı olan əfsun nəğmələridir. Onların sırasında qaraçaylı-malkarların “İnay”, “Erirey”, “Dolay” nəğmələri vardır ki, bunlarda oğuz qəbilələrinin qədim mərasim poeziyası ilə bir sıra analogiyalar görmək mümkündür. Məsələn, “İnay” nəğməsində mahudun ayrılması, “Erirey”də taxılın döyülməsi prosesi öz əksini tapmışdır. Sonrakı nəğmələrdə dini-mifoloji qavrayışa–“Tanrı” (“Teyri”), “Od Tanrısı”(“Ot Teyrisi”), “Külək Allahı” (“Jel Anası”), “Tənha ağac” (“Yanqız Terek”) və s. mühüm yer tutur. Xalqın xaosdan kosmosa keçidindəki kosmoqonik təsəvvürləri “Həyat ağacı” cadu –ovsun mərasimində daha aydın görünür.

Ой Жангыз – Терек, Майры Терек,

Хотталагъа – Чонкай – Терек.

Ай- джарыгъы чапрадъындан,

Хейллэниб тьюшеди.

*Кун джаргъын сенден кетиб,
Къабыр айакъ байлайды.
Ой, байлайды, байлайды
Сабанланы таблайды (1, 91)*

Tərcüməsi:

*Oy Təhna ağac – Tanrı ağac,
İnsanlar dua edən ağac.
Ay işığı yarpağından,
Günah edib tökülür.
Gün işığı səndən qaçır,
Məzar ayağın bağlayır.
Oy, bağlayır, bağlayır,
Şumluğu malalayır.*

Göründüyü kimi, Qaraçay-malkar mifoloji sistemindəki milli mərasim poeziyasının sakral mərkəzində müqəddəs ağac xüsusi yer tutur. Bu qaraçaylılarda “Janqız Terek” /“Tənha Ağac”/, malkarlarda “Raubazı”dır. Qaraçay-malkarların mifologiyasından göründüyü kimi ağac dünya okeanı (“Doluan tenqiz”) kosmik səliqə-sahman yaradan böyük öküzə (öйгъуз) qarşı çıxan qara qüvvələrə (къузгъун) qarşı çıxır. Müqəddəs ağac məhz bundan sonra yaranır. Bunun izahının başqa bir versiyası da vardır ki, məhz bu etimologiya nisbətən yenidir. M.Qaragetovun fikrincə, “Çoppa mifinə (əsatirinə) görə (Qaraçay mifologiyasında ilahi ruh obrazı) Qara Qarğanın və Tamlınça Tısağanın oğlu olduğunu yada salsaq, bu zaman qaraçaylıların əsas əsatri üzərindən pərdə götürülür. Qaraçay söyləyicilərinin fikrincə, şam ağacının qədim adı elə “çoppayır”dır. Bundan başqa qaraçaylılarda Həyat ağacı həm də Altun ağac adlanır.

Qafqaz xalqlarının, o cümlədən qaraçaylı-malkarların etnoşüurunda “daş” obrazı xüsusi işarədir. Elə “Nart” eposunun

baş qəhrəmanı Sosurukun doğulması da daşla bağlıdır. Sosurukun ənənəvi doğuluşunda biz Satanayı da görürük. Burada nart çoban, nart dəmirçi də vardır. Malkariyada isə belə bir hekayət dolaşmaqdadır ki, böyük bir çayın kənarında döyüştən qayıdan nartların gözü qarşısında nəhəng bir daş bölünür ki, onun içindən körpə-batır çıxır” (3,27). Qaraçayda Sosuruk daşı müqəddəs daş hesab olunur və bu daş Qarakənd qəsəbəsi yaxınlığındadır. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, bu daşın üzərində it ayağının izləri, qatır (кѣадыр) dırnağı, batırın alnının yeri, onun ayaqlarının, ovucunun içinin izlərini görmək mümkündür. Eyni zamanda bildirilir ki, uşağı olmayan qadınlar bu daşın üstünə qida məhsulları gətirib yeyər, ya onun üstündə olan dırnaq izinin üstə yatar, ya da daşın ətrafına fırlanarlar ki, hamilə ola bilsinlər. Kişilər yol ötürkən yeməyin bir hissəsini daş üzərinə qoyarlar ki, yolları uğurlu olsun. Qaraçaylıların inamına görə Sosuruk daşı göy rəngdədir.

Əşyavi obrazın mifologiyalaşdırılması (məsələn, dağ, daş, xəncər) Qaraçay-malkarların bədii şüuru üçün kifayətqədər xarakterikdir. Burada biz Q.Quliyevin “Od”(“Ot”), “Oraq”(“Orakъ”), M.Atabiyevin “Müqəddəs daş”, D.Mamçuyevanın “Mavi dağ” (“Kökle кѣауа”) poemalarının adlarını çəkə bilərik. Qeyd edək ki, hər bir sənətkar üçün bu və ya digər obraz öz ölçülərinə və assosiasiyalarına malikdir. Bununla bağlı Q.Quliyev yazırdı: “Nə qədər təəccüblü olsa da, daş məni fikirləşməyə, səbirli olmağa öyrədib, şeirlərimdə sözçülükdən kənar durmaqda qoruyub. Kərənti, xəncər, bıçaq da daşsız heç nədir - onlar daşın köməyi ilə itilənir. Yerlilər də daş arxasından düşməyə güllə atıblar, yorulanda daş üstündə oturublar... bəzən də qayadan qopmuş daş onları məhv edib. Və bir də, nəhayət, daş həm də dağlar sakininin başdaşına çevrilməklə, onun adını uzun illər qoruyub saxlayır. Daş dağlıni bələkdən qəbr evinə qədər müşayiət edir” (2,270).

Beləliklə, söylədiklərimiz bir daha göstərir ki, epik داستانların və hekayətlərin ideyaları və strukturu xalqın estetik

şüurunu formalaşdırmaqla, həm də xalqın nəğmə ənənəsinin mütərəqqi tərəfləri poetik janrın inkişafında mühüm rol oynamaqla təyinedici amil kimi xidmət edə bilir (4,97).

Ədəbiyyat

1. Каракетов М. Из традиционной обрядово-культурной жизни карачаевцев. М., 1995.
2. Кулиев К. Так растет дерево. М., «Современник», 1975.
3. Нартла. Малкъар-къарачай нарт эпос. М., «Восточн.лит», 1994.
4. Узденова Ф.К. К этимологии традиционных концептов карачаево-балкарской поэзии// Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq türk gələcəyinə. IV Uluslararası Folklor konfransının materialları. Bakı, 2006.

2.4.Nağıllar

Qaraçay xalq nağıllarında fantastika və qədim dünyanı dərk-lə yanaşı, həm də real həyat, məişət, davranış məsələləri, tarixi hadisələr və s. öz əksini tapmışdır. Folklorun bu son dərəcə geniş yayılmış janrında şərq nağıl ənənələrindəki obraz və süjetlərdə nağıl-fantastika elementlərini aydın görmək mümkündür. Sehrli nağıllarda animist, totemist inanclarla yanaşı, ov himayəçisi Apsatı, ev heyvanlarının himayəçisi Aymuşa (“Zıncırdak”, “Aymuş”) baş əymə, təzim etmə də özünü büruzə verir ki, bu da dağlıların ov və heyvandarlıqla məşğul olduğunu göstərir. Bu tipli nağıllar bəzən nartlar haqqında dastanların süjet və qəhrəmanları ilə bağlı olub yeni forma yaratmaqla, etnosun epik düşüncə tərzini qoruyub saxlayır. Məsələn, Qaraçay nağıllarında nart eposu motivlərinin olduğunu “Yeryüzmək” nağılı bir daha təsdiqləyir. Bu epik növdə məişət nağılı isə sehrli nağıllarla çulğaşmaqla, emegənlərlə mübarizə mənzərələrini ön plana çıxarır.

Heyvanlar haqqında olan Qaraçay nağılları əksər hallarda nəsihət və didaktik xarakterlidir. Onlarda ifadə olunmuş alleqoriyalarda xalq etik normalarının izlərini görmək mümkündür.

Bununla belə digərlərindən fərqli olaraq Qaraçay məişət nağılları daha maraqlıdır. Xalq qəzəbinin insafsız bəylərə, hakimlərə qarşı yönəldiyini əks etdirən bu məişət nağılları realist cizgilərlə seçilməklə, həm də adi insanlara qan udduranları satira atəşinə tutur (məsələn, “Əfəndi və şeyxin qəbri”, “Üç qardaş” və s.), onları tənqid edir. Qaraçay məişət nağılları üçün digər türk xalqlarında (Azərbaycan türklərində, qazaxlarda, qaraqalpaqlarda və b.) olduğu kimi Kosa obrazı xüsusilə səciyyəvidir. Kosa Qaraçay nağıllarında qəddarlıq, hiyləgərlik və xəsislik kimi mənfi keyfiyyətlərin daşıyıcısını təcəssüm etdirir. Qaraçay məişət nağıllarının ən geniş yayılmış motivi və mövzusu muzdurun qəddar və xəsis sahibkarına qarşı qisasını əks etdirməsidir. Muzdur obrazı Qaraçay nağıllarında son dərəcə populyar obrazdır. O, xalqın qələbə inamının daşıyıcısı kimi səciyyəvidir.

Qaraçay məişət nağılları həm də antiklerikal istiqamətliliyi ilə güclüdür. Buna “Əfəndi və şeyxin qəbri” nağılı nümunə ola bilər. Hakim və məmurları ifşa edən Qaraçay xalq nağıllarında rüsvətxor, naqis, ədalətsiz hakimlər, vaxtı ilə mövcud olmuş məhkəmə sistemi tənqid atəşinə tutulur.

Qaraçay-malkar satirik məişət nağıllarına Nəsr Xoca (Azərbaycan türklərində Molla Nəsrəddin, Anadolu türklərində, öz-bəklərdə, türkmənlərdə, qaqauzlarda, qaraqalpaqlarda Xoca Nəsrəddin kimi məşhur olan) haqqında lətifələri də aid edirlər. Bu lətifələrin qəhrəmanı xalq optimizminin ifadəçisidir. Qaraçay məişət nağıllarında qadın obrazı daha mühüm yer tutur. Bu mənada məişət nağıllarında müsbət rolu hətta Qaraçay atalar sözü (“nart sözlə”) “Qadın kişinin qanadıdır” deyimi də sübut edir. Məsələn, “Dağlı necə səyahətə çıxdı”, “Ovçar” kimi nağıllarda qadın qəhrəmanın müdrik və yaxın rəfiqəsi kimi təqdim olunur.

Qaraçay nağıllarında çoxsaylı, əyləndirici, yumor dolu, ironik təsvirlərlə zəngin həyat hadisələri və süjetlər əksini tapmışdır. Bu nağıllarda insanın mənfi keyfiyyətləri, çatışmazlığı və bacarıqsızlığı tənqid atəşinə tutulur, onların xəsisliyi gizli gülüş hədəfinə çevrilir. Məsələn, “Xəsis” nağılında qonaq onu qəbul edən ev sahibinin qonaq qəbul etmə qaydalarını pozduğuna görə ev sahibini tənqid hədəfi kimi gülüş obyektidir.

Folklor müxtəlif səpkili funksiyaları ilə xalqın gündəlik həyatında aparıcı yer tutmaqla, hər şeydən öncə, insanı tərbiyə etmək, öyrətməklə yanaşı, bu təyinatı, vəzifəni nəinki batır eposu, yaxud nağıllarda olduğu kimi yerinə yetirmiş, həm də onu rəngarəng didaktik janrlarla-nart sözlər (hərfi mənada “nart sözlər”), elberlə (tapmaca), alqışlarla da zənginləşdirmişdir.

Qaraçay türklərinin nağılları heyvanlar haqqında nağıllar, sehrli nağıllar, novelistik nağıllar və s. bölünür.

Qaraçay nağıllarında Kosa ilə bağlı olanlar daha mühüm yer tutur. Azərbaycan, qazax, qaraqalpaq və digər türk xalqlarının nağıllarında olduğu kimi Kosanın adıyla əsasən hiyləgərlik, tamahkarlıq və s. bağlanır. Bunlara nümunə kimi biz «Cocuqla Kosa» («Caşbık bla Köse»), «Dəyirmançı Kosa» («Tirmənçi Köse»), «Üç qardaşla Kosa» («Üçkarındaş bla Köse») və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

Qaraçaylıların heyvanlar haqqında nağıllarında onların insanlarla münasibətləri, heyvan obrazlarının köməyi ilə insanların yarıtması və yaramaz xüsusiyyətləri göz önündə canlandırılır. Bu tipli nağıllarda hər heyvan öz fərdi keyfiyyətləri ilə seçilir. Belə nağıllarda əsasən tülkü hiyləgər və yalançı, canavar ağılsız, acgöz və rəhmsiz, ayı güclü və düşüncəsiz və s. kimi təqdim olunur. Qaraçay nağıllarında aslan, dovşan, qoyun, keçi, öküz, köpək, eşşək, quşlar, bildirçin və s. hər biri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə qarşımızda dayanır.

2.5. Qaraçay-malkar “Nart” qəhrəmanlıq eposu

Çoxəsirlik tarixi dövründə Qaraçay – malkar türkləri zəngin şifahi xalq yaradıcılığı örnəklərinin daşıyıcıları, eyni zamanda onlar Şimali Qafqazda yaşayan digər xalqlarla birgə “Nart” eposunun yaradıcılarından sayılırlar. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Qaraçay-malkar türkləri “Nart”ları qəhrəmanlıq eposunun Qafqaz Nartiasının milli versiyalarından birini yaradanlardır.

Qaraçay-malkar xalqlarının “Nart” dastanlarından başqa digər şifahi yaradıcılıq örnəkləri də mövcuddur ki, onların sırasında biz xeyli çoxsaylı nümunələrin-epik poemaların, nağılların, əfsanələrin, lətifələrin, tarixi nəğmələrin, atalar sözü, zərbi məsələlərin, tapmacaların, alqışların və qarğışların adlarını çəkə bilərik. Onlar yüksək bədiiliyi təzahür etdirdiyi kimi, həm də milli özünəməxsusluğu ilə fərqlənərkədir. Bu nümunələrin nə qədər milli, təkrarsız, özünəməxsus olması, dağlıların həyatı, psixologiyası, cəngavərliyi, qəhrəmanlığı, cəsurluğu ilə bağlı XIX əsr rus ədəbiyyatı nümayəndələri, şairləri, yazıçıları, ictimai xadimləri dönə-dönə yazmış, qeydlər etmişlər. Qaraçaylılar və malkarlar çoxəsirlik tarixi dövründə hər iki xalqın (eyni zamanda nəinki onların, həm də digərlərinin) ümumi bədii sərvətinə çevrilmiş müxtəlif və rəngarəng söz sənəti nümunələri yaratmışlar.

Beləliklə, yuxarıda söylədiyimiz kimi, qaraçaylı-malkarların şifahi yaradıcılığında ümumi Qafqaz Nartiasının milli versiyalarından olan qəhrəmanlıq eposu “Nartlar” unikal nümunədir. Tədqiqatçı – alimlərin fikrincə “Nart” eposu lap qədim ibtidai icma quruluşu dövründə yaranmışdır. Doğrudan da “Nart” dastanları ilə tanış olarkən oradan sonrakı əlavə və kontaminasiyları təcrid etdikdə, eposun nüvəsində ibtidai düşüncə və təfəkkür tərzini üçün xarakterik olan mifologiyalaşdırılmış təbiət və cəmiyyət hadisələrini, etnosun bütöpərəstlik dövrünə aid edilən düşüncə tərzini görmək mümkün olur.

Əsərdə baş qəhrəman Satanayın adı ilə müxtəlif mənşəli yarımifik canlılar geniş şəkildə təqdim olunmuşlar. Məsələn, biz burada Suu Gəlimauz - nartların düşməni rolunda çıxış edən dənizlər və dəryalar əjdahası; Suu anası - sular, çaylar sahibi; Alması-meşələrdə, bəzən müxtəlif saraylarda yaşayan qəddar və məkrli yalançı qarılar; Ağac kişi – meşə insanı; Obur – vampir, qulyabanı və başqaları ilə geniş şəkildə tanış oluruq.

Satanay Günəş və Ay qızının mənşəyi olan ilahi qüvvə-dəndir. Lakin əjdaha tərəfindən oğurlandıqdan sonra o yer allahı – Yer Tanrısına (Jer Teyrisinə) baş əymək məcburiyyətində qalır. Eposun qəhrəmanları Sosuruk və Şauayın doğuluşu da möcüzələrlə, qeyri-adiliklərlə müşayiət olunmaqla, fantastik və qeyri-təbii möcüzələrlə bağlıdır. Qaraşauayın anası adamyeyən əjdaha emegenlər qəbiləsindəndir, atası isə cəsur nart Alauqandır; Qaraşauayın özü körpəlikdə buzlaqlarda açılmış yırtıqda vəhşi heyvanlar tərəfindən qidalandırılmışdır. Sosuruk daşdan doğulmuşdur, onu körpə uşaq ikən altmış gənc külüngçülərin köməyi ilə müdrik Satanay daşın arasından çətinliklə çıxara bilmişdir. Adətən, nart qəhrəmanlarının mənşəyi-nəinki Sosurukun, Şauayın, Satanayın, həm də digərlərinin dünyaya gəlməsi möcüzəli hadisələr nəticəsində baş verir. Eyni zamanada nartın valideynlərindən biri daim ya ilahi, yaxud qeyri-təbii mövcudatla bağlıdır. Və belə olduqda nart – qəhrəman, bir tərəfdən, insan övladı, bəşər dünyası ilə, real həyatla və nartların məişəti ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, qeyri-təbii qüvvələrlə, allahlarla, emegenlərlə və s. bağlıdır. Folklorşünas – alimlər bunu belə izah edirlər ki, insanların öz irili-xırdalı dərd-sərlərini bölüşməyə və allahlarla ünsiyyət yaratmağı bacarmağa yarımilahi qüvvə ilə seçilən bir qüvvənin ortaya çıxması zəruri idi.

Bunun şahidi olmaq üçün “Nar”ın tərkib hissisi olan “Sosuruk” dastanında verilmiş hekayətdən bir fraqmentə nəzər salaq: “Keçmiş zamanlarda Sosuruk adlı bir çoban yaşayırmış. Bir dəfə o, Adil çayının (Adil, Edil, İtil müxtəlif türk xalqların-

da bu günkü Volqa çayının adıdır) sahilində qoyun otararkən çayın o biri kənarında Satanay adlı bir kübar gözəl görür. Qız paltar yuyurmuş. Qızın əllərinin ağılığı Sosurukun gözü-nü qamaşdırır. O, göz qırpmadan özünü daşa sıxaraq ona baxa-baxa əsir, az qalır ki, bu qızın dərdindən ölsün. Bəlkə də, qız çobanın düşdüyü vəziyyəti hiss edir. Çoban baxıb-baxıb, nəhayət, qoyunların dalınca gedir. Sosuruk buradan aralandıqdan sonra o durub-dayandığı daşda uşaq yaranmağa, böyüyüb, inkişaf etməyə başlayır. Satanayın övladı olmadığından buna çox sevindir və daşın nə vaxt uşaq doğacağını gözləmək üçün günləri sayır. Satanay nart dəmirçi Debetə altmış külüng si-fariş edir. Gün yetişir ki, daşdan uşaq doğulmalıdır. Həmin gün Satanay yanına altmış gənci dəvət edib cəngavər daşın (Soslan daşın) yanına yollanır. Bu zaman orada geniş süfrə hazırlanır.

Cəngavərlər hazırlaşib daşı dörd tərəfdən qaşımağa başlayırlar. Lakin bunu nə üçün etdiklərini bilmirlər. Satanay gördükdə ki daşın qaşınması vacib olan hissəsi qurtarmağa yaxınlaşır və bir az da davam etsə külüng uşağa toxuna bilər, bu zaman Satanay onları yeyib-içməyə dəvət edir. Yemək-iç-mək ləzzətli və nəşələndirici olduğundan, gəncələr xoşhallanıb, bihuş olub yuxuya gedirlər. Satanay isə bu vaxt əlində külüng götürüb sakitcə daşa yaxınlaşır, onun üzərinə əyilir daşı deşib körpəni oradan çıxarır. Bu, başında xoruz pipiyinə oxşayan bir oğlan idi. Onun ayaqları cəhrə iyi kimi nazik idi...(6, 66). Onun belə ikili mənşəyi onda xüsusi keyfiyyətlərin olması ilə izah edilir: bu sırada məğlubedilməzlik, cəsurluq, cəldlik, cəngavərlik və s. vardır. Lakin eposun elə qəhrəmanları da vardır ki, onlar tamamilə ilahi mənşəlidirlər. Onların sırasında nart dəmirçi Debetin adı ilk növbədə qeyd etdirməlidir. Debetin atası – od allahıdır – Od Tanrısı (Ot Teyrisi), anası isə yer allahı – Yer Tanrısıdır (Cer Teyrisi). Maraqlıdır ki, eposun bu dastanında hadisələrin cərəyan etdiyi tarixi dövr konkret ola-

raq göstərilir. Məsələn, qeyd olunur ki, bütün bunlar insanlar daş mağaralarda yaşadığı, daş tabaqlardan, taxta ələklərdən istifadə etdiyi dövrdə baş vermişdir. Nart eposunun qəhrəmanlarını öz mənşəyinə və nartlarla qarşılıqlı münasibətlərinə görə onları bir neçə qrupa bölmək olar: birinci qrupa aid edilənlər allahlardır ki, onlar nartların üzərində dayanmaqla, ya onlara kömək edir, ya da bütün hərəkətlərində laqeyd olmalarına baxmayaraq, onlara doğru yol göstərilər. Ulu Tanrı - allahlar üzərində olduqca qəzəbli, yol göstərici allahdır ki, o birinci nartı, qızılsimalı Debeti, onunla da birgə insanı yaratmışdır. İkinci qrupa yenə də mənşəyi etibarı ilə allahlar aiddirlər (Debet, Satanay) ki, onlar nartlara yaxın olmaqla, insanlar içində yaşayır və yüksək mövcudat olmaqla, bir-birinə bərabər kimi kömək edir (Debet ilk nart köməkçi kimi ilk dəfə filizdən dəmir qayırır, insanlara dəbilqələr geyindirir, silah və ox düzəldir, gəncləri dəmirçi sənətinə öyrədir, insanların bədəninə dəmir qüvvəsi yeridir və s.). Üçüncü qrupa öz mənşəyi etibarı ilə yarımallahlar aiddirlər. Onların sırasında Sosurukun adını çəkə bilərik. Dördüncü qrupa sadə nartlar aiddirlər ki, onların mənşəyi insanlarla, yerlə bağlıdır. Onların sırasında nart və emegen oğlu Şauay xüsusi çəkiyə malikdir.

Bütün bu obrazlar lap qədim dövrlərdə yaransa da, zaman keçdikcə onların mifoloji nüvəsi xeyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, Sosuruk, Yeryüzmək kimi qəhrəmanlar xalq düşüncəsində mifik xüsusiyyətlərini itirir və xalq ideali daşıyıcılarına çevirirlər, xalqın xarici və daxili işğalçılardan qurtulması uğrunda azadlıq mübarizəsinə qoşulurlar. A. Qarayevanın fikrincə, mifik, qəzəbli və eybəcər əjdahaların obrazında əməkçi xalqın həyatda mövcud olan düşmənləri öz əksini tapmışdır (7, 101). Nart eposu bütün detal və hissələri ilə sırf ümum Qafqaz xalqlarının dastanı olsa da, onun məzmun və ideyasında oturan xeyli məqamlar vardır ki, bu eposu həm də digər türk xalqlarının, məsələn, qırğızların “Manas” və

“Canlı Mırza”sı, özbəklərin “Alpamiş”ı, qazaxların “Koblandı batır”ı, “Kız-Jibek”i, qaraqalpaqların “Qırx qız”ı ilə müqayisəli öyrənib, xeyli oxşar, üst-üstə düşən halları müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu, ilk növbədə adlarını çəkdiyimiz əsərlərdəki kimi nartlarda da etnosun mübarizə motivinin ortaya çıxması ilə izah edilməlidir. Bu isə təbiidir. Məsələn, nartlarda nart qəbiləsi ilə daim düşmənçilikdə olan böyük fiziki gücə malik, lakin öz gicbəsərliyi ilə seçilən emegenlərə qarşı mübarizə əksini tapır. Eposun məzmunundan görüldüyü kimi, emegenlər öz uzaqgörənliyi ilə seçilmədiklərindən hər dəfə nartlarla mübarizələrdə məğlub olurlar. Eposda onların ağılsızlıqlarını, eybəcərliklərini sübut edən xeyli məqamlar vardır. Emegenlərin qadını da, qızı da - hamısı nəhəng və eybəcərdir. Onların dişləri o qədər böyükdür ki, aşağı çənədəki dişlər buruna, yuxarı çənədəkilər boğazın altına qədər çatır. Uşaqları görəndə kimi emegenlər onları çeynəyib udurlar. Emegenlər daha çox insanlar olmayan yerlərdə yaşayırlar.

Eposda hiperbolizə edilmiş düşmən obrazları ilə yanaşı, həm də fantastik xüsusiyyətləri ilə seçilən real, həyati obrazlar da vardır. Bu obrazlar onların xalqın mübarizə tarixindəki analogiyaları axtarıb tapmağa imkan verir. Bu baxımdan saqqalını daim xına ilə rəngləyən Fuk obrazı səciyyəvidir. O, xalqı hədsiz töycü və vergi ilə yükləyən yadelli işğalçı obrazının konkret təəcəssümüdür. Nart qəbiləsinin azadlığı uğrunda mübarizə aparan nart bahadırları (qəhrəmanları) eposda böyük fiziki qüvvə, hədsiz ruh yüksəkliyi, olduqca zəngin mənəvi keyfiyyət, doğma torpağa bağlılığı, dostluğa sədaqəti ilə (yeri gəlmişkən bu keyfiyyətləri biz “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Koroğlu”da, “Koblandı-batır”da, “Alpamiş”da, “Manas”da, “Canlı Mırza”da, “Qırx qız”da və digər türk dastanlarında da yaxşı görürük) fərqlənirlər. Nartlarda eposun baş qəhrəmanlarından biri Sxurtukun oğlu Yeryüzmək - sadə insanlar içindən çıxan cəngavər məhz belə keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Onun bütün dav-

ranış və hərəkətlərində cəngavər rəşadəti vardır. Onun bütün fəaliyyəti işğalçılarla, zülmkarlarla qızgın döyüslərdə və mübarizələrdə gedir. Öz fantastik xüsusiyyətləri ilə möcüzəli emegenlər dəfələrlə onun həyatını təhlükə altında qoyurlar. Təsadüfi deyil ki, qəbiləsi onu nart hərbiçilərinin atası, arvadını və onun köməkçisi Satanayı nartların anası adlandırır. Yeryüzmək heç zaman dilinə yalan gətirmir, o, elə nart qəhrəmanları arasında böyüyür ki, onlar onun doğrudanda böyük cəngavər olacağına inanırlar. Məsələn, Yeryüzmək hələ uşaq vaxtı nartların “qırmızı saqqal, lakin qorxaq Fuka böyük məbləğdə töycü verdiyini gördükdə and içir ki, öz qəbiləsini onun cəngindən xilas etsin. Belə də olur. Satanaydan məsləhət alan Yeryüzmək Fuka göydə öz şüşəli sarayında qətlə yetirir. Fuk öldükdən sonra isə yeddi həftə bir üzünün üstündə qanlı yağışlar yağmaqla, yerə bərəkət gəlir. Elə nartlar arasında ən sərrast ox atan olduğundan onun tayı – bərəbəri yox idi. Onda olan böyük gücü nəinki nartlar, həm də onların düşmənləri olan emegenlər yaxşı bilirdilər. Sosuruk eposun ikinci mühüm qəhrəmanıdır. Onun obrazı ilə nartın möcüzəli doğuluş motivi bağlıdır. O, həddi-buluğa çatdıqdan sonra Yeryüzməyi ölümdən, qaraçaylıları beşbaşlı emegəndən xilas edir, Sosuruk insanları gücdən çox ağılının və düşüncəsinin köməyi ilə emegenlərdən qoruya bilir. Sosurukun emegenlərlə mübarizəsi bu sözlərlə sona çatır: “Bax, Sosuruk Qaraçay xalqını emegenlərdən azad etdi”.

Biz həm Yeryüzmək, həm də Sosuruk dastanlarında eposdakı obrazların təkamülünü görürük. Onlar konkretləşməklə və real məzmunla doldurulmaqla öz şərtliliklərini itirirlər. Bu dastanların aparıcı motivi nartların düşmənlərə qarşı vuruşunun, qəhrəmanların mübarizələrinin əksər hallarda ölümlə nəticələnmə biləcəyinə baxmayaraq, onların xalqın xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə apardıqları fəaliyyət ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, Qaraçay-malkar nart dastanlarının sonrakı

qəhrəmanları o qədər də varlı mənşəli deyildirlər. Yeryüzmək sadə təbəqəyəndir, Şauay haqqında dastanda nartlar bahadır simasını itirirlər. Onlar lovğa, xəsis, qorxaq və yalancılardır. Möcüzəli Gemuda at Şauaya nartlara onların üzərində özünü göstərməyə kömək edir.

Bu günə qədər Azərbaycan türkoloji ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməmiş sahələr sırasında Şimali Qafqazda yaşayan azsaylı türk xalqlarının, o cümlədən, malkar, Qaraçay, noğay və kumuxların mifologiyası, epik nümunələri, folkloru, klassik və müasir ədəbiyyatının müxtəlif problemləri qalmaqdadır. Bununla belə adları çəkilən bu türk xalqlarından hər biri zəngin epik təfəkkür daşıyıcıları olmaqla, möhtəşəm şifahi yaradıcılıq ənənələrinə malikdirlər. Qaraçay-malkarlara gəldikdə onlar xüsusi olaraq mədəni-mənəvi örnəklərinin orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onların sırasında, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, «Nart» eposu daha çox layiqli yer tutur. «Nart»ların yaranması, bu xalqlar arasında mövcudluğu olduqca uzaq keçmişə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, «Koroğlu» eposu türklər və qeyri-türklər, «Nibelunqlar nəğməsi» german xalqları, “Böyük Edda” və “Kiçik edda” skandinavlar arasında nə qədər geniş yayılmışdırsa (12, 153), «Nart»larda bu gün abazinlər, abxazlar, adıqlar, ostinlər, inquşlar, çeçenlər, kabardinlər arasında populyar olmaqla, həm də onlar tərəfindən doğma abidə hesab edilməkdədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XX əsrin 60-70-ci illərindən «Nart»larla bağlı tədqiqat işlərinin genişlənməsi və dərinləşməsi həm də bu eposun Zaqafqaziya versiyalarının olduğunu müəyyənləşdirmişdi (1, 77). Lakin, fikrimizcə, bununla da eposun yayılma və mövcudluğu arealı bitmiş hesab edilə bilməz. Çünki eposun «Güyerdi» fəslindəki Kubu və Qubu qardaşlarının dağlar qoynu Qubuda yaşadıklarını və təsərrüfat həyatı ilə məşğul olduqlarını nəzərə alaraq, elə bu dastanın bəzi yerlərinin Azərbaycan ərazisindəki Quba ilə əlaqələndirməni də xeyli cəhətləri ilə aktuallaşdırır.

Nartşünaslıqda haqqında danışdığımız dastan «Nart»lar və

«Nartiada» kimi adlandırılır.

Uzun əsrlər ərzində Qafqaz xalqları arasında olan sıx iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr nəticəsində formalaşmış «Nartiada»nın müxtəlif versiyaları arasında çoxsaylı oxşarlıqlar, ümumiliklər və fərqlər tapmaq mümkündür. Çoxsaylı oxşarlıq və ümumiliklərə baxmayaraq, yuxarıda adı çəkilən Qafqaz xalqlarının hər birinin nart dastanlarının məzmunu və məişət realiyalarına, formasına, poetikasına, uslubuna, ifa olunma manerasına görə (qeyd edək ki, adı çəkilən xalqlarda «Nart nəğmələri» də geniş yayılmışdır) milli folklor ənənələrinə, milli düşüncə tərzinə və milli koloritə söykəndiyi açıq-aydın hiss olunur. “Nart”ların malkar-Qaraçay versiyası Qafqaz lokal özünəməxsus epik ənənəsi ilə yanaşı, həm də türk xalqlarının epik ənənələri ilə üzvü surətdə bağlıdır.

Əgər Qafqaz ənənəsi Qafqaz substartı (əsas) və tipoloji birliklə (vahidliklə) izah olunursa, türk paralelləri tipoloji uzlaşma ilə yanaşı, həm də genetik birlik, etnik və dil qohumluğu, ümumi epik arxaika ilə əlaqədardır. Əgər “Nart”ları Orta Asiya türklərinin epik abidələrindəki dil-üslub qatları, şeir ritmikası, intonasiası və digər xüsusiyyətlər yaxınlaşdırırsa, yaqutların, Altay-Sayan xalqlarının eposu ilə burada üst-üstə düşən məqamlar əsasən bir sıra motivlər, situasiyalar, mifoloji və dini obraz və təsəvvürlərlə bağlıdır.

Malkar-Qaraçay eposu dövrümüzə nəğmə şəklində çatmışdır. Bu ilk növbədə malkar-Qaraçay epik ənənələrinin parlaq və aydın xüsusiyyətləri ilə izah olunmalıdır. Eposun şeir-nəğmə formasında mövcudluğu və yayılması çoxsaylı arxaik elementlərdə konservasiya getdiyini göstərir. Məsələn, malkar-Qaraçay xalqlarının mənəvi-mədəni yaddaşında yüksək mövqedə dayanmış və bu xalqların epik ənənələrinin toplayıcısı S. – Ə.Urusbiyev lap qədim zamanlarda Pyatıqorsk dairəsinin Tersk vilayətində yaşayan dağlı-tatarlarda məşhur olan bu eposu qələmə alarkən aşağıdakıları qeyd etmişdi: «...bir nəsildən digərinə şifahi şəkildə keçməklə nart nəğmələri bəzi dəyişikliklərə uğramasına baxma-

yaraq, bununla belə bu qəbilələrin heç birində uzaq keçmiş bu şəkildə əhatə etmiş rəvayətlər bu qədər dürüst saxlanılmamışdır» (13, 600).

Malkar-qaraçaylılarda olduğu kimi Nartiadaya məxsus digər xalqlarda bu dastanı təşkil edən böyük və kiçik sikllər mövcuddur. Hər sikl öz növbəsində nart qəbilələrinin yer üzündə yaranması ilə bağlı, qəhrəmanların epik həyatının hadisələri və onların həyatının müxtəlif mərhələləri (qəhrəmanın doğuluşu, batırın uşaqlıq dövrü, ilk qəhrəmanlığı, evlənməsi, mifik möcüzələrlə mübarizəsi və s.) həcm etibarlı ilə kiçik dastan və nəğmədən ibarətdir. Kiçik sikldən ibarət nart dastanları və nəğmələri, qəhrəmanların «epik» tərcümeyi-halı ilə bağlı sujetlər heç də bütün detalları ilə işlənməmişdir. Bununla belə hər sikl müstəqil və tamamlanmış dastanlar qrupu yaratmaqla, digər sikllərlə qarşılıqlı əlaqədədir. Folklorşünaslar belə qənaətdədirlər ki, «Nartiada»nın malkar-Qaraçay versiyası kompozisiya baxımından tamamlanmış yetkin əsərdir.

Malkar-Qaraçay dastanlarına görə dünyanın əmələ gəlməsi və nartların doğulması məhz Allahların – Jer Teyrisi, Kün Teyrisi, Kek Teyrisi, Suu Teyrisinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Adı çəkilən Tanrıların hamısı nart qəhrəmanlarının taleyində mühüm rol oynamışlar. Malkar-Qaraçay «Nart»larında, Qaraçayca «Нартланы жаратылгъанлары» («Nartları yaradanlar») hissəsindən «Teyrile bla nartla» (Qaraçayca «Tanrılar və nartlar») bölümündən dastanın başlanğıcına müraciət edək:

«Кюн Тейриси кюнню жаратханды. Жер Тейриси жерни жаратханды. Ючюнчюге тенгизле жаратылгъандыла.

Кек бла жер жаратылгъандан сора экисини ортасында ада мул жаратылгъанды. Кек, Кюн, Жер, Суу тейрилери оноулашып, Суу Тейреси адам улусуна ичерге суула берирге бойнуна алгъанды; Жер Тейриси да юсюнде берекетле битдирип, ашатыргъа, адам улуну кечиндирирге кесине жюкге альганды; Кюн Тейриси жылытыргъа; Кюк Тейриси жауун-

ла жаудуругъа дегендиле.

Кюн Тейриси тейрилени башыды, оноучусуду. Ол сууланьы, кеклени, жерлени къдуретли бегимиди. Кен Тейриси учсуз, бужакъсыз узакъдады. Ол къайнайды, жайда жерге къаты жылыу береди, къышда, бизден жылыу Ексеэле дуниясына иеди, аланы жылытады» (10, 68).

Bu parçanın sətiri tərcüməsi belədir:

Gün Tanrısı günəşi yaratdı. Yer Tanrısı yeri yaratdı. Üçüncü dənizlər yarandı.

Tanrı tərəfindən Göy və Yer yaradıldıqdan sonra, onların arasında insanlar yaradıldı. Göy Tanrısı, Gün Tanrısı, Yer Tanrısı və Su Tanrısı məsləhətləşdilər. Su Tanrısı insanlara içmək üçün su, Yer Tanrısı – işiq verməyi, Göy tanrısı – yağış göndərməyi qərarlaşdırdı.

Gün Tanrısı bütün tanrıların başçısıdır. Dünyanı saxlayan odur. Gün Tanrısı hədsiz-hüduzsuz uzaqlıqdadır. O daim qaynar: yayda öz hərərətini yerə bəxş edir, qışda isə hərərətini bir hissəsini Öysüzlər dünyasına bəxş edib, onları isindirir”.

Nart kişilik və qəhrəmanlıq mücəssəməsidir. Nartlar qorxu nədi bilmir, ölümün üzünə dik baxırlar. Bu barədə, yuxarıda bildirdiyimiz kimi, dastanın «Sosurukun doğulması» bölməsində ətraflı danışılır.

Nart qəhrəmanlarının təsviri spesifikası qədim eposun qəhrəmanlıq, epik estetikası ilə bağlıdır. Onların əksəriyyətinin idealizasiyası doğuluşu və uşaqlığı ilə başlayır. Qeyd edək ki, burada nartların bu hissəsini digər türk qəhrəmanlıq eposunun eyni yeri ilə müqayisə etmək olar (məsələn, «Manas», «Alpamış», «Koblandı-batır», «Qırx qız» və digər qəhrəmanlıq dastanları ilə burada çoxsaylı oxşarlıqlar tapmaq mümkündür).

1994-cü ildə Moskvada nəşr olunmuş «Нартла. Малькар-къарачай «Нарт эпос» kitabında nartlar on iki fəsil, 145 bölmədən ibarətdir. Malkar-Qaraçay nartlarının fəsiləri və hər fəslin həcmi heç də bir-birinə proporsional deyildir. Məsələn, əgər dasta-

nın birinci «Nartları yaradanlar» fəslı yeddi bölmədən ıbarətdırsə, səkkızıncı fəsil «Güyerdi» (11, 251) cəmi dörd, dördüncü fəsil isə qırx yeddi bölmədən ıbarətdır. Bəzi fəsillər kifayətqədər irihəcm- lıdır, məsələn, dördüncü fəsil bütün əsərin beşdə birini təşkil edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, səkkızıncı «Güyeldi» fəslinin 117- ci bəndində Kubu və Qubu adlı qəhrəmanların nartlar dövründə yaşamalarından söhbət açılır və qeyd olunur ki, onlar hər ikisi «Kub» deyilən yerdə yaşayırlarmış. Təxmin etmək olar ki, bəlkə də bu yer elə bu gün Qafqaz dağları qoynunda yerləşmiş Azər- baycanın Quba şəhərinin, yaxud rayonunun əraziləridir. Burada- ca bildirək ki, nartların yayıldığı regionlar zaman keçdikcə geniş- lənir, onların sırasına yeniləri daxil edilir. Məsələn, buna nartların kumux versiyasını nümunə göstərmək olar. Bu baxımdan nart- ların bəzi rəvayət və hekayətlərinin məhz Quba ərazilərini əhatə etdiyini söyləmək ehtimalı daha da güclənir. Malkar-Qaraçay nartlarının tədqiqatçısı T.Tolqurovun fikri də təxminən nartlara bizim münasibətimizlə üst-üstə düşür. O, yazır: «Şimali Qafqazın «Nartlar» eposu çoxsaylı tranzitiv informasiya blokları ilə zən- gindir. Bu, tamamilə məntiqə uyğundur. Belə ki, bu epik sistemin genezisi müəyyən mənada bir informasiya məkanının digərləri ilə fasiləsiz inteqrasiya olunma prosesini yaşayır» (13, 410).

Malkar-Qaraçay nartları «Nartları yaradanlar», «Yeryüzmək və Satanay», «Sosuruk-Sosurka», «Debet – Alauqan - Qaraşau- ay», «Bir neçə qəhrəmana həsr olunmuş nart nəğmələri və das- tanları», «Byödene-Raçıkan», «Şırdan və Nöger», «Güyerdi», «Açey oğlu Açemez», «Dağınıq dastanlar», «Nart nəğmələri» və «Nart qəbiləsinin yer üzündən silinməsi»ndən ıbarətdir.

Malkar-Qaraçay nartları ilə yaxından tanış olduqda biz di- gər xalqların nartları ilə xeyli ümumi cəhətlərlə rastlaşırıq. Bu- rada ən başlıca yaxınlıq dastanların əksəriyyətində rastlaşdığımız əsas qəhrəmanlar və süjet xəttindəki oxşarlıqdır. Onların spesifik cəhətlərinə gəldikdə isə hər bir xalqa məxsus versiyada qəhrə- manın hansı yer tutduğu, hansı funksiyanı yerinə yetirdiyi, sikli-

zasiyanın özünəməxsusluğu, bədii ifadə vasitələrinin fərqliliyini görürük.

Malkar-Qaraçay nart qəhrəmanlarından danışan tanınmış folklorşünas, maarifçi-yazıçı S.-Ə.Urusbiyev eposla bağlı XIX əsrin 80-ci illərində yazırdı: «Nartlar çətinlik və məhrumiyyətlərdə bərkimiş qeyri-adi qüvvəyə və nəhəng qamətə malik xalq idi. Onlar bütün həyatını qənimət əldə etmək məqsədi ilə təhlükə altda qoymaqla sərgüzəştlər axtarmağa, çortuullar adlanan gəzintilərə həsr etmişdilər. Nartlar təhlükəsiz və çətinliksiz ələ keçirilmiş heç bir şeyi qəbul etmirdilər... onlar elə sərgüzəştlər axtarırdılar ki, orada bütün şücaətlərini və güclərini nümayiş etdirə bilsinlər. Çortuullardan asudə vaxtlarda isə onlar şənliklər təşkil edər, batır oyunları və nəğmələrə meydan verərdilər» (13, 600-601). Nartlar qəhrəmanlıq və cəngavərlik simvoludur. Nart qəhrəmanlarının təsviri spesifikasında qədim epik qəhrəmanlıq estetikası ilə sıx bağlılığı görməmək mümkün deyildir. Burada idealizasiya qəhrəmanın doğulması və onun uşaqlıq dövrünün təsviri ilə səciyyələnir.

Müxtəlif milli versiyaların spesifikasiyası əsasən dastanda qəhrəmanın hansı aparıcı yeri, hansı funksiyasını yerinə yetirməsi, necə xarakterizə olunması hansı mərhələləri ilə seçilməsi və versiyanın hansı bədii-ifadə vasitələrinin ilə zənginliyi ilə bağlıdır. Malkar-Qaraçay eposunda Satanay, Yeryüzmək, Sosuruk, Debet, Alauqan, Qaraşauay, Bödən və Raçıkau dastanları qəhrəmanların adları ilə bağlı olmaqla, daha üstün mövqedə dayanırlar.

Nartlarda hər dastan müstəqil süjet xəttinə malikdir. Dastanların ayrı-ayrı hissələri arasında səbəb-məqsəd əlaqələri mövcud deyildir: bu və ya digər batırın «epik biografiyası»ndan olan müxtəlif epizodlar dastanda heç də mütləq məntiqi ardıcılıqla izah olunmur və eyni zamanda konkret batıra həsr olunmuş dastanların heç də hamısı ifa edilib söylənilmişdir. Bütün sikllər üçün ümumi yalnız qəhrəmanın özüdür. Bu xüsusiyyət əksər xalqların

nart eposu qəhrəmanları üçün səciyyəvidir.

Malkar-Qaraçay «Nartiada»sının digər xalqların eyni adlı eposu ilə müqayisəsi zamanı bir sıra maraqlı məqamlara diqqət yetirək. Məsələn, osetin versiyasında biz Tlepş adlı qəhrəmanla rastlaşırıq. Elə buradaca qeyd edək ki, Tlepş (Telepinu) qədim hett dastanlarının qəhrəmanlarından biridir. Bu resepsiya osetinlərin sak-sarmat-massaget tayfaları, qədim şumerlər və hettlərlə əlaqələrinə dolayısı ilə olsa da sübutdur. Malkar-Qaraçay dastanlarında isə nədənsə biz Tlepşlə rastlaşmırıq. Lakin bu heç də o anlama gəlmir ki, malkar-qaraçaylılarda sak-sarmat-massaget izlərini tapmaq mümkün deyildir.

Malkar-Qaraçay nartlarının Debet, Alauqan və Qaraşauay və «Nariada»nın digər versiyalarının müqayisəli təhlili göstərir ki, Debet və Alauqan haqqında nəğmə və dastanlar yalnız malkar-qaraçaylılarda mövcuddur. Bu siklin ənənəvi epik detalları, onların özünəməxsusluğu digər türk-moңqol xalqlarının dastanları ilə paralellər aparmağa imkan verir. Malkar-Qaraçay nart eposundakı obrazlar sistemində Yeryüzmək və Satanay başlıca mövqedə durduğu halda, adıq eposunda Yeryüzməyə son dərəcə passiv rol verilir. Onun adı dastanda son dərəcə az çəkilir. Odur ki, adıq eposunda «Ozırmas tamamilə solğun bir fiqur kimi»dir. Osetin eposunda isə Urızmaq nəhəng qəhrəman olmasına baxmayaraq, daim bədbəxtliklər içində və qocalıb əldən düşmüş kimi təsvir olunur.

Malkar-Qaraçay nart dastanlarında Satanayın mədəni-sivil rolu və funksiyası daha parlaq verilir. Belə ki, o, nart qadınlarını toxumaq, tikmək, çörək bişirmək, digər işləri görmək, toxucu dəzgahı düzəltmək, əl dəyirmanı yaratmaq və s. tanış edir. Satanay malkar-Qaraçay eposunda digər milli versiyalarda olduğu kimi məftunedici təsir bağışlayır. Çünki Satanay nəinki özü digər obrazlara çevrilə bilir, həm də bəzi əfsunlar oxumaqla bunu digərləri ilə də edir.

Malkar-Qaraçay eposunda Yeryüzməkdən başqa nartların

hamısı düşmənlərlə mübarizədə məkr və hiyləgərlik işlətməklə öz əfsunçu bacarıqlarını nümayiş etdirir (10). Bəlkə də bu ondan irəli gəlir ki, bütün bu funksiyaları Satanay yerinə yetirir və lazımı gəldikdə Yeryüzmək ondan istifadə edir. Buna görə də Yeryüzmək əksər hallarda düşmənlərin üzərində qazandığı qələbəni məhz öz müdrik və tədbirli arvadına görə əldə edir. Satanay bu funksiyasını digər milli versiyalarda da yerinə yetirir. Məsələn, abxaz eposunda Satanay Quaşanın bədbəxtliyini görmür, əvvəlcədən hiss edir. Osetin dastanlarında isə onun peyğəmbərlik bacarığı özünü o qədər də nümayiş etdirmir. Osetin, abxaz, adıq versiyalarından fərqli olaraq, malkar-Qaraçay eposunda Satanay ölməzdir (11,414-415). Dastanlarda Satanayın Yeryüzməyin və nartların ardınca səmələrə uçduğu qeyd olunur.

Sosuruk haqqında malkar-Qaraçay siklini nəzərdən keçirdikdə Sosurukun doğulması zamanı Satanayın hərəkətləri özünəməxsus şəkildə izah olunur. Belə ki, Sosuruku Daş arasından çıxara-çıxara və onun göbəyini kəsə-kəsə, Satanay ritual yerinə yetirə-yetirə Göy Tanrısına, Yer Tanrısına, Su Tanrısına, Od Tanrısına müraciət edərək deyir: «Onu əsl nart edin, qoy ona nə qılınc, nə də ox toxunmasın! Qoy o daim düşmənlərinə qalib gəlsin!».

Sonra Satanay yeddi dağın bulağından su götürüb onunla körpənin ağzını yaxalayır və deyir: «Bu yeddi dağ sənin anandır, mən onların südü ilə sənin ağzını yaxaladım». Sadaladığımız bu motivlər də yalnız malkar-Qaraçay dastanları üçün xarakterikdir.

Sosuruk siklinin (malkar-Qaraçay versiyası) digər xüsusiyyəti Sosurukun batır qüvvəsinin geniş təsviridir ki, bu onda özünü uşaqlıqdan göstərməklə başlayır.

Nartların müxtəlif versiyalarında qəhrəmanların müxtəlif tipli emosiya və hissləri ifadə olunur. Onlar poetik dilin sabit şifahi xalq elementləri kimi nəzərdən keçirilir. Bu obrazlı ifadələr xüsusi mənə çalarları daşıyır və daim epik kontekstlə orqanik əlaqədə olur.

Türk xalqlarının epik dastanları, məlum olduğu kimi, nəzm-

lə nəsrin birləşməsini, uyğunlaşmasını özündə əks etdirir. Malkar-Qaraçay nartları da bu baxımdan istisna deyildir. Türk eposu dastançıları epik şeir, onun ənənəvi obrazlılığı, ölçüsü, qafiyəsi və digər cəhətlərə daim üstünlük vermişlər. Nartların malkar-Qaraçay versiyasında ənənəvi üslub elementləri mətnə daxil edilir. Və məhz bu cəhət də nartların malkar-Qaraçay versiyasını digər versiyalardan fərqləndirir.

Qeyd edək ki, hələ XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, Kabarda-Malkar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda «Kabardin folkloru» kitabının nəşrinə başlanılmışdı və bu dövrdə kabardin-malkar folklorşünasları, tədqiqatçıları müxtəlif ərəzilərə ekspedisiyalara getmiş, dastançı-söyləyicilərlə görüşmüş, qoca söyləyicilərin konfransını təşkil etmişdilər. Nart eposunun tərtibçiləri burada adıq eposunun da əsrin əvvəllərindən yazıya alınmasını da nəzərdən qaçırmamış, eposun oxşar və fərqli cəhətlərinə diqqət yetirmişlər (12).

Ümumiyyətlə, malkar, Qaraçay, osetin, adıq, çeçen və inquşların nart dastanları hələ XX əsrin 20-ci illərinə qədər nəinki bu xalqların ana dillərində mövcud olmuş, həm də rus tərcümələrində ayrı-ayrı hissələrlə nəşr olunmuşdur. Onların rus tərcümələri isə heç də bir-birinə bərabər deyildir. Məsələn, malkar-Qaraçay eposu S. – Ə.Urusbiyev, A.N.Dyaçkov – Tarasov, S.P.Tulçinski mətni əsasında, çeçen-inquş eposu Ç.Axriyev, T.Elderxanov, B.K.Dalqat yazıyaalmaları əsasında aparılmışdır.

Nartlarda hər bir dastan müstəqil süjet xəttinə malikdir. Dastanlar öz aralarında səbəb-məqsəd əlaqələri ilə birləşmir: bu və ya digər batırın «epik tərcümeyi-halının» müxtəlif epizodları heç də dastanlar söylənilədikdə ciddi məntiqi əlaqə ardıcılığı ilə izah olunmur. Bütün sikllər üçün ümumi yalnız qəhrəmanların özünün çıxış etməsidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mətnə belə volyuntarizmə yol verilməni biz qazax qəhrəmanlıq eposu «Koblandı-babır»da da görə bilərik.

“Nart” dastanlarının adları çəkilən xalqlar üçün mühüm xü-

susiyyəti «Nartiada»nın dəyərli və ardıcıl tədqiqatçısı A.Əliyevanın fikrincə bütpərəstlik allahları haqqında hekayətlərdən təşkil olunmasıdır. Məsələn, malkar-Qaraçay eposunda bu Debetdirsə, osetinlərdə Kurdalaqon, adıqlarda Tlepş, abxazlarda – Aynar-ijyidir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, biz Tlepşlə (Telepinu kimi) həm də hettlərin Allahlar panteonunda rastlaşırıq və, heç şübhəsiz ki, bu tamamilə fərqli bir mövzunun söhbətidir. Bununla belə əgər tədqiqatçılar nartların yaranmasını olduqca əski dövrlərlə – mat-riarxatla, Qafqaz xalqlarının etnik tərkibində sak-sarmat – massa-get tayfalarının köçüb gəlib məskunlaşması ilə bağlayırsa, deməli, müasir Anadolu, Suriya ərazilərində yaşamış hettlərin eposun hansı hissəsinə təsirindən, yaxud dastanın müxtəlif məqamlarının onlardan qaynaq almasından da danışmaq olar.

Bütün Qafqaz xalqlarının nart qəhrəmanları üçün nağıl süjeti, sehr, əfsun geniş yer tutur. Məsələn, qəhrəmana bir şallaq dəyməklə itə, ya eşşəyə çevrilir. «Nart» dastanlarına malik bütün xalqların hətta nartlarla bağlı lətifələri də mövcuddur. Kitabda bu barədə də ayrıca danışılmışdır.

Sosuruk siklindəki «Emegənin mədəsi» dastanında bir neçə süjetlər vardır ki, onlar yalnız malkar-Qaraçay eposu üçün xarakterikdir. Məsələn, “Sosuruk və adamyeyən hörümçəklər” dastanında Sosuruk insanları yeyən iri hörümçəklərdən nartların xilasedicisi kimi çıxış edir. Sosuruk «Üç nart və üç emegən» dastanında məhz çoxbaşı emegənlərin məhvedicisi kimi diqqəti cəlb edir.

Malkar-Qaraçay eposunda Raçıkan silkində (osetinlərdə Be-dzenrqin oğlu Araxsau, adıqlarda Pşi Badınoko, abxazlarda Nar-cxeu) bir neçə nart nəğmələri və dastanları vardır. Malkar-Qaraçay eposunda Raçıkan nəhəng nart kimi təsvir olunmaqla nart çaylarını qurudan yeddibaşı emegənlə mübarizə aparır və qalib gəlir, nart Raçıkan bir dəfəyə dörd kisə undan bişirilmiş çörəyi yeyir, qırx igidin güclə qaldırdığı küpədəki suyu bir dəfəyə içir və s. Raçıkan malkar-Qaraçay eposunda digər nartlardan iştahalıdır.

O, batırlıqda da, rəqsdə də onlardan yüksəkdə dayanır. Bu cəhət də malkar-Qaraçay versiyasını digər versiyalardan fərqləndirir.

Malkar-Qaraçay eposunda «yerli» qəhrəmanların adı ilə bağlı dastanlar vardır. Gülahsırtan, Sozar, Şırdan, Nöger, Güyerdi, Bora-batır və b. bunlara misaldır.

Bu dastanların başlıca xüsusiyyəti ənənəvi motivlərin türk-monqol aləmi ilə əlaqəsini göstərir. Malkar-Qaraçay eposunda iki epik ənənənin (ümumi Qafqaz və türk-monqol düşüncə tərzinin) mövcudluğunu nart qəbilələrinin taleyini təsvir edən dastanlarda görə bilirik.

Bundan başqa malkar-Qaraçay eposunda elə orijinal özünə-məxsus nəgmə və dastanlar vardır ki, onların Nartiadada digər milli versiyalarda paralellərinə rast gəlinmir. Onlar əsasən epikanın arxaik qatlarına aid olmaqla, bu xalqların antropomorfik və dini-təsəvvürləri ilə bağlı olub XIX əsrə qədərki dövrdə ibtidai icma forması ilə xristianlığın mövcud olduğunu göstərir.

Malkar-qaraçaylılar da digər türk xalqları kimi oda, suya, səmaya, səma cisimlərinə, heyvanlara, ağaclara, daşlara sitayiş etmişlər və onların təsəvvürüncə hər bir hadisə, predmet öz Tanrısına malikdir. Bütün onlar nart eposunda öz müfəssəl əksini tapmışdır.

Malkar-qaraçaylıların əcdadları, məlum olduğu kimi, türk olduqlarından onlar da Tanrı şərəfinə qurbanlar kəsirdilər. Qeyd edək ki, Qam-şaman ənənələrinin daşıyıcıları olan Sibir türklərində bu cəhət, bu xüsusiyyət bu gün də saxlanılmaqdadır. Bu ayinlər yerinə yetirildikdə Sibir türkləri kimi, malkar-Qaraçay türkləri də Tanrını köməyə çağırır və sanki bununla nartlar bildirmək istəyirlər ki, onların damarında axan qan da Tanrı qanıdır və nartların özü isə Tanrı bədəninin bir hissəsidir, daha dürüst ifadə etmiş olsaq – türkdürlər.

Malkar-Qaraçay dastanlarında nartların emegenlərlə mübarizəsi bir neçə süjetdən ibarətdir. Bu məqamları «Nartiada»nın malkar-Qaraçay versiyasını tanınmış tədqiqatçılarından biri T.M.

Hacıyeva daha dürüst aydınlaşdıraraq «emegenləri od və suyun qoruyucuları; nartların emegenlərlə təsadüfən görüşməsi; nartların emegenlərlə əvvəlcədən görüş axtarması; nartların yoxluğundan istifadə edən emegenlərin onların ölkəsinə yürüş etməsi və qəzəblənmiş nartların öz daimi düşmənlərinə qalib gəlməsi»ni qeyd edir. Bununla belə bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, malkar-Qaraçay eposunda digər milli versiyalardan fərqli olaraq emegenlərin zahiri görünüşü, onların yaşadığı yerlər, məşğuliyyətləri, əmək alətləri, emegenlərin nəhəngliyi, onların fantastik boyu-buxunu, kannibalizmi və d. xüsusiyyətləri daha qabarıq təsvir olunur. Osetin, adıq, abxaz, vaynax versiyalarından fərqli olaraq, emegenlərin malkar-Qaraçay nart eposunda nəhəngliyi olduqca fərqlidir.

Adıq xalqlarının qəhrəmanlıq eposunu dərinlən araşdıran tədqiqatçı A.İ.Əliyeva nartların janrına və tarixi müxtəlifliyi probleminə toxunarkən haqlı olaraq aşağıdakıları qeyd edir: «...nart eposunun süjetləri cəm halda qəhrəmanlıq-fantastik hadisələri, epik-fantastik şücaətlər aləmini əks etdirir. Qəhrəmanlıq-arxaik mühiti eposun süjetinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirməklə nəinki nartların mifoloji nəhənglərlə, yaxud özgə yerlərdən gələnlərlə ziddiyyətlərini, həm də tayfadaxili çəkişmələri göstərir. Ümumiyyətlə, nart eposunun süjetikasının xarakteri qəhrəmanların tipologiyasına cavab verir. Qədim süjetlərə daxil olmuş sosial kolliziya elementləri buraya açıq-aydın şəkildə sonradan gəldiyini sübut edir»(2,240).

Beləliklə, qeyd etdiklərimiz bir daha təsdiq edir ki, «Nartıada»nın malkar-Qaraçay versiyası özünəməxsus yetkin kompozisiya – məzmun xüsusiyyətlərinə məxsus olmaqla, bir tərəfdən, sırf türk-monqol atributları ilə zəngindir, digər tərəfdən, bu dastan Şimali Qafqaz arealında formalaşdığından, həm də nartların osetin, adıq, abxaz, vaynax və digər versiyaları ilə oxşarlıqlara, yaxınlıqlara və eyniliklərə malikdir. Bu yaxınlıqların, ayrılıqların müxtəlif tərəflərini dərinlən öyrənmək isə folklorşünasların qar-

şısında duran problemlərdəndir. Təəssüf ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda malkar-Qaraçay mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında təsəvvürlər zəif olduğu kimi, malkar-Qaraçay eposu, şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında məlumatlar da yox dərəcəsinədir. Folklorşünas və tədqiqatçılarımızın bu sahəyə diqqət yönəltməsi, türk xalqlarından özünəməxsus mədəni-mənəvi dəyərlər daşıyıcısı malkar-qaraçaylıların folklorunun və ədəbiyyatının öyrənilməsinə daha da aktuallaşdırır. Bu əlaqələrin inkişaf etdirilib genişləndirilməsi haqqında 2007-ci ildə Azərbaycanın paytaxtı Bakıda düzənlənən dünya türklərinin XI İşbirliyi qurultayında xüsusi olaraq danışılmışdır.

Nart eposunda özünü əks etdirən tarixi motivlər və realist meyillər sonra öz inkişafını xalq yaradıcılığının digər janrlarında tapmışdır. Bu, hər şeydən öncə, qaraçaylı-malkarların tarixi-qəhrəmanlıq nəğmələrində daha geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Nartlar haqqında təsəvvürlər Qafqaz xalqlarının düşüncəsində həyatda mövcud olmuş insan təsiri bağışlayır. Malkar-Qaraçay ərazilərində onların adı ilə əlaqələndirilmiş yer adları bu gün də mövcuddur. İnsanlar bu yerlərdə müxtəlif mərasimlər, rituallar həyata keçirirlər. Məsələn, Çeğem dərəsində uzun böyük bir daş vardır ki, onu «Nart daş» adlandırırlar. Malkar-qaraçaylılar bu daşın üstə təzə doğulmuş körpələri gətirir, qurbanlar kəsir, ehsan verirlər. «Nart daş»da uşaqları çimizdirirlər, körpənin oğlan və ya qız olması ilə bağlı özünəməxsus nəğmələr, ainlər oxuyurlar. Bir sözlə, nart adı ilə Malkariya-Qaraçayda xalqın mənəvi mədəniyyəti, hərbi mübarizəsi, mərdliyi, qəhrəmanlığı, xalq müdrikliyi, atalar sözü, zərb məsəlləri, aforizmləri assosiasiya olunur. Təsədüfi deyildir ki, malkarlar və qaraçaylılar atalar sözünü elə «Nart sözlə» (8, 104) adlandırırlar.

«Nart» sözünün mənasına gəldikdə isə müasir malkar-Qaraçay dilində bu söz nəinki «nart», həm də «qəhrəman», «batır», «qoca», «qədim» kimi assosiasiya olunur. İxtiyar malkar-Qara-

çay qocaları o biri dünyanı «nart dünyası» adlandırırlar. Onların təsəvvürlərinə görə nartlar yaşayan dövrlərdən insanlara kömək edər, yer üzündə sülh və əmin-amanlığı qoruyarlarmış. Nartlar daim ölümlər dünyasından bu fani dünyaya baxar, onları hər hansı bədbəxtlik bürüyəndə himayə edərlərmiş. Hətta «Nartların dirilməsi» dastanında söylənilir ki, «nartların müqəddəs ruhu qartallara, qarğalara və müxtəlif vəhşi heyvanlara dönüb aulları gəzər və insanları qarşıdan gələn bədbəxtlikdən xəbərdar edərlərmiş».

Türklərin şifahi xalq yaradıcılığının öyrənilməsi türk xalqlarının hamısı üçün ümumi mənəvi yaradıcılıq ənənələrini saxlamış vahid etnosun ilkin dövrlərinə müraciət onun hansı vaxtdan mövcudluğunu müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər. Qaraçaylılarla malkarların etnik kökünün və mənəvi yaddaşının uzun zaman kəsiyində birgəliyi bu xalqların şifahi ədəbiyyatlarının xeyli növ və janr nümunələrinin birgə nəzərdən keçirmək üçün münbit zəmin yaradır. Məsələn, qaraçaylı-malkarların folklorunda “Nart” eposu (Nart tauruxla) ilə yanaşı, həm də nəğmələr (jırlar), alqışlar (алгышлар), nağıllar mühüm yer tutur. Xalq müdriyyəti isə atalar sözü və zərb məsəllərdə (nart sözləri) ifadəsini tapmaqla xalq hikmətinin yenilməzliyindən və zənginliyindən xəbər verir (5, 22). Bundan başqa Qaraçay-malkar folklorunda nart eposu ilə yanaşı, həm də qədim nəğmələr (eski jırlar) xüsusi yer tutur ki, onları bəzən igidlik nəğmələri (cigidlik jırları) da adlandırırlar. Qaraçaylı-malkarlarda bu nəğmələr indi də xalq şənliklərində, təntənələrində ifa olunur, dinləyicilər onlara həvəslə qulaq asırlar.

Qaraçaylı-malkarların öz sələflərinə hörmət və ehtiramı böyükdür. Belə ki, onlar bu günün özündə də yeddi nəsil arxada qalmış əcdadlarını yaxşı tanıyırlar. Qaraçaylı-malkarların qəhrəmanlıq nəğmələri bu xalqların mənəvi mədəniyyətinin xüsusi hissəsini yaradır. Bu tarixi-qəhrəmanlıq nəğmələrinin dövrümüzə “daşınmış” çatmasında, tarixi obrazların dəyərləndirilməsində söyləyici heç də passiv rol oynamır (15, 426).

Yəni tarixi-qəhrəmanlıq obrazının yaradılmasında – hər dəfə söylənilən mətnə uyğun olaraq epik qəhrəmanın obrazı yaradılır. Təbii ki, burada başlıca məqsəd xalq kütlələrinin əfsanəvi əcdadlarının obrazını, onların başçıları – Qarça obrazını yaratmaqdır. Elə Qaraçay-malkar nəğmələri vardır ki, burada məhz xalq arasından olan qəhrəmanlar vəsf olunur. Onlar hakim dairələrində olan özbaşnalığa qarşı mübarizə aparırlar (“Qapalau”, “Domalay”, “Qara-Musa” və s.). Son illərdə Qaraçay-malkar folklorşünaslığında indiyə qədər əksini tapmamış folklor mətnləri işıq üzü görmüşdür. Bu mətnlərlə bağlı nəzəri mülahizələrin bundan sonra söyləniləcəyinə baxmayaraq, onların Qaraçay-malkar folklorunun daha dərinəndən araşdırılmasında müstəsna rolu və yeri olacağına şübhə yeri qoymur (14).

Məqam gəlmişkən Qarça adının Qaraçay xalqının tarixində nə qədər böyük yer tutduğundan danışaq. Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, Qarça qaraçaylıların əfsanəvi başçısı hesab olunur. Bütprəstlik dövrünün folklor versiyalarına görə onun adı ilə müqəddəs yerlər bağlıdır ki, bu yerlər Elbrus və Beştaunun ətəklərindədir. Və belə nağıl edirlər ki, Qarça məhz bu ərəzilərdə olmuşdur. Məsələn, Arxız vadisindəki qala Qarçanın adını daşıyır. Qaraçayda olmuş hər bir kəs, heç şübhəsiz ki, Qarça daşı (Къарчаны ташы) haqqında eşitməmiş deyildir. Bundan başqa Qarça adı Kuban çayının yuxarı hissələrindəki toponimlərdə də saxlanılmaqdadır. Onu da qeyd edək ki, Qarça kimi əfsanəvi qəhrəmanların adı Qaraçayda əbədiləşdirilmiş, şair və yazıçılar onlara əsərlər həsr etmiş, uşaqlarına onların adını qoymuş, onu birdəfəlik xalq yaddaşına hopdurmuşlar. Qarçanın özü bir sıra Qaraçay şairləri və yazıçılarının əsərləri üçün ilham mənbəyi olmuşdur (16, 624-625). Qarçaya, onunla bağlı rəvayətlərə xeyli kitablar həsr olunmuşdur. Onların sırasında B.Batçayevin “Qarça sərbəstlərin öncülüdür, Y.Stefaneyevanın “Dağlar və nartlar”, R.Fatuyevin “Dağ əfsanəsinin nəfəsi”,

Xabiçevin “Qarça- 600 il bundan öncəki poema “Qarça”; H.Bayramukovanın “Qarçanı daşı”; N.Kağıyevanın “Qarça”; N.Xasanovun “Qarça. Əsrlərin sirri” və s. kimi əsərlər vardır ki, burada bu kitbalardan hər birində Qaraçay dövlətinin yaranması, uzaq keçmişin hadisələri, müxtəlif tayfa və qəbilələrin bu ərazilər uğrunda mübarizəsi, xəzər, bulqar, qırçaq, peçeneq, alanlar və başqalarının təbəddülatlı çəkişmələri və s. kimi hadisələr öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Алиева А.И. Антология эпоса близкородственных народов // Фольклор: издание эпоса. М., “Наука”, 1977.
2. Алиева А.И. Жанрово – исторические разновидности героического эпоса адыгских народов // Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР. М., “Наука”, 1980.
3. Алиева А.И. Из истории издания адыгского нартского эпоса. // Текстологическое изучение эпоса. М., «Наука», 1971.
4. Гаглойти Ю.С. Некоторые вопросы историографии нартского эпоса. Цхинвали, 1977.
5. Караева А.И. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961.
6. Карачаево-балкарские нартские сказания. Нальчик, 1966.
7. Караева А.И. Фольклор и литература карачаевцев// Литература народов Карачаево-Черкессии. Черкесск, Карач.-Черкесск. Гос.респуб. книж. изд-во, 1999.
8. Литература народов Карачаево – Черкесии. Часть первая. Черкесск, 1999.
9. Мифы народов мира, Т.2. М., 1982.
10. Нартла. Малькар-къарачай нарт эпос. М., «Восточн. лит»., 1994.

11. Tağısoy (Məmmədov) N. Balkar-Qaraçay «Nart» qəhrəmanlıq eposu (Digər Qazqaf xalqlarının «Nartlar»ı ilə oxşar və fərqli məqamları) // Müqayisəli ədəbiyyat. «Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə stereotiplər» // Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 21-22 noyabr 2008. Bakı, 2008.
12. Толгуров Т. Транзитивная информация эпического текста и его интерпретация. «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələyinə» IV Uluslararası folklor konfransının materialları. 1-3 noyabr 2006. Bakı, 2006.
13. Урусбиев С. А.Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского Терской области //Несколько слов от собирателя и переводчика. Нартла. Малькар-кь-арачай нарт эпос. М., «Восточн. лит.», 1994.
14. Урусбиева Ф. Метафизика колеса. Вопросы тюркского культурогенеза. М., «Сергиев Посад». 2003.
15. Хапчаева Т. Фольклор и духовная культура карачаевцев и балкарцев// Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə. IV Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, 2006.
16. Хапчаева Т. Образ легендарного предводителя племен Северного Кавказа Къарчи в фольклоре// Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə. V Uluslararası Folklor konfransının materialları. Bakı, 2007.

2.6. Atalar sözü, zərbi məsəllər, alqışlar və tapmacalar

Nart sözlər, zərbi məsəllər, alqışlar və tapmacalarda xalqın çoxəsrlik həyat təcrübəsi, onun müdrikliyi, müşahidəliliyi, yazılmamış əxlaq kodeksi əksini tapmışdır. Nart sözlərdə Vətənə məhəbbət, cəsurluq, əməksevərlik, elmə, biliyə canatma, bütün bədləklərə, naqisliklərə qarşı barışmazlıq, qonaqpərvərliyə, dost-

pərvərliyə, əliaçıqlığa çağırış, insan eybəcərliklərini lənətləmə-satqınlıq, qorxaqlıq, tənbəllik, xəsislik, bədliyə və s. qarşı çıxışlar, fikir və ideyalar əks olunmuşdur. Atalar sözü, zərbi məsəllər, alqışlar və tapmacalarda sosial və antiklerikal çıxış motivləri daha qüvvətli səslənir. Bu sözlərdəki forma və məzmun aforistik olmaqla onlardakı obrazlı paralelizmlər xalqın heyvandarlıq həyatı, məişəti dağlarda yaşayan insanların həyat şəraiti ilə üzvü surətdə bağlıdır. Nart sözlərdə dilin milli koloriti daha bariz şəkilə özünü əks etdirir. Məsələn, “Anasına bax, qızını al” məsəli eynilə Azərbaycan atalar sözündə olduğu kimi görümlü ifadə olunmaqdadır.

Atalar sözü və zərbi məsəllərdə olduğu kimi tapmacaların da başlıca məzmunu dağlıların əmək şəraiti, həyat və təsərrüfatı ilə bağlıdır. Qaraçaylılar tapmacaları “elberlə”, yaxud “el bergen comakla” (hərfi mənada “kəndlər veriləsi nağıllar”) adlandırırlar. Tapmacaların iştirakçıları tapmaca deyərək ondan sonra “Min aul verməsən-demərəm” formulasını əlavə edirlər. Beləliklə, tapmacanı tapan növbəti oyunçuya sual vermək imkanı qazanır. Əgər tapmaca ünvanlanmış adam onu tapmırsa, onda o tapmaca üçün “el”, daha doğrusu, aul verib, cavabını almalıdır. Aul alan aşağıdakı formulanı dilə gətirir: “Aulda yaxşı nə varsa qoy mənim olsun, pis nə varsa, qoy dağlara, daşlara qismət olsun, qoy məndən uzaq olsun” oyunun qaydalarına görə, oyunçu yenidən tapmacanın sualını vermək imkanı qazanır.

Qaraçay tapmacalarının mövzusu son dərəcə rəngarəngdir. Burada təbiət, onda gedən hadisələr, insan, əmək alətləri və s. təsvir predmeti olmaqla, dağları əhatə edən aləm konkret obrazlar vasitəsi ilə əks olunmaqla predmetlər və real həyat hadisələri üzərində cəmləşir. Məsələn, “Bir atlı, əlində yüz tatarı” (Günəş və onun şüaları); “Evin damında keçə sayırşır” (Ulduzlar); “Dağda qoyun kəsirlər, qanı buraya tökülür” (Tonqal); “Əti yağlı, sümüyü yox; dərisi nazik, yunu yox” (Kartof); “Bir düzdə min qoyun var, hamısı da quzularıyla, min aul verməsən-demərəm” (Günəbaxan)

və s. Nümunə gətirdiyimiz bu obrazlı tapmacalar dağlı heyvan-dar-insanların və çobanların dünyasını əks etdirir. Başqa sözlə desək, bu tipli obrazlılıq Qaraçay folkloru üçün səciyyəvidir.

Qaraçaylılarda «Nart sözle» («Atalar sözü») xalq ədəbiyyatının ən əski janrlarından biri hesab edilməkdədir. Nart deyimləri həm də dağlıların söz demək bacarığını, ustalığını, duyğularını, təfəkkür zənginliyini, həyat təcrübəsini, rəngarəng adət-ənənələrini, mədəniyyətinin çeşidliliyini əks etdirən mühüm göstəricidir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq: «Curtun sathan, betin satar – Yurdunu satan, namusunu satar»; « İt toyğun cerinə, er tuvğan cerinə – Köpək doydğu yerə, igid doğulduğı yerə»; «Tovqan cerden, tuvğan cerigidi – Doyulan yerdən, doğulan yer yaxşıdır»; «Xalkda bolmasa, sende de bolmaz – Xalqda olmasa, səndə də olmaz»; «Xalk barğan cerden kalma – Xalq gedən yerdən qalma»; «Köbge taşatma – Çoxa daş atma»; «Adam sözündən belgeli – İnsan sözündən bəllidir»; «Cantavnu uzunu aşhı, söznü kışhası aşhı – Qayışın uzunu yaxşı, sözün qıyası yaxşı»; «İgi söznü kılıç kesmez – Yaxşı sözü qılinc kəsməz»; «Köb söz kömür, az söz altın – Çox söz kömür, az söz qızıl»; «Bilimi barmin palahdan kutulur, bilimi az min palaha tutulur – Elmi olan min bələdan qurtulur, elmi olmayan min bələya tutulur»; «Ölümdən namus küçlü – Ölümdən namus güclüdür»; «Kızını min tiler, bir alır – Qızı mini dilər, biri alar»; «Kızını sanna aytama, kelinim sen eşit – Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit»; «Sabiy körgenin eter – Uşaq gör-düyünü edər» və s. və i. a.

Nart sözləri (Atalar sözü) mövzu xüsusiyyətlərinə görə vətən, xalq, əmək fəaliyyəti, sevgi-məhəbbət, etnik düşüncəni, dini, həyatın müxtəlif məqamlarını çevrələməklə, elmə, təhsilə, tərbiyəyə münasibət baxımından təsnif etmək olar. Qaraçay atalar sözündə dağlı adətlərinin müxtəlif tərəfləri, davranışları, yaşam təcrübəsi əksini tapmışdır. Buna görə də qaraçaylılar «Nart sözü – sözün anası; Nart sözü – sözün qalası», “Nart sözü - paslanmayan söz” adlandırmışlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qaraçay folklorunda xalq məişətində, ailədə və kollektivdə onun estetik idealını təsdiqləyən didaktik poeziya janrı kimi tanınan alqışlar xüsusi yer tutur. Qaraçaylılar alqışların yaranmasını bütpərəstlik dövrünə aid etməklə Tanrıların səmələrin ən yüksək qatında dayananlarına himni kimi yarandığını ehtimal edirlər. Məsələn, bunun “Tanrı özü bərəkət versin” formasında ifadə olunması maraqlıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qaraçay alqışlarının xeyli hissəsi Azərbaycan türklərinin alqışları ilə çoxsaylı oxşar cəhətlərə malikdir. Alqışlar qaraçaylılarda toy mərasimində qayınata və qayınana yanında təntənəli, dəbdəbəli məclislərdə gəlinin üzündən duvağın götürülməsi zamanı daha çox söylənilir. Bu, Azərbaycan türklərində də belədir. Məsələn, qaraçaylıların ənənəvi toy alqışlarında biz ailə əxlaqı tələblərinə, gəlin-qadın, qadın, ana, ev sahibəsinə gəlinin oxşaması ilə bağlı onun obrazını görə bilirik:

*Evə gələn gəlinin
Yanağından od yağısın.
Gözündə sevgi olsun,
Sözdə nəvaziş olsun.
Evə gülərək girsin,
Qocaya hörmət etsin.
Həyatı çeşmə tək axsın,
Ulduz kimi bərq vursun.
Qoy üzü parpar yansın,
Qoy əri ilə mehriban,
Ətlə dəri tək olsun.*

Qaraçay türkləri, yuxarıda söylədiyimiz kimi, daim xalq sözünün gücünə tapınmışlar. Qorxulu hər hansı bir şey baş verdikdə onlar «sus, ağzını pisliyə açma» söyləmişlər. Elə buna görə də dualara, alqışlara daim geniş yer vermiş, hər deyilən sözdə göyü, yeri yaradan Tanrıya üz tutmuşlar:

*Cokdan baretken Teyri,
Bardan çox etken Teyri,
Harzat hakü çüçetken Teyri!... (1,58)*

Bu parçanın sətri tərcüməsi:

*Yoxdan var edən Tanrı,
Vardan yox edən Tanrı,
Hər şeyə gücü yetən Tanrı!...*

Nəinki Qaraçaylılar, həm də malkarlar, kumuxlar, digər dağlı xalqları daim xalq həyatının yaxşılaşmasına kömək edə biləcək dualara, alqışlara meydan açardılar. Nişanlar, toy-düyünlər, əyləncələr, ziyafətlər daim alqışlarla müşayiət olunardı. Alqışların gücü ilə onlar daim gözdən, nəzərdən, xəstəliklərdən, fəlakətlərdən, dərdlərdən qurtulmağa bel bağlayardılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Halk edebiyatı//Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir Nazım). 22. Karaçay-Malkar Edebiyatı. Ankara. T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.

2.7. Xalq nəğmələri

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı, nəzərdən keçirdiyimiz planda zəngin və özünəməxsus şifahi ədəbiyyat nümunələri kimi Qaraçay türklərinin «cır»lara («nəğmələrə») daha böyük yer verdiklərini görmək mümkündür. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, Qaraçay-malkar bədii söz ustaları xalqın nəğməsiz qalib yaşamasını evsiz-eşiksiz olmaya bənzətmiş, belə dəyərləndirmişlər. Xalq yüzilliklər ərzində qoşduğu nəğmələrdə öz tarixini, dünyabaxışını, qəlbindəki duyğuları anlatmağa çalışmışdır. Bunların sırasında «Erirey», «Dolay», «İnay», «Cütçü nəğməsi» və s. daha qədim

nəğmələr kimi ifa olunmaqdadır. Xalq düşüncəsində onlar milli tarixin olaylarını və qəhrəmanlığı əks etdirməklə həm də iki yerə bölünür. Qəhrəmanlıq nəğmələri qaraçaylılarda daha çox öz çeşidliliyi ilə fərqlənir: basqınlar, döyüşlər və müharibələrlə bağlı nəğmələr; varlılara, xanlara, çar əsgərlərinə həsr olunmuş nəğmələr; Böyük Vətən Müharibəsi ilə bağlı düzülüb-qoşulmuş nəğmələr və s.

Qaraçaylılarda bədii xalq yaradıcılığının ən geniş yayılmış növlərindən - əmək, tarixi-qəhrəmanlıq, sevgi-məhəbbət, nəğmə-ağılar, nəğmə-əzablar, zarafat nəğmələr və s. mühüm yer tutur. Xalq düşüncəsində onların hamısı jir (yəni şeir, nəğmə) adı altında birləşmişdir.

Yaranma tarixinə görə əmək nəğmələri daha qədimdir. Qaraçay əmək nəğmələrindən günümüzə gəlib çatanların sayı o qədər də çox deyildir. Bu nəğmələrdən ən maraqlısı “Dolay”dır. Onu yağ hasil etmək, hazırlamaq, nehrə çalxalamaqla bağlı oxumuşlar. Bu nəğmə dağlılar heyvandarlıqla məşğul olduğu dövrdən yaranmışdır. Yüksək dağ otlaklarında çoxsaylı sürülər otarılmaqla bərabər, həm də eyni zamanda qoyunların südündən yaxşı ağırtı, süd məhsulları hazırlayırmışlar. Onlar qatığı nehrələrə töküüb yırğalayar və yağ düzəldərlərmiş. Bu proses son dərəcə çətin, əzab və zəhmət dolu iş olmaqla yağı hazırlayanların ifa etdiyi nəğmələrlə müşayiət olunarmış. İfa olunan nəğmələrdə qatığı yağa çevirən sirli Dolay ilahəsinin şən obrazı yaranarmış. Bu ilahənin adı səs təqlidinə - “doy-doy-dol”aya əsaslanır.

Zəngin olmaqla yanaşı, Qaraçay nəğmələri həm də konkret tarixi fon yaradır. Eyni zamanda nəğmələr onları yaradanların dərin zəkasını təcəssüm etdirir. Bir qədər sonrakı dövrlərdə yaranmış nəğmələrdə (“Qara Musa”, “Qanamat”) milli və sosial köləliyə qarşı mübarizə səslərin Burada çar hökuməti nümayəndələrinin dağlı bəyləri müdafiə etdiyi, onların xalqı polad qandallarla qandalladığı əks olunurdu. Həmin dövrlərdə qiyamçı abrekələrin azadlığı, istiqlal istəyi boğulur, insan ləyaqəti aşağı salınırdı.

Onların “gecələr canavar kimi, gündüzlər isə it kimi boş-boşuna gəzməyə məcbur edildi” göstərilir. Nəhayət, kasıblar çarizmin əzab-əziyyət dolu günlərinin sonunun nə zaman gələcəyini və “qanunun, ədalətin zəfər çalacağı günü” səbirsizliklə gözləyirdilər. Buna görə də çar məmurlarının qurbanı olmuş Qanamat adlı xalq qəhrəmanının dilində:

*Çar əzabından qurtulub,
Azad həyat görəydik.
Elə bir gün gələydi,
Qanun, zəfər çalayıdı, –*

nidası səslənirdi.

Keçmiş zamanlarda Qafqazda yaşayan digər xalqlar kimi qaraçaylıların da ən mühüm həyat və yaşayış mənbəyi ov olmuşdur. Qaraçaylıların bütpərəstlik panteonunda ən nüfuzlu yeri, yuxarıda bildirdiyimiz kimi, ov allahı Apsatı tuturdu. Bu ilahəyə uğurlu ovla bağlı “Apsatını jır”ı nəğməsi həsr olunmuşdur. Apsatı ilahəsi insanların gözü önündə gah keçiyə, gah da iki sivri buyuzlu, üç ayaqlı mifik marala çevrilir. Apsatının bir neçə qızı, o cümlədən, Fatimə adlı böyük qızı da olmuşdur. Tədqiqatçılar bu nəğmənin yaranmasını müsəlmanlıq dövrünə aid edirlər. Ovçular Apsatının qəzəbindən qorxaraq, onun dayandığı yeri axtarar, onu rəhmdilliyə dəvət etmək üçün dualar edər, qurbanlar kəsərlərmiş. Qaraçaylılar xahiş-nəğmə ilə ovdan öncə Fatiməyə müraciət edər, ondan onlar üçün uca dağlarda otlayan cüyür, ceyran, qaban – yəni qanlı ov qismət etməni diləyər və ovdan sevinclə dönmə arzularlarmış. Apsatıya isə növbəti nəğmə-dua dağlarda olan var-dövlətdən – keçidən, çəpişdən yetirməyi təvəqqe edərlərmiş. Ovçular çox şeylər dilədikdə Apsatı və onun balaları nəinki nə isə qismət etməz, həm də ovçuları məhv edə bilərlərmiş.

Məsələn, Qaraçay nəğmə-əfsanəsi “Biynöger”də tanınmış ovçunun başına gələnlər də təxminən elə bunlardan ibarətdir. Xalq yaradıcılığının bu tipli bədii nümunəsində dramatizmlə dolu

süjet xəttində qəhrəman və müəllifin hekayətinin burada digər iştirak edən şəxslər arasındakı dialoqları da maraqlıdır. Birinci şəxs tərəfindən nəql olunan hekayət və dialoq hadisələrə daha böyük dinamizm və dramatism verməklə, qəhrəmanın daxili vəziyyətini əks etdirir. Eyni zamanda burada süjetdənkənar lirik izahlar əfsanənin təsir gücünü daha da artırır. Təhkiyədəki canlılıq, konkretliyə meyl - əfsanədə bütün bunların hamısı, bədii-təsvir vasitələri dağlı məişəti ilə bağlıdır. Əfsanədə Fatimə ilahə fantastik canlı kimi ağ ceyran obrazında təsvir olunur; sevgilisi isə atlı oğlana bənzədilir. Nəğmənin süjet xətti müxtəsər olmaqla ustalıqla inkişaf etdirilir; ekspozisiyada Biynögerin ağ ceyranın axtarışına necə getməsi göstərilir; əfsanənin zavyaskası qəhrəmanın üçayaqlı ağ ceyran simasında Fatimə ilahə ilə görüşü; onun ardınca təlaş içində çətinliklə qaçması, ilahənin onu lənətləməsi ilə öz kulminasiya nöqtəsinə çatır, burada lənətin həyata keçirilməsi, Biynögerin xilas edilməsi, Biynögerin ölümü və s. təsvir olunur.

Əfsanənin süjetində Biynöger ovçu ilə ceyranların xilasedicisi Apsatının qızı arasında ziddiyyət mühüm yer tutur. Süjetin peripetiyası Biynögeri xilasetmənin yüksələn xətlə inkişaf etdiyini göstərir.

Sevgi ölümdən öncəki qorxuya qalib gəlir. Biynögerin tərəddüdü, onun qəsdən özünə çəkilməsi və özü üzərində qələbəsi bu obrazı son dərəcə insaniləşdirir, xarakterinə təkrar olunmaz fərdi xüsusiyyətlər əlavə edir. Biynöger cigit tək doğulduğu kimi həyatda da, ölümdə də cigit kimi qalır. Sevgilisi də onun kimidir. Biynöger ən yaxın və əziz adamı haqqında “O, əmr eləsə, qayadan atlanaram” deyir. Atlı ilə yanaşı qaçan qadının müqayisəsi onun əsl cəsurluğunu və məğrurluğunu göstərir. Beləliklə, bu qəhrəman qadın xalq idealının bariz təəcəssümü təsirini bağışlayır. Bununla bağlı biz qaraçaylıların el məsəli olan “Qadın kişinin qanadıdır” deyimini yuxarıda xatırlatmışdıq.

Biynögerin qardaşı Umar, qonşu kəndlərdən olan dağlılar – bütün bu insanların hamısı Biynögerə hər bir vasitə ilə kömək

etmək istəyirlər. Onlar hamısı həmrəylik hissi ilə birləşdirdiyindən monolit kollektiv kimi çıxış edirlər. Sonda Biynöger ani bir zaman kəsiyində canını tapşırır. O, heç də ilahənin istədiyi kimi üzücü, biyabırçı və əzablı ölümlə dünyaya vida demir, onu kişi kimi tərək edir.

Qaraçay şifahi xalq yaradıcılığında və yaddaşında tarixi-qəhrəmanlıq nəğmələri də xüsusi yer tutur. Bu nəğmələrdə milli-azadlıq və sosial mübarizə daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə tarixi-qəhrəmanlıq nəğmələrində sayca kiçik xalqın əzab-əziyyət dolu taleyi əks olunur. Məsələn, nəğmələrdə qeyd olunur ki, arzu-istəyimiz Elbrusdan uca olsa da, gücümüz olduqca azdır. Krım xanlığının özbaşınalığı ilə bağlı (“Açey oğlu Açemez”), dağlı feodallarla (“Qara Musa”) mübarizə nəğmələrində bu, xüsusilə relyefli verilir. Tarixi-qəhrəmanlıq nəğmələrinin ən böyük qrupunu Qaraçay torpaqlarına edilmiş basqınlar təşkil edir. Buna nümunə olaraq biz qədim “Tatarxan”, “Candar”, “İlyas”, “Batır Basxanuk”, “Zaurbəy”, “Səlimgirey”, “Sarıbəy və Qurabay”, “Qaysınlar” və digər qədim nəğmələrin adını çəkmə bilirik. Bu nəğmələrin başlıca leytmotivi gücün və qəcaqlığın vəsf olunması, qəhrəmanın öz tayfası, qəbiləsi, kəndi-aulunun, el-obasının marağı uğrunda, düşməni cəzalandırması kimi məsələlərə meydan verməkdən ibarətdir.

Ağıl və idrakın gücünü nümayiş etdirən nümunələr sırasında “Tatarxan” nəğməsinə göstərmək olar. Üçkulan kəndindən olan Bahadırov soyadlı Tatarxan evdə olmayan vaxt qızılbəylər onun tayfasından olanları əsir alır, heyvanlarını da sürüb aparırlar. Onların arasında Tatarxanın süd anası da olur. Bunu bilən Tatarxan başına döyüşçülər yığıb onların dalınca gedir. Düşmənlərə o Duut çayının digər sahilində çatır. Tatarxan burada təmkinlilik və dözümlülük nümayiş etdirir. Tatarxanın süd anası saçındakı tüklərə işarə edərək ona başa salır ki, qızılbəylərin sayı-hesabı yoxdur. Tatarxan isə cavabında öz başındakı saçını və saqqalındakı tükləri göstərərək bildirir ki, güya bizim sayımız onlardan da çox-

dur. Tatarxan başına çıraq bərkidib qaranlıqda çayı keçərək əks sahildə kəməndin ikinci ucunu bərkidir ki, onun da vasitəsi ilə öz yoldaşlarına o biri sahilə keçməyə kömək edir və sağsağan səsi çıxarmaqla şərti işarə verir. Beləliklə, düşməni çaşbaş salan Tatarxan insanları azad edib, heyvanları geri qaytarır.

Bu nəğmə Tatarxanın qoçaqlıq və qəhrəmanlığını vəsf etməklə eyni zamanda İmmolat bəyin satqınlığını da ifşa edir. Çünki Tartarxanı yarı yolda tək buraxan İmmolat bəy yolun yarısından geri dönür. Nəğmədə tarxi yerlər və adlar da öz əksini tapmışdır. Burada Naxıt zirvəsi, Duut çayı, Sxanat, Tatarxanın döyüş dostları Bayçaqar, Mukanın oğlu, digər adlar və etnonimlər maraqlıdır.

“Qanamət haqqında nəğmə” – çar məmurlarının qurbanı olmuş, xalq içindən çıxmış günahsız insan haqqında ağıdır. Nəğmədə həm də satqın aul yüzbaşılarının nəfsgirliyi, hərəsliyi güclü tənqid atəşinə tutulur.

Nəğmənin ana xəttini abrek kimi tutulub zindana salınmış Qanamət haqqında söhbət təşkil edir. O, zindandan qaçaraq dağlarda gizlənilir. Bir müddət sonra öz günahsızlığını təsdiqləməklə Qanamət yenidən aula qayıdır. Bu arada o, knyazlardan mükafat almaq əzmində olan satqınlar tərəfindən yenidən ələ keçirilir və öldürülür.

Qanamət haqqında nəğmədə konkret faktik material, əsərdəki hadisələrin cərəyan etdiyi yer və adlar vardır. Nəğmə son dərəcə lakonikdir. Əsərin bütün bədii təsvir vasitələri xalqın vicdan və ləyaqətini alçaltmış satqınlara və irticaçılara barışmaz mövqeyi əks etdirir (məsələn, “qadınabənzər”, “kukla kimi soyundurulmuş”, “tülkü kimi sığallanan”, “qanıçənliyə görə makafat alan” və s. tipli ifadələrdən istifadə buna bariz nümunədir).

Qaraçay məişət nəğmələrində sevgi-məhəbbət nəğmələri, beşik nəğmələri və s. xalq həyatının müxtəlif tərəfləri öz əksini tapmışdır. Ailə, sevgi, məhəbbət, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri əks etdirən nəğmələrə biz “Ağbiyə və Ramazan”,

“Ağüzlü Batay” və s. nəğmələri nümunə gətirə bilərik. Bu nəğmələrdə sevgiyə inam, hisslərin gücü və s. cəhətlər xüsusilə qabarıq verilir. Sevgi nəğmələrində sosial bərabərsizlik motivləri öz drammatizmi ilə fərqlənir. Bədii təsvir vasitələri burada sadəliyi, aydınlığı və emosionallığı ilə seçilir. Bu nəğmələrdə həm lirik hisslər, həm patetika, həm satira, həm də yumor uğurla çulğadır.

Qaraçay şifahi xalq ədəbiyyatında sevgi-məhəbbət nəğmələri kimi iynarlar (bayatılar) daha mühüm yer tutur. Gözəlliyi vəsf edən «Kemisxan», «Tavkan», «Aktamak», «Kulina» və s. kimi nəğmələrdə qızların öz sevgililərinə qovuşub qovuşmaması, qarşısız sevgi motivləri və s. səsləndirilir. Burada zəmanədən şikayət, varlıların xalqa sitəm verməsi və s. daha görümlü təqdim olunur. Xalq arasında «Eşq ağısı» (“Suymeklikküy”) adlanan nəğmədə qızın zorla başqa birisinə – sevmədiyinə verilməsi təsvir edilir.

Qaraçay iynarlarını üç qrupa bölmək olar: qızların söylədiyi iynarlar; igidlərin, gənclərin söylədiyi iynarlar; qızların və gənclərin birgə söylədiyi iynarlar. İynarların üçüncü qrupu «aytış» adlanır (digər türk xalqlarında olan «aytış», «atışma», “müşayirə” ilə müqayisə et). İynarlar alqışlar kimi bədahətən söylənən lirik nəğmələrdir:

*Cırımı aytayım sanna,
Sen kerek edin manna,
Sarı ayaklı kuşlardan –
Salam cibərdim men sanna.*

*Nəğməmi söyləyim sənə,
Sən gərəkiydin mənə,
Sarı ayaqlı quşlardan -
Salam göndərdim sənə.*

*Suvuk, katı selkel gendi,
Subanları çaçara.
Allah karuv berse idi,
Seni alıb kaçara.*

*Soyuq, sərt ruzgar gəldi,
Sisləri dağıtmaqçün.
Allah mənə güc verəydi,
Səni alıb qaçmaqçün.*

*Kabkaradı qaşların,
Kümiş miyala közlerin,*

*Qapqaradır qaşların,
Gümiş piyalə gözlərin,*

*Kurannı hatın aythanlay –
Avzundan çıkan sözlərin.
(1,194-195)*

*Quran yazısı kimi
Ağzından çıxan sözlərin.*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dağlıların, xüsusən Qaraçay və malkar türklərinin həyatı yazılı mənbələrdə öz əksini az tapmışdır. Elə buna görə də onların tarixi müxtəlif əşyaların, daha çox oraqların, at nallarının və məzar daşlarının köməyi ilə yazıldığını qeyd etməliyik. Bəlkə Qaraçay nəğmələrinin qələmlə deyil, qan və göz yaşları ilə yazıldığını söyləmək də mümkündür. Buna nümunə kimi «Açey oğlu Açemez» nəğməsini göstərə bilərik. Bu nəğmənin baş qəhrəmanı ovçu Açemez öz ailəsinin namusunu qorumaqla yanaşı, həm də xalq azadlığı uğrunda mübarizə aparmışdır. Xalq da öz oğlunun qəhrəmanlığını vəsf etməklə onu dünyaya gətirən ananın şərəfinə nəğmə qoşaraq aşağıdakıları söyləmişdir:

*Cannetni ceti eşiği boş bolsun,
Açemezni biz getapqa ana (1,55)*

Bu misraların tərcüməsi:

*Cənnətin yeddi qapısı açıq olsun
Açemezi bizə doğan anaya.*

XVIII əsrin son onilliyi XIX əsrin ilk iki onilliyi dövründə Qaraçay və Malkariyada insanlar daha çox kütləvi şəkildə vəba xəstəliyinə tutulmuş və dünyalarını dəyişmişlər. Bu xəstəliklə bağlı insanlar «Birinci vəba» («Alemina») və «İkinci vəba» («Ekinçi emina») ağı-nəğmələr düzüb-qoşaraq onları gözyaşları içində ifa etmişlər.

Qaraçaylılar Qafqazda gedən müharibələrlə bağlı da müxtəlif nəğmələr qoşmuşlar. Bu baxımdan rus əsgərləri ilə qaraçaylıların döyüşlərini yada salan, onları göz önündə canlandıran «Ha-

savka», «Umar» və digər nəğmələr səciyyəvidir. Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə ardı-arası kəsilməyən basqı və müharibələr nəticəsində Qaraçay və malkar türkləri Türkiyəyə mühacirət etmək zorunda qalmışlar. Bununla bağlı «İstanbula gedənlərin nəğməsi» («Sstanbulğa ketkenleni cırları»), «Köçkünələr» («Mühacirle») və s. bu insanların çəkdiyi əzab-əziyyətləri, fəlakətləri, ana yurddan ayrılmağın ağırlığını, çətinliyini, vətənsizlik kimi dözülməz dərdi dilə gətirmişlər. Qaraçaylıların başı əsrlər boyu min bir bəlalara düçar olmuşdur. Bu, onların vətəninin yağmalanması və müharibələri əks etdirən məqamlarda daha üzücüdür. Elə buna görə də onlar belə vəziyyətlərlə bağlı neçə-neçə nəğmələr qoşmuş, şərqiələr söyləmişlər. Onların sırasında «Tatarxan», «Sarıbiylə Qarabiy», «Candar», «Zaurbek», «Kobanların qoyun sürüsü», «Güyerdi», «Bekmirzalar» və s. qeyd etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Başlanğıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım). 22. Qaraçay-Malkar Edebiyatı. Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı, 2002.

2.8.Qaraçay şifahi xalq yaradıcılığının janr təsnifatı və tədqiqi problemləri

Qaraçay etnik-milli mənəviyyatının, həyat fəlsəfəsinin, psixologiyasının, ədəbiyyatının gəlişməsində şifahi xalq yaradıcılığının rolu əvəzsizdir. Nəinki qaraçaylılar, həm də digər dağlılar bütün zamanlarda xalq sözünə böyük dəyər vermişlər. Xalq nəğmələri, Nart əfsanələri və hekayələri, beşik nəğmələri (layllar), alqışlar, qarğışlar və s. Qaraçay türklərinin uzun əsrlər boyu fikir və düşüncəsinin ifadəçisi kimi çıxış etmişdir. Bu müstəvidə qaraçaylıların şifahi xalq poeziyasının zəngin nümunələrini və janrlarını aşağıdakı kimi təsnifləndirmək olar: 1. Adət-ənənə, mə-

rasim poeziyası (dua, arzu-dilək, ovçuluq və s.); 2. Adət - ənənə və təqvimlərlə bağlı nəğmələr (ilin təzələnməsi, mövsüm, ev-eşik, fərdi həyat şəraiti və s.); 3. Nart dastanları (Nart eposu). Nart nəğmələri, nart tauruxları (əfsanələri, hekayətləri və s.); 4. Nağıllar (mifoloji nağıllar, çaşdırıcı nağıllar, sosial həyatla, heyvanlarla bağlı nağıllar və s.); 5. Nağıla aid olmayan xalq ədəbiyyatı nümunələri (mifoloji hekayələr, müdrik sözlər, nəsihətlər, dastanlar, rəvayətlər, təbiətlə, qədim dövrlə, fəvqəlgüvvələrlə bağlı hekayətlər və s.); 6. Əmək həyatı, tarixi qəhrəmanlıqla bağlı nəğmələr (zənginlərə, əsilzadələrə, çar məmurlarına həsr olunmuş nəğmələr, sevgi-məhəbbət şərqiləri, iynarlar (bayatılar), sarınlar, ağıllar, komik nəğmələr və s.); 7. Xalq ədəbiyyatının kiçik nəğmələrini çevrələyən janrlar (alqışlar (dualar) və qarğışlar (bəddualar), andlar, Nart sözlərlə (atalar sözü) bağlı hekayələr, qanadlı ifadələr, təkərləmələr, sayaçı sözlər) və s. (18,72).

Lap qədim zamanlardan qaraçaylılar Teyriyə (Tanrıya) göyün, yerin, suların, daşların, ayrı-ayrı varlıqların mövcudluğuna inanırdılar. Onların əski inanclarında Tanrıya tapınmaq, müxtəlif bədbəxtliklər, xəstəliklər, faciələr, quraqlıqlar, qıtlıqlar və s. kimi çətin vəziyyətlərlə bağlı qurban kəsmək, dilək diləmək mövcud olmuşdur. Bu adətlərin izləri qaraçaylıların müasir həyatında bu gün də özünü əks etdirməkdədir:

*Bir Teyrini atı bla başlayma
Ak koy başı, kara koy başı,
Culduz kütgen – kök başı.
Barından da Teyri aşığı,
Barından da Teyri aşığı!
Ak koy başı, kara koy başı,
Kalturavuk – çöp başı.
Barından da Teyri aşığı!
Barından da Teyri aşığı! (3, 64)*

Bu bəndin tərcüməsi dilimizdə aşağıdakı kimi səslənir:

*Bir Tanrının adı ilə başlayıram
Ağ qoyun başı, qara qoyun başı,
Ulduz gündən – göy başı.
Hamısından da Tanrı yaxşı,
Hamısından da Tanrı yaxşı!
Ağ qoyun başı, qara qoyun başı,
Titrək – çöp başı.
Hamısından da Tanrı yaxşı,
Hamısından da Tanrı yaxşı!*

Qaraçaylılar Qurban üçün yandırdıqları ocağın üstündən atlanmaqla digər dünya xalqlarında olduğu kimi odun insanlara güc-qüdrət verməsinə, onun köməyi ilə xəstəliklərdən, fəlakətlərdən hifz olunmaya, qorunmaya və s. kimi ayinlərə çox inanardılar. Belə ayinlər icra olunan zaman qaraçaylılar qurban ətinin qaynadığı qazan ətrafında halay vurub oynayır, özlərinin toxluğunu nümayiş etdirər, göy gurultusu, şimşək çaxması ilə bağlı Tanrıların (Çoppanın, İliyanın, Sibilanın) şərəfinə nəğmələr deyərtilər.

Bütpərəstlik dövründə qaraçaylıların əksəriyyəti ağaclara da səcdə qılmışlar. Elə buna görə də Qaraçayda Ayterek və Canqız Tereke (Yalqız Ağac) tapınma daha çox özünü göstərməkdədir. İnsanlar bu ağacları Tanrılarla eyniləşdirər, onları toxunulmaz hesab edərtilər (3,49).

Qaraçaylılar Canqız Terekin ətrafına dolananda arzu-diləkləri həyata keçsin deyər onun üstünə al-qırmızı parçalar, lentlər bağlayar, dəmir parçalar taxar, dualar və nəğmələr oxuyardılar. Toyu tutulmuş qızlar, gəlinlər və oğlanlar Canqız Terekin üstünə öz cehizlik əşyalarından qoyardılar.

Qədim qaraçaylılar baharın gəlişi ilə bağlı yenə də Canqız Terekə üz tutar, onu ziyarət edər, qurbanlar kəsib diləklər dilərtilər:

*Adamları ondurğan Terek!
Kesin kimgeda suydurgen Terek!
Adamlağa boluşhan Terek!
Hatalardan kaldırğan Terek!
Sabahları oldurğan Terek!
Canmırlanı cavdurğan Terek! (3,66)*

Bu bəndin tərcüməsi dilimizdə aşağıdakı kimi səslənir:

*Adamları gücləndirən ağac!
Özünü hər kəsə sevdirən ağac!
Adamlara yardım edən ağac!
Fəlakətlərdən hiş edən ağac!
Tarlaları biçdirən ağac!
Yağmurları yağdıran ağac!*

Elə buna görə də qaraçaylılar Canqız Tereke məqsədsiz toxunanların lənətlənəcəyinə, öləcəyinə inanırdılar. Onlar Canqız Terekin ətrafında rəngarəng törənlər təşkil edər, həm birgə, həm də ayrı-ayrılıqda ağaca yaxınlaşıb dərini söylər, ondan kömək dilərdilər. Qaraçaylılar əkin-biçin işlərinə başlamazdan əvvəl də Yalqız Ağacın yanına gedər, rəqs edər, nəğmələr qoşar, kəsdikləri qurbanlardan başqa, yeni qurbanlar kəsməyi vəd edər, ürəkdə arzular tutardılar:

*Biz sabanizğa çıxı bız!   Biz tarlaya çıxırıq!
Kalaçüknü sındırmayın,   Qarasabanı qırmadan,
Sabanı bızını sen sürdür,   Tarlamızı sən sürdür,
Urлуgubuznu sen bittir! (3,49)   Toxumları yaxşı bitir!*

Qaraçaylılarda daşlara və qayalara da tapınma ayrıca yer tuturdu. Onların inancına görə belə daşlar və qayalar sanki Tanrıların yerində durur, onları əvəz edirdi. Məsələn, qaraçaylılar hər

hansı məlum bir qayaya Tanrılardan birinin adını qoyar, xalq düşüncəsinə görə həmin daşlar və qayalar da daim konkret Tanrının xidmətində dayanırdı.

Qaraçaylılarda başlıca Tanrı Teyri idi. Elə buna görə də onlar öz diləklərini yalnız ondan dilərdilər. Teyrilərin arasında yağış Teryisi də vardı ki, xalq məhz yalnız ondan yağış istəyərdi:

Ullu Teyri! CanTeyri!

Bulutları iy Teyri!

Cavunları cavdur Teyri! (3,50)

UluTanrı! CanTanrı!

Buludları göndərTanrı!

Yağmurları yağdırTanrı!

Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, qaraçaylıların etnoqrafik həyatında ovçuluqla bağlı xeyli ayinlər də vardır. Elə buna görə də xalq ədəbiyyatında dağların, ormanların, vəhşi heyvanların sahibi, ovçuluq Tanrısı (Teyrisi) Absatıya tapınma və inanclar mühüm yer tuturdu. Absatının surəti, görkəmi, siması xalq düşüncəsində daim dəyişib yenilənirdi. Absatı qaraçaylılarda uzun ağsaqqallı, qorxunc sifətli, ixtiyar yaşlı Tanrı kimi təsvir olunurdu. O, keyiklərin sahibi olaraq anılırdı. Qaraçay ovçuları həm də Absatının qızı Badimat-Fatimata da tapınır, onun qarğışlarından qorxub çəkinirdilər.

Ovçular Absatıya qurbanlar kəsər, dualar edər, bu dualarla onu öz tərəfinə çəkməyə çalışırdılar. Təsadüfi deyildir ki, Qaraçay şifahi xalq yaradıcılığında Absatı və onun övladlarıyla bağlı xeyli qorxulu hekayətlər də mövcuddur. «Absatı qonağı» hekayəsi də onlara nümunə ola bilər. Bundan başqa Absatıya həsr olunan ovçuluqla bağlı «Cantuvğan», «Biynögerin nəgməsi» və s. kimi nəğmələr də qaraçaylılarda lap keçmişdən bu günə qədər qalmaqdadır.

Qaraçay – malkar mifoloji-mərasim poeziyası nümunələri bu xalqların folklor baxışlarını tədqiq edən alimlər tərəfindən geniş və dərin şəkildə təhlillərə cəlb edilmişdir. Bu baxımdan A.Qarayevanın «Qaraçay-malkar xalqının folklor irsi» (4), M.Xubi-

yevin «Sovet dövrü Qaraçay-malkar xalq mahnıları» (23;24) rus və Qaraçay dillərində, R.–A.K. Ortabayevanın «Qaraçay-malkar xalq nəğmələri (16), F.Urusbiyevanın «Qaraçay-malkar folkloru» (20), Z.Tolqurovun «Malkar poeziyasının inciləri» (19), M.Kudayevin «Qaraçay-malkar xalq rəqsləri» (5) və «Qaraçay-malkar toy mərasimləri» (6), A.Raxayevin «Malkariyanın nəğmə etikası» (17), A.Bayçekuyevin «Musiqi içində söz» (1), M.Curtubayevin «Malkarların və qaraçaylıların qədim inancları» (2), A.Xolayevin «Malkarların və qaraçaylıların «Qollu» mərasim nəğmə-rəqsinin transformasiyasına dair» (22), T.Hacıyevanın «Malkarların və qaraçaylıların təqvim nəğmələrinin estetik və utilitar-magik funksiyası (21), H.Malkonduyevin «Qaraçay-malkar folklorunda türk-monqol ayinləri» (9), «Malkarların və qaraçaylıların qədim nəğmə mədəniyyəti» (13), «Malkarların və qaraçaylıların ovçuluq mifi və poeziyası» (8), «Malkarlar və qaraçaylılar» (7), «Malkarların və qaraçaylıların mifologiyası» (10), «Malkarların və qaraçaylıların müalicə magiyası poeziyası» (11), «Malkar-qaraçaylıların Törəsi haqqında» (12), «Qaraçay-Malkar Elmi Tədqiqat İnstitutunun (QMETİ-nun) 70 illik fəaliyyəti dövründə malkar-Qaraçay folklorunun elmi yığılı, nəşri və toplanması baxımdan öyrənilməsi problemləri» (14), «Malkarların və qaraçaylıların qədim nəğmə mədəniyyəti» (13) və yenə də H.Malkonduyevin «Malkarların və qaraçaylıların mərasim-mifoloji poeziyası (15) və s. kimi araşdırma və monoqrafiyalar mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nəzərdən keçirdiyimiz mənbələrin müxtəsər şərhini versək, aşağıdakı mənzərənin şahidi oluruq. Məsələn, əgər, A.Qarayevanın tədqiqatlarından başlasaq, o zaman görürük ki, müəllif burada malkar-Qaraçay folklorunda nəğmə janrını ilk dəfə olaraq elmi yanaşmalar müstəvisində araşdırmağa, bu nəğmələrin janr diferensiasiyası, xüsusən toy mərasimində yer alan «alqış»ın özünəməxsus xüsusiyyətlərini açmağa və s. məsələləri öyrənməyə çalışır, M.Xubiyevin yuxarıda adını çəkdiyimiz monoq-

rafiyasında ilk dəfə olaraq ailə mərasimi poeziyasının bir sıra problemləri, o cümlədən «Orayda» adlı mərasim nəğmələri təhlil olunur. R.Ortabayevanın «Qaraçay-malkar xalq nəğmələri» kitabında əmək, ovçu nəğmələri, alqışlar, eyni zamanda qədim mərasim nəğmələri «Dolay», «Erirey», «İnay» kimi örnəklər öyrənilir, etnoqrafik materiallara söykənilərək qaraçaylı-malkarların ovçu nəğmələri digər Qafqaz xalqlarının ovçuluq mərasim nəğmələri ilə müqayisəli müstəvidə qarşılaşdırılır, nəhayət, lirik nəğmələrin janrdaxili təsnifatı verilməklə, onların mərasim və qeyri-mərasim xarakterinə nəzər salınır.

F.Urusbiyevanın «Qaraçay-malkar folkloru» kitabında xalq poeziyasının bir sıra janrları diqqət mərkəzinə çəkilir, bütpərəstlik dövrünə aid mərasim nəğmələri təhlil obyektinə çevrilir. Z. Tolqurov özünün «Malkar poeziyasının inkişafı» monoqrafiyasında magik poeziyanı öyrənib müxtəlif magiyaların (əfsunların) növlərini müəyyənləşdirməklə magiya və mif, magiya və tabu, mərasim və magiya və s. bağlı mühakimələri ortaya qoyur.

1980-ci illərdə bizi maraqlandıran işıq üzü görmüş bir sıra əsərlər vardır ki, burada M.Kudayev, A. Bayçəkuyev, M.Curtubayev kimi müəlliflər Qaraçay-malkar xalq nəğmələrini, xalqın musiqi janrının özünəməxsusluğunu, Qaraçay-malkar toy mərasimlərini, Qaraçay-malkarların qədim inanclarını və s. təhlil obyektinə çevirib, maraqlı nəticələrə imza atmışlar.

A.Raxayevin «Malkariyanın nəğmə etikası» kitabında xalq epik nəğmələrinin musiqili ifası – nartların tarixi-qəhrəmanlıq və lirik-epik janrların xüsusiyyətləri dəyərləndirilir. M.Kudayev isə monoqrafiyasında nəğmələrin sinkretik, xoreoqrafik xüsusiyyətlərinin – təqvim, mərasim, ovçuluq və ailə-mərasim poeziyasını, onların etnoqrafik xüsusiyyətlərini, himn rəqslərini, bu rəqslərin hərəkət formalarını və ifa olunma metodunu, musiqi alətlərinin etnoqrafik təsvirini, müxtəlif bütpərəstlik ayinlərini digər ayin rəqsləri ilə müqayisə etməklə qaraçaylı-malkarların mərasim-xo-

reoqrafik və mərasim-nəğmə folklorunun bir sıra cəhətlərini ümumiləşdirməyə çalışır.

M.Curtubayevin əsərində isə, demək olar ki, folklorun əksər janrları – nart eposu, əfsanələr, rəvayətlər, mərasim-mifoloji poeziyadan tutmuş tarixi-qəhrəmanlıq nəğmələri və s. qədər nə varsa – hamı təhlil obyektini kimi çıxış edir. Eyni zamanda müəllif Humay ilahə ilə bağlı məsələyə münasibət sərgiləyərkən Humayın ilahə Mariya ilə əlaqəli olduğunu və bu ilahələrin Qaraçay-malkarların mifologiyasında Humay mifik ilahəsinin türk-moңqol mifologiyasındakı allahların anası olub süjet arxaikası ilə bağlılığı qeyd olunur.

A.Xolayev, T.Hacıyeva, Z.Tolqurov və başqaları «Qollu» nəğmə-rəqs mərasiminin transformasiyası, təqvim nəğmələrinin estetik və utilitar-magik funksiyası, «Qollu»nun folklor-etnoqrafik təhlili, bu nəğmənin ən qədim variantının elmi dövriyyəyə təqdim edilməsi, «Qollu»nun məhsul allahı, xeyirxahlıq simvolikası və rifah ağsaqqalı kimi ortada dayanması təhlil olunur. Bundan başqa yaz-təqvim tarla, əkin-biçin mərasimləri, Çegem «Qutan», Xulam-Bezengi «Saban-toy»u, Yuxarı Malkar «Qollu»sunun bir sıra fərqli xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Qaraçay-malkar xalq poeziyasının müxtəlif janrları, bu janrların özünəməxsus keyfiyyətləri şifahi xalq ədəbiyyatının bilicisi və toplayıcısı H.Malkonduyev tərəfindən daha mühüm detallarda nəzərdən keçirilmişdir. Yeri gəlmişkən söyləyək ki, H.Malkonduyev Qaraçay-malkar folklorunu tədqiq etməzdən öncə, həm də yorulmaz bir toplayıcı kimi fəaliyyət göstərmiş, o, xalqın şifahi sənət nümunələrini və bu sənətin janr və poetika məsələlərini, əksər mərasim-mifoloji poeziya örnəklərini, mühüm folklor mətnlərinə söykənərək təhlil etməyə müvəffəq olmuşdur. H.Malkonduyev XX əsrin 80-ci illərinin lap əvvəllərindən ardıcıl olaraq nəinki Nalçık, Çerkessk, Mahaçkala və Moskvada işıq üzü görmüş nəşrlərdə və məcmuələrdə, həm də Düşənbədə, Bişkekdə, Daşkənddə, Ankarada, Ulan-Batorda və digər elmi mərkəzlərdə məqalə

və materiallarla çıxışlar etmişdir. Biz yuxarıda H.Malkonduyevin xalq poeziyasının tədqiqi ilə bağlı əsərlərinin ümumi mənzərəsini verdik və həmin əsərlər malkar-Qaraçay folklorunun, xüsusən mərasim poeziyasının əsas konturlarını əhatə etməkdə olsa da, tədqiqatçının bir əsərinin mühüm keyfiyyətlərini xüsusi şəkildə təqdim etməyə ehtiyac vardır. Çünki bu müəllifin «Malkarların və qaraçaylıların mərasim-mifoloji poeziyası» adlı monoqrafiyasında «Giriş», və «Nəticə» hissəsindən başqa beş fəsilə «Magik poeziya» (15,15-48), «Ovçu poeziyası» (15,49-81); «Təqvim poeziyası» (15,82-116), «Lirik poeziya» (15,117-167), «Bədii-poetik ənənələr» (15,168-228), ayrıca olaraq «Əlavə» («Poetikanın sistemli-analitik tədqiqi probleminə dair») (15,229-263), yenə də ayrıca olaraq «Folklor nəğmə mətnlərinin mənbələri» (15,264) və «Lügət» (15,269-271) fondunu əhatə edən məsələlər əsaslı tədqiq olunmuşdur.

Monoqrafiyanın birinci fəslində əfsunların janrdaxili xüsusiyyətləri üç yerə bölünməklə - müalicə-magiyası nəğmələri, Xalq Törə (Törən) Parlamenti üzvləri tərəfindən ifa olunan and formulları və təsərrüfat-məişət fəaliyyəti ilə bağlı olan əfsunların magik funksiyası təhlil olunub öyrənilmişdir. Müalicə əfsunları bir sıra növlərə – ilan sancması, taun, çiçək xəstəliyi, yuxusuzluqdan əziyyət çəkmə və s., sözlü andlar Xalq Törəsində parlamentarilər tərəfindən müqəddəs daşın yanında dayanmaqla şeir formasında və müxtəlif magik söz-formul funksiyası yerinə yetirilməklə məhz qədim Xalq Törəsinin fəaliyyəti zamanı getdiyi göstərilmişdir.

Kitabın «Təqvim poeziyası» hissəsində nəğmə təqvim silsiləsinin yaz-yay və payız-qış dövrünün janr özünəməxsusluğu, bunların Qaraçay-malkarların dilində «taulunu jil keziu sanauu» - «dağlının il hesabı (sanı)», «taulunu ay sanauu» – «dağlının ay hesabı (sanı)» adlanırdı. Bütün təqvim mərhələləri, dövrü Qaraçaylı-malkarlarda əsasən əməklə bağlı olmuşdur. Onlar yazda torpağı şumlayar, yayda biçər və samanı toplayar, payızda məhsulu

yığar, qışda heyvanları yedizdirər və hər bir dövrü şeir və nəğmələrlə əhatələyərdilər. Bununla belə yaz daha böyük təmtəraqla qarşılanardı. Bu dövr üçün «Ozay», «Şərtmə», «Güppə» kimi nəğmə-rəqslər, «Qollu», «Teyri (Tanrı) toy», «Erirey», «Xardar», «Saban-toy», «Qutan» və s. kimi mərasimlər insanların yaz torpaq fəaliyyəti və düşüncəsi ilə bağlı idi.

Əsərin «Ovçu poeziyası» fəslində ovçu ilahələri və meşə heyvanları Apsatı və Toturla bağlı nəğmələr nəzərdən keçirilir, onların ilkin formaları, xalq arasında yaygınlığı və bu mətnlərin islamın təsiri altında transformasiyaya uğradığı göstərilir, bir sıra xarakterik məqamlar oxucuların diqqətinə çatdırılır.

Monoqrafik araşdırmanın «Lirik poeziya» bölməsində müəllif lirik nəğmələrin janrdaxili təsnifatını aparmaqla, həm də onların insanların emosional dünyagörünüşünü ifadə etdiyini söyləyir, oğlanla qız arasında sevgi yarışmaları zamanı ifa olunan aytışları diferensiasiya edir. H.Malkonduyev burada ovçuluq ilahəsinin monoloq-ağlayışının, meşə heyvanları Apsatı və onun qızı Fatimə və Totur, balalarını su aparmış ana ayının ağlayışı və balaları ölmüş, keçinin monoloq ağlayışını nəzərdən keçirməklə, həm də onların beşik nəğmələri, satirik şeirlərdən və aytışlardan, sarınlardan fərqinə diqqət yetirir.

Həmid Malkonduyevin adını çəkdiyimiz monoqrafiyasının ən maraqlı məqamlarından biri, fikrimizcə, «Bədii-poetik ənənələr» adlanan beşinci fəsildir. Çünki müəllif burada xalq poeziyasının bədii-poetik dilinin mühüm vasitələrindən olan metafora, təkrirlər, paralelizm və s. üzərində dayanmaqla onları incələməyə səy göstərir, xalq poeziyasının süjet və kompozisiyası üzərində fikirlərini cəmləşdirir. Mərasim ağlayışları – sarınların, qeyri-mərasim ağlayışları – küy, sevgi mərasim, satirik və qeyri-mərasim satirik nəğmələrlə poetik ənənədə funksional yaxınlıqlara nəzər salır, maraqlı müşahidələr ortaya qoyur.

Qeyd etdiklərimiz bir daha təsdiq edir ki, Qaraçay-malkar xalq poeziyasının müxtəlif səpkili problemləri (toplanması, nəşri,

janr diferensiasiyası və s.) folklorşünaslar, eposşünaslar və digər çoxsaylı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif rakurslardan həm təhlil, həm tədqiq olunmuş, həm də uğurlu ümumiləşdirmələrə imza atılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Байчекуев А.М. Музыкантны юсюнден сөз. Нальчик, 1988.
2. Джуртубаев М.Ч. Древние верования балкарцев и карачаевцев. Нальчик, 1991.
3. Halk edebiyatı//Baslanğıcından Günümüze Kadar Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım). 22с. Qaraçay-Malkar Edebiyatı. Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı, 2002.
4. Караева А.И. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961.
5. Кудаяев М.Ч. Карачаево-балкарские народные танцы. Нальчик, 1984.
6. Кудаяев М.Ч. Карачаево-балкарский свадебный обряд. Нальчик, 1988.
7. Малкондуев Х.Х. Семейно-обрядовая поэзия народов Северного Кавказа. Махачкала, 1985.
8. Малкондуев Х.Х. Охотничий миф и поэзия балкарцев и карачаевцев // Актуальные вопросы кабардино-балкарской фольклористики и литературоведения. Нальчик, 1986.
9. Малкондуев Х.Х. Тюрко-монгольские культы в карачаево-балкарском фольклоре// V Международный конгресс монголоведов. Т.2. М., 1987.
10. Малкондуев Х.Х. Мифология балкарцев и карачаевцев // Фольклор народов Карачаево-Черкессии. Черкесск, 1988.
11. Малкондуев ХХ. Поэзия лечебной магии балкарцев и карачаевцев// Магическая поэзия народов Дагестана и Северного Кавказа. Махачкала, 1989.

12. Малкондуев Х.Х. О балкаро-карачаевском Тёре// Мир культуры, Нальчик, 1990.
13. Малкондуев Х.Х. Древняя песенная культура балкарцев и карачаевцев. Нальчик, 1990.
14. Малкондуев Х.Х. Проблемы научного сбора, издания и изучения балкаро-карачаевского фольклора за 70 лет деятельности КБНИИ, Нальчик, 1995.
15. Малкондуев Х.Х. Обрядово-мифологическая поэзия балкарцев и карачаевцев. Нальчик. Эль-Фа, 1996.
16. Ортабаева Р.А. Карачаево-балкарские народные песни. Черкесск, 1977.
17. Рахаев А.И. Песенная этика Балкарии. Нальчик, 1988.
18. Tağısoy N. Qaraçay şifahi xalq yaradıcılığının janr təsnifatı// Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət. Ədəbiyyatın və mədəniyyətin başlanğıc meyarları. Bakı, Bakı Slavyan Universiteti. Bakı, 27-28 noyabr 2015.
19. Толгуров З.Х. Движение балкарской поэзии. Нальчик, 1984.
20. Урусбиева Ф.А. Карачаево-балкарский фольклор. Черкесск, 1979.
21. Хаджиева Т. М.Эстетическая и утилитарно-магическая функция календарных песен балкарцев и карачаевцев// Календарно-обрядовая поэзия народов Северного Кавказа. Махачкала, 1988.
22. Холаев А.З. К вопросу о трансформации обрядовой песни-пляски «Голлу» у балкарцев и карачаевцев// Художественный язык фольклора кабардинцев и балкарцев. Нальчик, 1981.
23. Хубиев М.А. Карачаево-балкарские народные песни советского периода. Черкесск. 1968.
24. Хубийланлы М. Къарачай-малкъар совет халкъ джырла. Черкесск, 1968.

III FƏSİL

QARAÇAY YAZILI ƏDƏBİYYATININ
TƏŞƏKKÜLÜ

Yazılı ədəbi ənənələri qədim zamanlardan başlayan xalqların bədii yaradıcılıq nümunələrindən fərqli olaraq Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqlarının (Qaraçay, malkar, noğay, kumux və s.) ədəbiyyat nümunələri uzun əsrlər boyu şifahi xalq yaradıcılığı bazasında inkişaf etmişdir. Elə buna görə də Qaraçay folklorunun müxtəlif növ və janrları bu xalqın ədəbiyyatının inkişafında önəmli rol oynamışdır. Qaraçay yazılı ədəbiyyatı folklordan çoxsaylı süjet və motivlər mənimsəyərək irəliləmişdir. Belə təsir birbaşa, ya dolayısı ilə baş versə də, Qaraçay ədəbiyyatında bu proses daim davamlı olmuşdur. Qaraçay ədəbiyyatında belə hal əsasən onun folklorla yazılı ədəbiyyat mərhələsi arasında olduğu dövrə daha çox təsadüf edir.

Lakin söylədiklərimiz heç də bu anlama gəlməməlidir ki, Qaraçay-malkar türklərinin yazılı ədəbiyyat tarixi öz qədim nümunələrinə tamamilə malik deyildir. Belə ki, tarixçilər, ədəbiyyat tarixini araşdırırlar son dövrlərdə onların Mikayıl Şəmsi Baştu (835-900), Tramxan (X-XII əsrlər), Zurum Biyçə (13...-1396), Qoşayax Biyçə (XV-XVI əsrlər – bircə adlarını çəkdiyimiz bu şairlərin yaradıcılığı bulqar və kumux ədəbiyyatı ilə daha çox bağlıdır), Kaltur Semyonov (1750-1850), Küçük Bayramukov (1772-1862), Kasbot Koçkarov (1834-1940) və başqaları kimi bədii söz sahiblərinin olduğunu qeyd etmişlər. lakin XVIII əsrin ortalarına qədər yaranmış yazılı ədəbiyyat nümunələrinin qaraçaylılara nə dərəcədə aid olduğunu da dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır. Əlimizdə isə XVIII əsrin ortalarında dünyaya göz açmış bir Qaraçay şairi Kaltur Semyonovun bu ədəbiyyatın nümayəndəsi olması isə heç kimdə şübhə doğurmamalıdır.

Belə ki, Kaltur Semyonovun 2003-cü ildə Qaraçay-Çərkəz

Dövlət Universitetinin nəşr etdirdiyi həcmcə o qədər də böyük olmayan *Kultur* (Къалтур) kitabını 2007-ci ildə Qaraçay ədəbiyyatşünası R.Ortabaeva Bakıda keçirilən Beynəlxalq simpoziumda bizə hədiyyə etmişdi. Bu, *Kultur* yaradıcılığını əsk etdirən birinci kitabdır. Kitaba daxil edilmiş nümunələr Qaraçayın müxtəlif şəhər və kəndlərində yaşamış qoca sakinlər Abdulla Semyonov (1895-ci il), Həbib Semyonov, İsmayıl Semyonovdan (1891-ci il), Soğay Semyonovdan (1910-cu il), Həzrət Semyonovdan (1910-cu il), Alim Semyonovdan, Məhəmməd Semyonovdan 1970-1999-cu illər arasında qələmə alınmışdır. “*Kultur*” kitabında müəllifin şeirlərindən başqa, həm də 30 müxtəlif anlatmaları təqdim olunmuşdur. Kitabda yer almış əksər nümunələr özəl mövzusu və məzmunu ilə seçilməkdədir. Bununla belə onun bir “Къалтур санга ышанады Къарачай” şeirindən sətirlərə diqqəti cəlb etmək istərdik:

*Къалтур. Санга ышанады
Къарачай.
Ышанныгылы болалсам эд,
Мен алай...
Къалтур, сезюнг болмаучан эд
Экили?
Сезюм бирди! Билеме
Кесими: (26,17)*

Kalturun nəinki bu, həm də digər əsərlərində Vətən məhəbbəti, elə-obaya sədaqəti, ailə-məişət həyatı və s. bağlı hiss və duyğular yer almışdır. Bununla belə *Kalturun* yaradıcılığının folklordan qaynaq alıb gəldiyini də açıq-aydın görmək mümkündür.

Yaradıcılığı folklorla yazılı ədəbiyyat müstəvisində gedən sənətkarlar sırasında qaraçaylıların istedadlı bədii söz sahibləri Kasbot Koçkarov (Bağıroğlu), İslam bəy Kırımşamxalov (Teberdiçi) Appa Canıbəyov, İlyas Bayramukov, Xızır və Səid Xəlilovlər, Toxtar Biçiyev, İmmolat Xubiyev və başqalarının adlarını

çəkmək olar. Onların yaradıcılığında adi dağlı həyatı, onun maraqları, haqsızlığa qarşı mübarizəsi və s. mövzular işıqlandırılmışdır. Məsələn, əgər K.Koçkarov əsərlərində (“Qapalan”, “Candar”, “Deboş” və s.) əzilən xalqla onu əzənlərin münasibətləri təsvir olunarsa, A.Canıbəyov bu insanlar arasındakı münasibətləri əsasən satirik planda təsvir etməklə (“Cörme”, “Qoş kögerle”), sosial deformasiyaları, həyatda yer almış eybəcərlikləri nəğmə-e-piqramların köməyi ilə əks etdirmişdi.

XVIII-XIX əsrlərdə Qaraçay mədəni həyatı köhnə gerilik və muhafizəkar ənənələrə soykənərək davam edirdi. Elm, maarif, məktəb orta əsrlərin sxolastikasına əsaslanmaqla, yalnız xalqın son dərəcə məhdud hissəsinin savad almasını mümkün edirdi. Bununla belə, XIX əsrin sonlarına yaxın, daha doğrusu, onun sonuncu rubundən başlayaraq qaraçaylılar sırasından mutərəqqi rus mədəniyyəti ilə yaxından tanış olub, rus dilində təhsil alanlar ortaya çıxırdı. Məhz belə xadimlər doğma xalqın maariflənməsi, məktəblə unsıyyətdə olması işində mühüm rol oynayırdılar.

Qaraçay ərazisində ilk dünyəvi məktəb 1878-ci ildə Ücçulan, 1879-cu ildə Teberda kəndlərində açılmışdır. Məktəblərin tikilməsi, onların saxlanması, maliyyələşməsi və müəllimlərə əmək haqqının odənilməsi ictimai vəsaitlər hesabına aparılırdı. Ücçulandakı məktəbin nəzdində həm də internat məktəb fəaliyyəti göstərirdi. Orada qonşu kəndlərdən olan uşaqlar oxuyur, təhsil, tərbiyə alır və yaşayırdılar. Məktəblərdə aparıcı fənlər sırasında «Quran», rus dili (izahlı oxu ilə), hüsnxət, yer haqqında anlayış, Rusiya coğrafiyasından muhtəsər ocerk və s. verilirdi. Uşaqlar məktəbə rus dilini bilmədən daxil olduqlarından, onlar dərəcə ətraf ələmlə tanışlıqla başlayır, yalnız dərəcə ilinin ikinci yarısında şifahi rus nitqinə yiyələnmə bilirdilər. İkinci ildən (sinifdən) başlayaraq, onlar rusca oxumağa və yazmağa öyrədilirdilər. Artıq 1885-ci ildə Qaraçaydakı Kart-Yurt, Xurzuk, Mare və Cequt kəndlərində də birsinifli məktəblər açılmışdı. Lakin onlar da şagirdlərlə dolu idi. Bu dövrdə xalq təhsilə daha çox can atırdı. 1897-ci il siya-

hıyaalmasına görə bu zaman Qaraçayda cəmi 535 savadlı vardı.

Təbiidir ki, belə bir şəraitdə bəy (knyaz, uzden) dağlı ailəsindən olan uşaqlar təhsillərini davam etdirmək imkanına malik idilər. Yalnız onlara kadet korpuslarına daxil olub dünyəvi təhsil almaq hüququ verilirdi. Bununla belə dağlılara Dağlı leybqvardiya yarım eskadronundakı konvoyda xidmət etməyə razılıq verilməmişdi (16, 148). Bu yarım eskadrona 16 yaşlı İslam bəy Kırımşamxalov da qəbul edilmişdi. Üç il ərzində Peterburqda xidmətdə olan İ.Kırımşamxalov rus dilini mukəmməl oyrənməklə yanaşı, həm də bir sıra digər elmlərə yiyələnə bilmişdir. Elə buradaca onun əsl sənətkarlıq istedadı özünü büruzə vermişdir.

XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş Qaraçay maarifçilərinin başlıca vəzifəsi xalq arasında savadsızlığın ləğv edilməsindən və Qaraçay yazılı ədəbiyyatını inkişaf etdirməkdən ibarət idi. Təbii ki, belə təşəbbüsün həyata keçirilməsi üçün həm də bu dövrdə real imkanlar ortaya çıxırdı. 20-ci illərdən başlayaraq, ana dilində mətbuat, məktəb, teatr, klub, kitabxana işi və mədəni-maarif müəssisələrinin inkişafı ilə bağlı işlər həyata keçirilirdi. 30-cu illərdən başlayaraq isə bu istiqamətdə aparılan işlər daha da intensivləşirdi.

1928-ci ildə ərəb əlifbası latın qrafikalı əlifba ilə əvəzləndi. On ildən sonra – 1938-ci ildə latın qrafikalı əlifba kiril əlifbasına dəyişdirildi. Latın qrafikalı yazıya keçildikdən sonra savadsızlığın ləğv olunması, ana dilində kitab nəşri işi xeyli dərəcədə qaydaya salındı. 1930-cu ildə artıq Qaraçay balaları kütləvi şəkildə ana dilində təlim almaq imkanına malik idilər. Pedaqoji texnikumlar, fəhlə-gənclər məktəbləri, sonralar isə yaranan pedaqoji muəllimlər institutları Qaraçay ziyalı kadrlarının hazırlanması və onların ətrafında yaradıcı quvvələrin birləşməsi üçün münbit şərait yaradırdı.

Qaraçay yazıçılarının ilk qələm təcrübələri, heç şübhəsiz ki, dövrü mətbuat orqanlarının yaranması ilə bağlı idi. Həm rus «Dağlı kasıbları» (“Qorskaya bednota”) (1922), «Dağlı həyatı»

(“Qorskaya jizn”) (1924), həm də Qaraçay dilində nəşr olunan «Dağlı həyatı» («Taulu Caşau» (1924)), «Dağlı Carlılar» (“Taulu Carlılar”) (1928) kimi qəzetlər yenicə yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayan Qaraçay şair, nasir və dramaturqları İssa Qaragetovun, Abidət Botışevanın, Həzrət Urtenovun, Davud Bayqulovun və digərlərinin şeir, felyeton, hekayə və pyeslərini dərc edirdi. Adlarını cəkdiyimiz qəzetlərin ardınca bu dövrdə Qaraçay-malkar dilində – əlifba və oxu kitabları nəşr olunmağa başlayırdı.

Oxu kitablarının və dərsliklərinin tərtibçiləri burada şeir və hekayələrdən nümunələr verir, bədii tərcümələr edir, nağılları, tapmacaları, nəğmələri yenidən işləyib hazırlayaraq özləri də ədəbi prosesin iştirakçalarına çevrilirdilər. Nəğməkarlar əsərlərində yeni hadisələri əks etdirərək, gənc Qaraçay ədəbiyyatına yeni ruh, yeni nəfəs gətirmək, xalq yaradıcılığının bütün imkanlarından istifadə etməklə, onu bədii-ifadə vasitələri ilə zənginləşdirir və, beləliklə, yazılı ədəbiyyatın yeni janr və növlərini formalaşdırmağa can atırdılar.

XX əsrin 30-cu illərində qaraçaylıların tarixinin, folklorunun və dilinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqat mərkəzinin təşkilinin zəruriliyi ortaya çıxırdı. Bu işi 1935-ci ildə Qaraçayda yaradılmış Elmi-Tədqiqat İnstitutu həyata keçirirdi.

Qaraçayda gedən mədəni yüksəliş, həm də insanların yaradıcı enerjisinin artması ilə əlamətdar idi. Gənc Qaraçay ədəbiyyatının yüksəlişinə öz töhfəsini həm də xalq nəğməkarları – Kasbot Koçkarov, Appa Canıbəyov, İbrahim Qozayev və b. verməklə doğma ədəbiyyata yeni ictimai-mədəni məzmun kəsb edən mo-vzular gətirirdilər.

Ədəbiyyatın belə kütləvi xarakter aldığı bir dövrdə Yazıçılar Birliyinin yaranmasına ehtiyac duyulurdu. Bunun nəticəsində Qaraçay Yazıçılar Təşkilatının formalaşdırılması bu istiqamətdə səmərəli addım kimi qeyd edilməlidir.

Tədrisən Qaraçay səhnələşdirilmiş xalq tamaşaları da fəaliy-

yət göstərməyə başlayırdı ki, onların ilk numunələri toy-düyün xarakterli, «tək» xalq tamaşalarının elementləri, impovizasiyalı məqamlarla ilə zəngin idi.

A.Qorxmazovun «Qırmızı komandir kadet əsrində», A.Batçayevin «Əhməd-Batır» kimi pyesləri Qaraçayda xalq təəssübkeşliyinin müdafiəsinə həsr olunmaqla, həm də dastan və nəğmə qəhrəmanları obrazların həmahəngliyi ilə secilirdi. Əgər A.Botaşevanın «Savadlı qadınla savadsız qadın» pyesi öz illüstrativliyi və ritorikliyi ilə secilirdisə, Gemma Gebenovun «Gücümüz birlikdədir» pyesində daha çox sosial-psixoloji dram elementləri özünü büruzə verirdi. Bu cəhət, bu istiqamət qadın azadlığına həsr olunmuş digər bir «Köhnə adətlər və qanunlar» pyesində daha qabarıq şəkildə əks olunurdu.

Dramaturji ustalığın yüksəlişini biz Şəhərbəy Ebzeyevin «Uğurlu» adlı orijinal pyesində görürük. Əsərin mərkəzində saf əqidəli kəndli obrazı dayanır. Bu əsər sosial məişət komediyasıdır. Pyes öz dövrü üçün populyar olmaqla bir sıra şəhərlərdə nümayiş etdirilmiş və onun sonuncu variantı 1937-cı ildə nəşr olunmuşdur. Bütün bunlar 30-cu illər Qaraçay dramaturgiyasında xalq yaradıcılığından professional ədəbiyyata keçidin baş verdiyini sübut edirdi.

30-cu illərdə digər xalqlarda olduğu kimi Qaraçay ədəbiyyatında da poeziya ön planda dayanırdı. Bu illərdə onun inkişafına öz töhvəsini verənlər sırasında İssa Qarağətov, Həzrət Urtenov, Davud Bayqulov və başqalarını göstərmək olar.

Qeyd edək ki, XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlləri Qaraçay ədəbiyyatında maarifçi-demokratik islahatlar gedən dövr kimi xarakterizə olunur. Çünki XIX əsrin son onilliklərinə qədər Qaraçay mədəni həyatı məhz köhnə gerilik və mühafizəkarlıq ənənələrinə söykənərək davam edirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə xalqın təhsil alma hüququ son dərəcə məhdud idi. Bununla belə Rus İmperiyasının digər əyalətlərində olduğu kimi, Şimali Qafqazda da XIX əsrin

son rübündən başlayaraq qaraçaylılar içindən də mütərəqqi rus və dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq istəyənlərin sayı sürətlə artırdı. Belə ziyalılar doğma xalqın maariflənməsində və məktəbə istiqamətlənməsində mühüm rol oynayırdılar. Bu yöndə K.Koçkarov, İ.Krımşamxalov, İ.Bayramukov, X. və S.Xəlilovlar, T.Biçiyev, İ.Xubiyev və başqalarının rolu danılmazdır.

Qaraçay-malkar yazılı ədəbiyyatının ilk nümunələrindən danışdıqda mütləq 1909-cu ildə Dağıstanda Temirxan-Şurada (indiki Buynaksk şəhəri) ərəb qrafikası ilə nəşr olunmuş Hacı Loğman Əsani əl-Balkarinin “Kitabü Mürşidin-Nisa” (“Qadının rəhbər kitabı”) əsərinin adını çəkmək zəruridir. Bu əsər 2006-cı ilə qədər nə dil, nə məzmun, nə də kompozisiya baxımından heç bir halda öyrənilib incələnməmişdir. Yalnız XX əsrin sonları – XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Ankara Universitetinin məzunu Adilxan Adiloğlu adı çəkilən əsərin təhlili və araşdırılması ilə yaxından məşğul olaraq bu nümunənin incələnməsini Hacı Loğman Əsani əl-Balkari və Hacı Kazım Möçülaninin (Kazım Meçiyevin) xatirələrinə ithaf edərək onu fonetik, leksik, morfoloji və s., bir sözlə, həm də qrammatik baxımdan təhlillərə cəlb etmişdir. Yeri gəlməşkən qeyd edək ki, Adilxan Adiloğlunun bu əsərinin araya-ərsəyə gəlməsinə onun həm də Qaraçay-malkarlar, onların tarixi, etnoqrafik həyatı, mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında yazdığı “Qaraçay-Malkar türkləri”, “Sovet dönəmində Qaraçay-malkar ədəbiyyatı”, “Məqalələr və incələmələr-1” adlı kitabları da təkan vermişdir (1,162). Beləliklə də, əsər məhz bu tədqiqatdan sonra geniş elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. “Kitabü Mürşidin-Nisa” əsərinin özünün tapılmasının da maraqlı tarixçəsi vardır. Belə ki, “Kitabü Mürşidin-Nisa” əsərinin Türkiyədəki nüsxəsi Ayfon Kocatəpə Universitetinin Türk Dili və Ədəbiyyatı müəllimi Vedat Balkan tərəfindən ortaya çıxarılmış Uçihisar Uçəsinə bağlı Doğlat kəndində Kamil Barak adlı bir şəxsin kitabxanasında olmuşdur. Adilxan Adiloğlu da məhz kitabın bu nüsxəsini Vedat Balkandan xahiş edib almış və onu təhlil etməyə başlamışdır.

Bundan sonra müəllif əsərlə bağlı Kabarda-Malkar Respublikasının Elmi-Tədqiqat İnstitutunda çalışan prof.dr.Tamara Bittirova ilə əlaqə yaradaraq bu əsər və onun müəllifi haqqında ona məlumat vermişdir. Tamara Bittirova Adilxan Adiloğluna əsərin bir nüsxəsinin bu İnstitutda saxlanıldığını bildirmişdir. Adilxan Adiloğlu həmin nüsxənin də fotokopiyasını əldə etdikdən sonra onun hərtətəfli təhlilinə başlamışdır.

“Kitabü Mürşidin-Nisa” 1909-cu ildə yuxarıda adını çəkdiyimiz şəhərdə Mühəmməd Mirzə Mavrayevə (1878-1964) məxsus olan “İslam mətbəəsi”ndə 1000 nüsxə ilə nəşr olunmuşdur. “Kitabü Mürşidin-Nisa” əsərində qadınlardan bəhs edilməklə onların islam dini baxımından həyat tərzini anladılmaqdır. Bu əsərin Hacı Loğman Əsani əl-Balkariyə aid olan hissə nəsrədə, sonu isə 100 beyt olmaqla mənzumədən ibarətdir. Xalq arasında “İman-İslam” adıyla tanınan bu mənzumənin kitabın 42-ci səhifəsinin 15-ci sətirində ifadə edilməklə bərabər, həm də Qaraçay-malkar ədəbiyyatının banisi hesab edilən Kazım Möçülaniyə aid bir mənzumə olduğu anlaşılmışdır.

Dağıstanda mətbəə və nəşr işləri Qafqazlı avar Mühəmməd Mirzə Mavrayev və böyük alim Bəkir Çobanzadənin dediyi kimi kumux türklərinin “Birinci Hacc-i Əvvəli və Üsul-i Cədid”i Dağıstana ilk gətirən Əbusufiyan Akayev (1872-1931) olmuşdur. Əbusufiyan Akayev və Mühəmməd Mirzə Mavrayev 1929-cu ilə qədər adını çəkdiyimiz mətbəədə kumux türkcəsi ilə müxtəlif dillərdə xeyli kitabların yayımlanmasına nail olmuşlar.

Hacı Loğman Əsani əl-Balkari (1874-1931) Kabarda-Malkar Respublikasının Çeqem (Yuxarı Malkariya) bölgəsindəki Muxol kəndində anadan doğulmuşdur. İlk təhsilini doğma kəndin mədrəsəsində aldıqdan sonra Vladiqafqazda Realni məktəbində (yəni liseydə) oxumuşdur. Dağıstan mədrəsələrində İslam elmlərini öyrəndikdən sonra Qahirədəki Əl-Əzhər Universitetində kurslar keçmişdir.

O, Qaraçay-malkar türklərinin ilk aydınları sırasında yer

almaqla bolşevik və sovet rejiminin təbliğatlarına da qatılmış, kolxoz quruculuğunda yaxından iştirak etmişdir.

Hacı Loğman Əsani əl-Balkari dövrünün geniş təhsil görmüş ziyalılarından olmasına baxmayaraq, onun “Kitabü Mürşidin-Nisa”dan başqa hər hansı bir əsəri olmamışdır. Eyni zamanda bunu da bildirək ki, adı çəkilən əsərin böyük bir bölümü (bu haqda kitabın 31-ci səhifəsində məlumat vardır. “Mürşidül-Müteehhilin” adlı əsərdən tərcümə edilmişdir. Bundan başqa müəllif Kazım Möçülünün şeirlərini də burada bir araya gətirib onu nəşr etdirmişdir. Həmin dövrdə dini və sosial səciyyəli şeirləri ilə məşhur olan Kazım Möçülünü ilə Hacı Loğman yaxın dost olmuşlar. Holamlı Yaqub Caba ilə Çöppelev Bözü Əfəndinin maddi və mənəvi dəstəyi ilə Hacı Loğman Kazım Möçülünün şeirlərini toplayaraq onların adını çəkdiyimiz kitabda nəşrinə nail olmuşdur.

Qaraçay yazılı ədəbiyyatı öz təşəkkülündə şifahi xalq poeziyası ənənələrinin mükəmməl nümunələrindən istifadə etməklə ədəbi prosesə qoşula bilməmişdir (3). Bəhs etdiyimiz Əl-Balkarinin “Kitabi Mürşidin-Nisa”-nı nəzərə almasaq, Qaraçay ədəbiyyatının XX əsrin 20-ci illərinə qədər yazılı ənənələri (Kultur istisna olmaqla) o qədər də göz önünə gəlmir. Bununla belə 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq, Qaraçay ədəbiyyatında müxtəlif janrlı nəzm və nəsr əsərləri yaranmağa başlamışdır. Qaraçay yazılı ədəbiyyatının təşəkkülü ilk növbədə milli ziyalı kadrlarının, xalqın iqtisadiyyat və mədəniyyətinin inkişafı, Qaraçay dilində qəzet, jurnal və məktəblər üçün dərsliklərin nəşri, dörd xalqın (Qaraçay, çərkəz, malkar, kabardin) nümayəndələrini birləşdirən Qaraçay-Çərkəz Yazıçılar Təşkilatının yaranması ilə ortaya gəlmişdir. Bütün bunlar son nəticədə Qaraçay ədəbiyyatının, o cümlədən bədii nəsrin formalaşmasına təkan vermişdir.

Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülü məsələsi bir sıra müəlliflər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Onların sırasında A.İ.Qarayevanın (14;15), N.M.Kaçıyevanın (10;11), S.M.Akaçıyevanın (2) və başqalarının adlarını çəkmək

olar. Bu məqsədlə A.Qarayeva H.Appayevin "Qara sandıq", D.Qubanovun "Dağlarda səs", O.Xubiyevin "Amanat" romanlarının məzmun, problematika və başlıca obrazlarını nəzərdən keçirsə də, romanların janr özünəməxsusluğu və onların Qaraçay romanının təşəkkülündə yerini və rolunu müəyyənləşdirməmişlər. A.Qarayevanın və N.Kaçıyevanın kitablarında H.Appayevin "Qara sandıq", D.Kubanovun "Dağlarda səs" və "İki zaman", H.Bayramukovanın "İllər və dağlar", O.Xubiyevin "Amanat", və "Yuxusuz gecələr" romanları təhlil olunmuşdur. S.Akaçıyevanın "Qaraçay romanı. Janrın təşəkkülü və inkişafı" kitabında isə X.Bayramukovanın "Dan ulduzu", M.Bayçorovun "Böyük Qaraçayda", Q.Qorxmazovun "Qisas qılıncı" dilogiyası geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkül tarixini və inkişafını, onun janr özünəməxsusluğunu nəzərdən keçirmək, poetikasının tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və onlara milli bədii ənənələrin təsirini göstərmək üçün bu ədəbiyyatı bədii-tarixi planda nəzərdən keçirməyə ehtiyac vardır.

Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülündən danışdıqda nəinki bu xalqın, həm də digər Şimali Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatının təşəkkülü göz önünə gəlir. Bu ədəbiyyatların təşəkkülü, demək olar ki, eyni vaxta təsadüf edir.

3.1. Qaraçay poeziyası haqqında ümumi məlumat

Beləliklə, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Qaraçay ədəbiyyatında müxtəlif janrlarda – poeziya, nəsr, dramaturgiya və publisistik nümunələr yaranır və inkişaf etdirilir. Digər janrlara nisbətən lirik poeziya daha geniş planda İ.Qaragetov, A.Urtenov, D.Bayqulov və digərlərinin yaradıcılığında xüsusi ilə vüsət alırdı. 30-cu illərdən başlayaraq nəsr nümunələri yaranırdı. Nəsr əsərlərinin yaranması ilk növbədə folklordan qaynaq alıb gəlmiş milli bədii ənənələrə söykənirdi. Əlbəttə, folklorla belə müraciət heç

də yeknəsəq aparılmış, əksinə bəzi müəlliflər folklordan mövzu və obrazları, digərləri süjet və kompozisiya quruluşunu, başqaları isə təhkiyə manerasını və s. mənimsəyirdilər.

XX yüzilliyin 20-30-cu illərində ədəbiyyata gələn gənc şair və yazıçılar yeni ədəbi üslublara, janrlara, metodlara diqqət yetirirdilər. Sənətkarlığı arxa plana keçirərək onlar əsərlərində ideologiyani, həmin dövrün gerçək münasibətlərini, sosial emosiyalarını təşviqat vasitələri ilə, çağırışlarla açıq bildirirdilər. Əlbəttə, buna bəzi digər amillər də öz təsirini göstərirdi. Belə ki, estetik şüurun səviyyəsi, gələnek gücünün yetərsiz olması ilə bərabər, yeni çağın özünəməxsus kəskinləşən tələbləri, sinfi, sosial duyğuların mövcudluğu, ictimai münasibətlərdəki kəskin dəyişikliklər də burada rol oynayır, özünün siyasi mübarizəsi ilə xarakterizə olunur, şəxsiyyəti bu prosesin iştirakçısına çevirirdi (28, 29).

H.Urtenovun coxşaxəli ictimai-bədii fəaliyyəti 20-30-cu illərdə doğma xalq mədəniyyətinin mövcud vəziyyəti və onun mənəvi tələbləri ilə bağlı idi. H.Urtenov poetik yaradıcılığa qədim qoyan zamanlarda (1926) Qaraçay ədəbiyyatı hələ yaranma mərhələsində idi. Qaraçaylıların incəsənətə, bədii sözə, xüsusən poeziyaya ehtiyacı son dərəcə böyük idi. Müəllimlər, tibb işçiləri, çobanlar, əkinçilər, məktəblilər şeir yazmağa meyilli idilər. Qaraçayda ədəbi hərəkətin kütləviliyinə baxmayaraq, 20-ci illərdə yazarlar son dərəcə məhdud sayda idi. Məsələn, 1928-1929-cu illərdə Qaraçay Yazıçılar Assosiasiyasının sıralarında cəmi 15 nəfər vardı. Bunlar oxşar taleli gənc yazıçılar olmaqla, əsasən dağ kəndlərindən, kəndli ailələrindən olan insanlar idi. Böyük Qaraçay maarifçisi İslam Qaraçaylı yazırdı ki, Oktyabr inqilabı olmasaydı onların əksəriyyəti gələcəkdə yalnız çobanlığa namizəd ola bilərdilər (13,57). Məhz bu dövrdən başlayaraq onlar geniş təhsil almaq imkanı əldə etmişdilər. Məsələn, İ.Qaragetov Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetini, X.Bostanov və M.Borlakov Simferopol Pedaqoji Texnikumunu, Əsəd Biçiyev Moskva

Tibb İnstitutunu bitirmişdir və s.

Az qala bütün yaşlı nəsilədən olan Qaraçay yazıçı və şairləri komsomol və partiya fəalları, mühazirəçi və qəzet əməkdaşları idilər. Onların ictimai fəaliyyəti yeni həyat quruculuğunda iştirakı, insanların siyasi şüurunun inkişafında, mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində, əhali arasında savadsızlığın ləğv olunmasında mühüm rol oynayırdı. Belə şəraitdə, əlbəttə, bir qrup gənc Qaraçay sənətkarları xeyli çəkinliklərlə üzləşirdilər. Çünki onlar öz estetik baxışlarını lakonik və səmərəli şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkirdilər. Qaraçay yazıçılarından belə vəziyyətini İ.Qaraçaylı aşağıdakı kimi şərh edirdi: "Fikrin ifadə edilmə bacarığının son dərəcə böyük olmasına baxmayaraq, belə vərdiş və bacarıqlar, təəssüf ki, yox idi" (13,56). İlk dövrlərdə Qaraçay yazıçıları folklorlardan heç də lazımınca yararlanma bilmirdilər. Onun poetikasından, ideyasından, motivlərindən qidalanılmır, kəhəninin aradan çıxmasından çəkinərək yeni fikri tətbiq edə bilmirdilər. Lakin getdikcə bədii-təsviri axtarışlar yeni sözün yeni məzmununda ifadəsi üçün daha münbit şərait yaradırdı. Bədii-təsvir vasitələrinin axtarışı eyni zamanda gənc Qaraçay ədəbiyyatının estetik prinsiplərinin işlənilib hazırlanması, onun mövzu, janr və üslub rəngarəngliyinin zənginləşməsi üçün şərait yaradılma prosesi kimi qiymətləndirilməlidir.

Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülündə və formalaşmasında rus klassik ədəbiyyatının və digər ədəbiyyatların rolundan da danışmağa ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə ilk növbədə A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun, L.N.Tolstoyun, A.P.Çexovun və M.Qorkinin əsərlərinin Qaraçay dilinə tərcüməsi də inkişafa təkan verirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, 20-30-cu illərdə Qaraçay ədəbiyyatında aparıcı janr poeziya idi. Bu dövr poeziyasında əsasən ictimai-mədəni həyatda baş verən müxtəlif məsələlər öz əksini tapır, şairlər bilərəkdən şəxsi, intim, sevgi-məhəbbət motivlərini təsvir predmetinə çevirmirdilər. Buna görə də 20-30-cu illər Qaraçay poeziyasında, demək olar ki, məhəbbət lirikası yox dərəcəsində

idi. Qaraçay poeziyasının ilk addımları, söylədiyimiz kimi, H.Urtenov, İ.Qaragetov, Ə.Biçiyev, D.Bayqulov və başqalarının adı ilə bağlı idi.

İssa Qaragetovun ilk şeirləri ”Yeni şeirlər” (“Джангы джырла”) Moskvada nəşr olunmuşdur. 1939-cu ildə isə şairin Kislovodskda “İnqilab şeirləri” işıq üzü görmüşdür. İ.Qaragetovun yaradıcılığında Şimali Qafqazda gedən dəyişikliklər həm də keçmişin ağırlı-acılı günləri üzərində düşüncələrə bağlı idi. Bu baxımdan İ.Qaragetovun “Çobanın ağızından” (“Сюрюучюню аузундан”), ”Dağlı-qızın şikayəti” (“Таулу кбызны тарыгыуу”), “Gun sıxdı” (“Кюн тийди”), “Qolçomaq və nokər” (“Джудирукъ бла джалчы”) və başqa bu kimi əsərlər səciyyəvidir.

İ.Qaragetov özünü lirik bir şair kimi “Qafqaz” şeirində daha yaxşı göstərə bilmişdir. Peyzaj lirikası bu dövrdə nəinki İ.Qaragetov, həm də H.Urtenov (“Elbrus”, “Qafqaz dağları”), A.Biçiyev (“Qış”, “Yaz”, “Səhər”) və digərlərinin yaradıcılığı üçün xarakterik idi. Lakin daha böyük populyarlığı burada məhz “Qafqaz” şeiri ilə İ.Qaragetov əldə etmişdi. Şeir oxucuları yüksək emosionallıq və hisslərin əlvan tərənnümü ilə özünə cəlb etmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İ.Qaragetov özünü həm də səriştəli tərcüməçi kimi təsdiqləmişdir. O, Qaraçay dilinə iki nəğməni “Ürəklə, yoldaşlar, irəli” və “İnternasionalı” tərcümə etmişdir.

Qaraçay xalq şairi, qocaman jırçı (şeirci) Kasbot Koçkarovun yaradıcılığı XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin birinci yarısını əhatə edir. Kasbot Qaraçaydakı Üçqulan aulunda kəndli ailəsində dünyaya göz açmışdır. Yeddi yaşından məktəbə getmiş və orada «Quranı» yaxşı mutaliə etmişdir. Erkən yaşlarından şifahi xalq yaradıcılığına böyük maraqla, xalq nəğmələrini əzbərdən demə, ona onları böyük ustalıqla ifa etməyə kömək etmişdir. On iki yaşına yetişəndə Kasbot artıq özü şeirlər yazır, nəğmələr qoşardı. Kasbot Koçkarovun yazdığı lirik əsərlər sırasında onun «İlxıçı nəğməsi», «Xorasan» və s., «Aycayaq» («Ayüzlü») poemaları,

«Kurəkən olmaq istərəm», «Mənə bunumu təklif edirsən» və s. kimi numunələr mühüm yer tutur.

Kasbot Koçkarovun «Aycayaq» («Ayüzlü») poemasından bir necə bəndi ixtisarla oxuculara təqdim etməyə ehtiyac duyuruq:

*Ayüzlü! Gözəl ləçək,
Duruşunsa bir çiçək,
Sinən gul çələngidir –
Sevginsə məst edəcək.*

*Dağda gəzir qulunlar,
Atlanır, oynayırlar,
Anan mənə qayınana –
Qonşular susaydılar.*

*Qəlb evimi axtarsan,
Nə var – onda taparsan,
Qəbul etməsən – kədər –
Dönük çıxmamalısən.*

*Ayüzlü! Dərd-kədərdən,
Təlaşlı fikirlərdən,
Heç zaman qurtulmırıq –
Teberdaya dön yenidən.*

*Təpədə – cay aşağı,
Ev göydələn sayacağı,
Orda rahat olarıq –
Dord bir yan sevinc bağı.*

*Nərdivan ver – göyə qalxım,
Buludları dağıdım,
Ayüzlü sevgisindən –*

Gələcəkün pay alım.

*Başımdan qalxır alov,
Urəyimə düşür lov,
Kulək - əs. Su – dalğalan –
Teberdaya gəl bir dov.*

*Dərələrdə yatmış quş,
Gecələr olur bihuş,
Qəlbin vursun sinəmdə –
Etmə mənə yalvarış.*

Kasbot Koçkarov mukəmməl dini təhsil almağa da, sonralar mədrəsə təhsili görmüş, Şərqi din və mədəniyyət mərkəzlərində olmuş, müdriklik yolu keçmiş, başqalarından biliklər əxz etməklə öz bilik səviyyəsini cilalamaqda davam etmişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, Kasbot Koçkarovun jir və nəğmələrində didaktika, islami dəyərlər, nəsihətlər üstünlük təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, qocaman jirçinin ənənəyə sədaqəti və fitri istedadı sayəsində yazdığı əsərlər Qaraçay-malkar poeziyasının qızıl fondunu təşkil edir. Şairin yüksək peşəkarlığı onun nəinki Qaraçay-malkarlar, həm də noğaylar, çərkəzlər, abazalar, kumuxlar, kabardinlər, Qafqazda yaşayan digər xalqlar arasında məşhurlaşdırmışdır (29).

Kasbot Koçkarovun üsyankar ruhlu şeirləri, həcvləri XX əsrin əvvəllərində oxucuların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. O dövrdə bolşeviklər xalq arasında tanınmış sənətkarları öz tərəfinə çəkməklə Kommunist partiyasına, Leninə, Stalinə mədhiyələr yazdırır, sosializm quruculuğunu tərənnüm etdirirdilər. Belə həyata keçirilən mədəni-ədəbi, siyasi-ideoloji platformada ləzgi xalq şairi Suleyman Stalski, məşhur qazax akını Cambul Cabayev, avar xalq şairi Həmzət Sadasanın yaradıcılığı təqdir edilir, onlar rəsmi toplantılara dəvət olunur, mükafatlandırılmaqla siyasi quruluşun məddahına çevrilirdilər. İmperiya düşkünləri Kasbot

Koçkarovla adlarını sadaladıqlarımızla qurulan “beynəlmiləlçilik oyunu” oynaya bilmədilər. Bolşeviklərin dinə mənfi münasibətini, milli ayrı-seçkilik siyasətini, azad düşüncəli insanları məhv etdiyini görüb, Kaspot onların dövətlərinə “hə” demədi. At üstündə dərvişsayağı ömür sürərək, kəndbəkənd, aulbaaul gəzib öz jırlarını, nəğmələrini oxumaqda davam edirdi. Bir əsrdən artıq ömür sürmüş Kaspot Koçkarov 1940-cı ildə 106 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Qaraçay poeziyasının təşəkkülündə Əsəd Biçiyevin də xidmətləri böyükdür. Onun yazdığı əsərlərin sayı o qədər çox olmasa da, “Taulu çaşau” (“Dağlı həyatı”) qəzetinin səhifələrində nəşr etdirdiyi lirik şeirləri, müntəxəbatlara və dərsliklərə salınmış əsərləri öz ictimai-siyasi mövzusu ilə diqqəti cəlb edirdi. Bununla belə Əsəd Biçiyev yaradıcılığının ilkin illərində qələmə aldığı bir sıra şeirlərində (“Ana dili”, “Mən azad oldum” və s.) ritoriklik və deklarativlikdən kənarlaşa da bilməmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu çatışmazlıq nəinki Ə.Biçiyevin, həm də digər Qaraçay sənətkarlarının yaradıcılığı üçün xarakterik idi. Ə.Biçiyevin yaradıcılığının ən parlaq səhifələri onun doğma diyarın təbiətinə həsr etdiyi şeirləri idi. Bu şeirlərdə sənətkar ətraf təbiətin gözəlliyini, onun qeyri-adi rənglərini əks etdirirdi. Məsələn, yarpaqlarını yarı soyunmuş ağaclarda ağ çiçəklərin təsviri (“Yaz”), şəhin damcılarını udmağa çalışan günəşin ilk şüaları (“Səhər”) və s. maraqlı palitralarla təqdim olunmuşdu. Ə.Biçiyev şair-tərcüməçi kimi də oxucuların yaddaşında yer almışdır. Onun İ.A.Krılovdan (“Qarğa və tülkü”, “Ördək, xərçəng və balıq”), M.Y.Lermontovdan (“Demon”), M.Qorkidən (“Şahin haqqında nəğmə”, “Qağayı haqqında nəğmə”) etdiyi tərcümələr Qaraçay oxucularının rəğbətini qazanmışdır.

Davud Bayqulov qələmini muxtəlif janrlarda – nəğmələr, şeirlər, nağıllar və poemalarda sınamışdır. Bayqulovun yaradıcılığında başlıca mövzu mövcud gerçəklik idi. Şairin doğma diyarda olan dəyişikliklərdən (“Bu günkü Qaraçay”) kolxozçu və əməkçi

həyatından (“Tereza aulundakı kolxoz”, “Kolxoz kollektivi” və s.), dağlı qızların taleyindən (“Dağlı-qızın nəğməsi”) bəhs edən şeirləri onu Qaraçay oxucuları arasında məşhurlaşdırmışdır.

İ.Qaragetov, H.Urtenov, Ə.Biçiyev, D.Bayqulov və digərlərinin yaradıcılığı 20-30-cu illər Qaraçay poeziyasının nüvəsini təşkil edib gənc ədəbiyyatın təşəkkülünü müəyyənləşdirməklə onda muxtəlif və rəngarəng janrlı kütləvi nəğmələrin, peyzaj lirikasının və poemaların formalaşması və inkişafı üçün zəmin yaradırdı. Adı çəkilən sənətkarlarla bərabər Qaraçay yazılı ədəbiyyatının bünövrəsinin qoyulmasında digər şairlər də iştirak etmişlər. Onların sırasında, yuxarıda bildirdiyimiz kimi, qocaman xalq nəğməkarı Kasbot Koçkarovun, şairə Abidat Botəşevanın, nəğməkar-şair Abdul Kərim Batçayevin, şair Həsən Bostanovun və başqalarının rolunu qeyd etmək lazımdır.

30-cu illərin ikinci yarısında Qaraçay poeziyasına gəlmiş yeni quvvələr – M.Urusov, T.Borlakov, A.-K.Bayqulov, A.Ebzeyev, O.Xubiyev, H.Bayramukova və başqaları yaradıcılıq baxımından özlərini yaxşı təsdiq edə bilmişdilər. Onların əsərlərində əsasən vətən, torpaq, dostluq, kollektivçilik, beynəlmilətçilik və yeni ictimai quruluşun doğurduğu şərait tərənnüm edilirdi (T. Borlakov ”Ana haqqında söz”, O.Xubiyev “Qızıl ordu”, M.Urusov “Mənim polad qılıncım” və s.). Adlarını çəkdiyimiz gənc nəslin nümayəndələrinin yaradıcı axtarışlarında əsasən yaşlı nəslin təcrübəsinə - ilk növbədə İ.Qaragetov, H.Urtenov, A.Biçiyev, D.Bayqulov və başqalarına söykənirdi.

20-30-cu illərdə tarixi-ədəbi prosesdə iştirak etmiş şairlərdən hər biri doğma ədəbiyyatın inkişafına öz töhvələrini vermişlər. Onların sırasında İ.Qaragetov və Ə.Biçiyev, söylədiyimiz kimi, peyzaj lirikasında xeyli yüksək nəticələr əldə etmişdilər. D. Bayqulov nəzm-nağıl janrında, M.Urusov vətəndaş lirikasında, A.K.Batçayev nəğmə janrında, A.Botəşeva və H.Bostanov uşaq şeirində xeyli dəyərli nümunələr ortaya qoya bilmişdilər. Bununla belə 20-30-cu illər Qaraçay poeziyasında aparıcı mövqe H.Urte-

nova malik idi.

“Dağlı həyatı” qəzetində çalışmaq H.Urtenovu 20-30- cu illər Qaraçay yazıçıları ilə yaxınlaşdırırdı. Qaraçay ədəbiyyatının əsasını qoyanlar məhz bu qəzetin köməyi ilə oxucularla ünsiyyətə girə bilirdilər. A.K.Batçayev, D.Bayqulov, H.Appayev, H.Ebzeyev, H.Bostanov, M.Urusov kimi yazıçıların əksəriyyəti ilə onun yaxından dostluq münasibətləri vardı. H.Urtenov son dərəcə istedadlı bir ziyalı, dərin hafizəli, simli alətlərdə calmağı və oxumağı bacaran, yeri gəldikdə zarafatı sevən bir insan idi. Sadaladığımız bu şairlərin yaradıcılığı Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülündə və sonrakı inkişafında mühüm rol oynamışdır.

İslam bəy Kırımşamxalov ilk Qaraçay maarifçisi olmaqla, doğma mədəniyyət tarixində şair, yazıçı, publisist, ictimai xadim kimi yer tutmuşdur. İ.Kırımşamxalov maarifçilik ideyalarını “Şimali Qafqaz” (“Severnıy Kavkaz”) qəzeti və “Müsəlman” (“Musulmanın”) jurnalında çap etdirdiyi oçerklərində təqdim edirdi. Kırımşamxalovun ictimai baxışları maarifçilərin başlıca ideyalarına “sosial və təbiinin bərişığına”, “təbiət” və “sivilizasiya”nın yaxınlaşmasına müvafiq idi. İctimai rifahın başlıca vasitəsi kimi dağlıların maarifə yiyələnməsi ilə həm cəmiyyətin, həm də insanların şüurunda dəyişikliklərin gedəcəyinə əmin olan yazıçı hesab edirdi ki, cəmiyyətdə hər şey rəasional quruluşa əsaslansa, onda “təbii” insan eyni zamanda sivil və mədəni olar. İ.Kırımşamxalov əsl mədəniyyəti elmi biliklərlə mənəvi mədəniyyətin sintezi kimi nəzərdən keçirirdi. Dağlılarda mövcud olan mənəvi inkişafın yüksək səviyyəsini qeyd edən maarifçi onları elmi biliklərin qavranılması üçün hazırlıqlı hesab edirdi. Bu işə əsl xalq mədəniyyətinin əldə olunması, dünya mədəni kontekstində bərabərhüquqlu mövcudluq və inkişaf üçün zəruri hesab olunurdu. O, yazırdı: “Bizim dağlıların sifət elmi biliklərinin olmamasına baxmayaraq, əvəzində onlarda tərbiyə məsələləri son dərəcə yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Nəzərə alaq ki, bu dəyərə özünü son dərəcə mədəni hesab edən Avropa hələ yalnız indi-indi yaxınlaşmaqdadır...”

Heç də Avropa möhürlü hər şey yaxşı deyildir, dağlıların keçmiş həyatında xeyli şeylər vardır ki, onlar Avropa sivilizasiyasının tacı olmağa layiqdir” (22,149). İslam Kırımşamxalovun dağlılarla bağlı söylədiyi fikirlərinin təsdiqini biz Qaraçay milli-mənəvi dəyərləri barədə məlumat verərkən kitabın əvvəlki səhifələrində oxuculara çatdırmışıq.

3.2.Qaraçay ədəbiyyatında dram janrı nümunələri

Qaraçay poeziyasının və nəsrinin təşəkkülündə şifahi xalq yaradıcılığı mənbə rolunu oynadığı kimi folklor dramaturgiyada da eyni əhəmiyyətə malik idi. XX əsrin əvvəllərində Qaraçayda hələ də aktyor, rejissor kadrları və dramaturgiya yox idi. Bu dövrdə “teatr”, “aktyor”, “rejissor”, “pyes” anlayışlarının nə olduğu da məlum deyildi. Teatr funksiyasını müxtəlif tipli mərasim tamaşaları “tauruxçu”lar (“nağılçı”) və “jırçı”lar (“nəğməkar”) oynayırdılar. Qaraçay-Malkarda xalq tamaşalarının mənbəyi lap qədim dövrlərə gedib çıxmaqla onlar əmək bayramları elementləri ilə zənginləşdirilirdi. (Bu haqda biz kitabın II fəslində ətraflı məlumatlar vermişik). Tamaşalarda ağılı, hafizəsi və bacarığı ilə seçilən ağsaqqal iştirak edirdi ki, o, atmacaları və zarafatları ilə insanları əyləndirirdi. Qaraçay-malkarlarda olduğu kimi, digər türk xalqlarında da ona “təkə” deyilirdi. Təkə adı aktyorların başlarına geydikləri “maska” ilə bağlıdır. Maska qara keçədən düzəldilmiş keçi başına bənzəyirdi. Təkə ənənəvi obraz olmaqla, demək olar ki, qədim sənətin bütün növlərini təcəssüm etdirirdi. Məhz təkədə dramın mərasim mənbələri, xalq satirası və yumor elementləri teatrallıq mimikası və xoreoqrafiya sənətinin köklərini özündə əks etdirirdi (28,8). Qaraçay-malkarların teatrallaşmış oyun elementlərində “təkə-oyun”, “kebçi”, “kübürçək oyun” və s. vardır. Qafqaz türklərində və digər türk xalqlarında mövcud

olan bu tipli oyunlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla teatrın yaranması üçün xarakterik elementlər ortaya qoyurdu.

Qaraçay dramaturgiyasının təşəkkülündə təbliğat xarakterli pyeslər savadsızlığın ləğv olunmasında, köhnəliklə mübarizədə və s. böyük rol oynayırdı. XX əsrin 20-ci illərində Teberda aulunda “Savadlı qadınla savadsız qadın” (“Джахил тиширыубла окъугъан тиширыу”) pyesi ilk dəfə məktəb-internatın zalında tamaşaya qoyulmuşdur. Pyesin qoyuluşunda A.Botaşeva, H.Arpayev və A.Kartaşev iştirak etmişdilər (6,21-22) . Əlbəttə, bu pyes ideya-bədii nöqtəyi-nəzərdən heç də mükəmməl nümunə hesab edilə bilməzdi. O sxematikliyi və plakatlığı ilə seçilməklə sırf təbliğat xarakterli idi. Burada əsasən müəllifin məhdud dünyagörüşü əksini tapmışdı. Qəhrəmanların sxematikliyi və həddən artıq ideallaşdırılması tamaşaçı rəğbətini qazanmaq üçün heç bir şərait də yaratmırdı.

Qaraçay ədəbiyyatşünaslığında poeziya və nəsr bir ədəbi növ kimi müxtəlif rakurslardan təhlillərə cəlb edilsə də, dramatik növ bu günə qədər lazımınca tədqiq olunmamış qalır. Bununla səbəbləri aydındır. Çünki birinci adları çəkilən növlərə nisbətən Qaraçay ədəbiyyatında dramatik növün XX əsrin 20-ci illərinin sonu – 30-cu illərin əvvəllərinə qədər həm ənənələri olmamış, həm də olduqca zəif inkişaf etməyə başlamışdır. Dramaturgiyanın ədəbi növ kimi öyrənilməsi öz mənbəyini B.Borlakovun «Qaraçay – malkar müharibəyə qədərki dramaturgiyası» əsərindən götürür (9). Bu kitab üç fəsildən (I fəsil - Qaraçay-malkar dramaturgiyasının yaranması” – burada Qaraçay – malkar folklorunda teatrallaşmış oyunlarda dramaturgiya; II fəsil – Dram-sosial-məişət obrazları Vətəndaş müharibəsi haqqında dramlar, tarixi dramlar; III fəsil - «Komediya» janrı nəzərdən keçirilir) ibarət olmaqla, burada Qaraçay dramaturgiyasının inkişaf yoluna nəzər salınır və müəllif Qaraçay-malkar dramaturgiyasının inkişaf qanunauyğunluqları, onun xalq yaradıcılığı ilə əlaqələri və xalq həyatının

müxtəlif problemlərinə müraciəti araşdırılır.

Qeyd edək ki, Qaraçay-malkar dramaturgiyasının ilkin mənbəyi şifahi xalq yaradıcılığı olmuşdur. Qaraçaylıların müxtəlif mərasim, nağıl, nəğmə və s. dram janrına daxil olan elementlər özünü göstərirdi. İlk dövrlərdə teatr işinin təşkili bu regionda son dərəcə çətin idi. Nə yetkin dram əsərləri, nə dramaturqlar, nə rejissor kadrları, nə də aktyorlar yox idi (29,26).

Qaraçay dramaturgiyasının tarixi kökləri əmək bayramları elementlərində özünü göstərirdi. Məsələn, biçin zamanı bu prosesi təşkil edən rəhbər (tamada) və ona köməklik göstərən ağsaqqal dərin təfəkkürü, ağılı və hazırcavablığı ilə fərqlənməklə kloun (məzhəkəçi) kimi çıxış edib xalqı əyləndirirdi. O, həm də Azərbaycan teatrlaşdırılmış tamaşalarındakı kimi «təkə» rolunu oynayırdı. «Təkə» çıxış zamanı keçi başına qara keçədən keçirilmiş maskalı, ağız, gözü və qırmızı parçadan tikilmiş burnu, ağ saqqalı, keçədən buynuzları olurdu. «Təkə» oyun zamanı xüsusi ustalıq, ağıl və çoxbilmiş təsiri bağışlayırdı. Bundan başqa teatrallaşmış oyun elementləri Qaraçaylıların digər mərasimləri – xor nəğmələri «iynar» və «küyü»ndə də müşahidə olunurdu. Toy mərasimlərində «kübürçək oyun»unda gənc oğlanla gənc qız üz-üzə oturur, qalan oğlan və qızlar onların ətrafında rəqs edirdilər. Digər bir teatrallaşmış oyun kumuxlardakı kimi «süydüm tayak» (sevdiyim dayaq, ağac) mövcud idi. Bütün bunların hamısı sonralar Qaraçay ədəbiyyatında dram janrının yaranmasına şərait yaradırdı.

Qemma Qebenov «Eski adətə, colla» («Əski adət və qanunlar») pyesində dağlı qadının ailədə və cəmiyyətdə yeri və mövqeyi məsələsini diqqət mərkəzinə çəkir və qızın kalıma (başlığa) verilməsinə etiraz səsinə ucaldır. Vaxtı ilə Kislovodskda tamaşaya qoyulan «Əski adət və qanunlar» dramının iştirakçısı olan Qemma Qebenov «Qaraçay-malkar müharibəyə qədərki dramaturgiya» əsərinin müəllifinə ünvanladığı məktubda (1 dekabr 1972-ci il) tamaşanın müvəffəqiyyətindən, Fatimatın (baş qəhrəmanın)

özünü güllələdiyi zaman zalın hönkürməsindən, özünün də ağlamasından danışımdır.

Qemma Qebenovun bu məktubunda tamaşada tanınmış rus yazıçısı S.Serafimoviçin özü, xanımı, Umar Əliyev və digər yazıçıların iştirakından və pyesin onların da xoşuna gəldiyindən söhbət açılır (3,35). Bu dövrdə Kislovodskda oynanılan pyeslər arasında M.Borlakovun altışəkili «Nasıbsız qaraçaylı qız» («Bədbəxt qaraçaylı qızı») dramı maraqlıdır. Əsər dağlı Qaraçay qadınının taleyinə həsr olunmuşdur. Mühəribəyə bir neçə gün qalmış R.Qelyayev əvvəlki Qaraçaylı dramaturqları kimi ənənəvi patriarxal-dini mövzuya müraciət edir. R.Qelyayev əsəri əvvəl Murad haqqında trilogiya kimi nəzərdə tutub, onu Vətəndaş müharibəsinə həsr edib kollektivləşmə dövründə göstərmək fikrində olsa da, onun arzusu həyata keçməmiş qalmışdır. Qelyayev 1943-cü ildə cəbhədə həlak olmuş, pyesin əlyazması isə itirilmişdir. Elə həmin dövrdə prof. M.S.Qriqoryev və İ.Bazorkin bu pyeslə bağlı maraqlı məqalələrlə çıxış etmişlər.

Nəzərdən keçirdiyimiz illərdə Batçayev «Əhməd- Batır» pyesi ilə çıxış edir. Əsərin başlıca ideyası kasıbların və batrakların yeni hakimiyyət uğrunda mübarizəsini əks etdirmək idi. Pyes müəllif tərəfindən sosial-psixoloji dram kimi nəzərdə tutulmuşdu.

XX əsrin 30-cu illərində A.Appayevin “Qaranlıqdan işığa” (“Къарангылыкъдан джарыкылыкъгъа”), Z.Bulqakova və M. Bayqulovun “İşıqlı həyata” (“Джарыкы джашаугъа”) pyesləri də sujet etibarilə A.Botaşevanın pyesinə yaxın olmaqla, savadsızlığa və keçmiş ünsürlərə qarşı mübarizə mövzusunda həsr olunmuşdu.

Dağlı qadının taleyi mövzusunda M.Borlakovun altıpərdəli “Bədbəxt qaraçaylı qız” (“Насыбсыз кърачайлы къыз”) pyesi həsr olunmuşdu. Pyesdəki hadisələr əsasən 20-ci illər Qaraçay həyatını əks etdirir. Əsərdə köhnə adət-ənənələrin yeniləri ilə əvəzləndiyi bir dövr tamaşacıların nəzər-diqqətinə çatdırılırdı.

Qaraçay dramaturgiyasının təşəkkülündə vətəndaş müharibə-

sinə həsr olunmuş dram əsərlərinin də rolu az olmamışdır. Belə dram əsərlərindən biri Batçayevin “Əhməd - Batır” pyesidir. Əsər əvvəl sosial-psixoloji dram kimi nəzərdə tutulsa da, qarşıya qoyduğu məqsədi hec də yerinə yetirə bilməmişdi. Pyesin ilk səhnələrindən onun belə xususiyyəti yaxşı görünməkdədir. Bununla belə əsər özünün canlı xalq dilindən istifadə olunması ilə tamaşaçı diqqətini cəlb etmişdir.

Qaraçay-malkar dramaturgiyasının təşəkkülü dövründə tarixi mövzuya da müəyyən dərəcədə yer ayrılmışdır. Tarixi mövzulu pyeslər sırasında 1936-cı ildə B.Çotçayev tərəfindən qələmə alınmış altıpərdəli “Oğurlanmış Murad” (“Урланныгам Мурат”) pyes-xronikanı qeyd etmək lazımdır. Qaraçay-malkar həyatında XVI-XIX əsrlərdə uşaqların oğurlanıb satılması olduqca geniş yayılmışdı. Qaraçaylılar arasında uşaqların oğurlanması və onların qul kimi satılması XVI-XIX əsrlərdə geniş yayılmış hadisə idi. Pyesdə gedən hadisələrdə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Osman adlı kasıb bir kişinin üç yaşlı oğlunun oğurlandığı göstərilir. Pyesin birinci şəkildə uşağın oğurlandığı dəhşətli mənzərə göz önünə gətirilir. Birinci şəkillə ikinci arasında 8 aya yaxın bir vaxt keçir. Sonra hadisədən bir neçə il keçir. Üçüncü şəkildə müəllif batrakların Əli tərəfindən amansız istismar olunduğunu göstərir. Nəhayət, Əli Muradı başqa bir bəyə qoca bir inəyə satmaq istəyir. Eyni zamanda bu arada Murad həm də sağ-salamat qalmış valideynlərinin yanına qayıtmaq istəsə də, onun ləyaqəti həddən artıq alçaldığından və ondan heyvan kimi istifadə edildiyindən o, belə bir vəziyyətə qarşı mübarizə aparmağa nə səy göstərmir, nə də özü qadir olmur. Bu pyes-xronikada məhz xalqın içində olan belə iyrəng və gülünc adət tənqid atəsinə tutulurdu. Pyesdə əksini tapan hadisələr XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə təsaduf edir. Həyat şəraiti və yaşam tərzini son dərəcə ağır olan Osmanın üç yaşlı oğlu oğurlanır. Bu tipli özbaşnalıqları kəndliləri istismar edən bəylər daha tez-tez həyata keçirirdilər. Pyesin ilk pərdəsi tükürpədicə mənzərələri əks etdirsə də, sonrakı pərdələrdə

müəllif fikri yetərinə açılmamış qalır. Nəticədə isə əsərin dramatik konfliktini hadisələrin adekvat inkişafını əks etdirməyə müvəffəq ola bilmir.

Qaraçay dramaturgiyasında sosial-məişət dramından daha çox qəhrəmanlıq dram janrı uğurla inkişaf etdirilmişdir. Burada dramaturqların klassik ənənələrə söykənməsi və ondan istifadə işin xeyrinə olmuşdur. Bunu Ş.Ebzeyevin “Uğurlu” (“Огурлу”) komediyası üzərində iş də subut edir. 1931-ci ildə qələmə alınmış bu komediya yalnız 1937-ci ildə Çerkesskdə nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda bu komediya 1931-1937-ci illər arasında Qaraçayın xeyli aullarında tamaşaya qoyulmuşdur. Ş.Ebzeyev nəinki rejissor, aktyor, həm də tamaşanın kostyumunu hazırlayan, rəssam və bəstəkar kimi rolları yerinə yetirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şəhərbəy Ebzeyev hələ məktəb illərindən özfəaliyyət dram dərnəklərində fəal iştirak etmiş, mahnı və rəqs ansamblı təşkil etməklə, Qaraçay aulları və sanatoriyaalarında çıxışlar etmişdir. Qaraçayda vilayət mərkəzində Sovetlər Qurultayı keçərkən o, qurultay iştirakçılarına “Uğurlu” pyesini nümayiş etdirmiş, onun dram dərnəyi vilayətdə böyük uğurlar qazanmışdır. Bütün sadələdiyimiz bu tipli dram əsərləri öz uğurları və uğursuzluqları ilə yanaşı, həm də eyni zamanda Qaraçay dramaturgiyasının təşəkkülündə əsaslı rol oynaya bilməmişdir.

3.3. Qaraçay ədəbiyyatının mövzu axtarıları

Qaraçay ədəbiyyatı öz təşəkkülü dövründə insan taleyini özündə bədii şəkildə inandırıcı əks etdirən qəhrəman axtarışında idi. Əlbəttə, bu axtarılar heç də hər bir konkret halda müvəffəqiyyətli olmamış, həm də uğursuzluqlarla müşayiət olunmuşdur. Xarakter-tipin yaradılması, bədii ustalığ, realist yazı mədəniyyətinin formalaşdırılması və s. kimi zəruri elementlər böyük güc və qüvvə tələb etməklə yanaşı, heç də bütün hallarda uğurla

nəticələnmişdi. Belə bir şəraitdə nəinki istedad, həm də yüksək mədəniyyət və digər mühüm amillər zəruri idi. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, ədəbi qəhrəman öz təsdiqini tapmalıydı. Belə ədəbi qəhrəman axtarışında olan gənc yaradıcı qüvvələr yaxın, yaxud uzaq tarixi keçmişə müraciət etməni daha səmərəli hesab edirdilər. Tarixə müraciətin özü həm də xalqın tarixi varlığı haqqında söhbətə ehtiyacı şərtləndirir, onun tarixin müxtəlif mərhələlərində vəziyyəti, xalq kütlələrinin müxtəlif dövrlərdə məişət detalları, həyatında mütərəqqi məqamları nəzərdən keçirməyi gündəmə gətirirdi.

Problemin bədii həlli müxtəlif yönərdə gedirdi. Qaraçay ədəbiyyatı kimi gənc ədəbiyyatların (malkar, noğay, kumux, çərkəz, abaza, adıgey, kabardin və s.) təşəkkülünün ilk dövründə qədim tarixi mərhələlərə müraciət etnik-milli ənənələrlə bağlı olmuşdur. XX əsrin 30-cu illərində xalq yaradıcılığına artan maraq onun müxtəlif çoxsaylı formalarından gənc ədəbiyyatçılar tərəfindən istifadəni aktuallaşdırırdı. Bununla belə əksər hallarda epik irsdən əsasən elə nümunələr seçilirdi ki, onlarda qəhrəmanlıq və sosial motivlər daha relyefli şəkildə öz əksini tapırdı. Bəzən elə olurdu ki, folklor nümunələri azacıq dəyişikliklərə uğradılaraq onlarda yer almış sosial motivlər qabardılmaqla ortaya çıxarılırdı. Bu tipli əsərlər, onların müəlliflərinin fikrincə bədii əsərlərin özünün yoxluğunu kompensasiya etməklə dövrün qəhrəmanlıq xarakterini əks etdirməyə xidmət etməli, sosial dəyişiklikləri diqqət mərkəzinə qoymalı idi. Gənc müəlliflər belə məqamlarda qəhrəmanlıq poemaları və dastanlarına (məsələn, “Nartlara”) rəvayət (xəpər) lətifələrə, tarixi-qəhrəmanlıq nəğmələrinə müraciət etməni üstün tuturdu. Sonuncu iki janrdə (rəvayət-lətifə kimi) sosial motivlər daha güclü şəkildə əks olunurdu. Dastan və epik nümunələrdə yazıçılar xalqın qəhrəmanlıq ideali olan bahadırları, igidləri diqqət mərkəzinə çəkir və qədim eposun mahiyyətinə cəmiyyətin xüsusiyyətlərini daxil edirdilər. Belə əsərlərdə pəhləvanlar, bahadırlar (batırlar), igidlər (cigtlər) knyazlara, xanlara, şahlara və bəylərə

qarşı qoyulurdu. Müxtəlif şifahi novellalara müraciət edən gənc yazarlar belə novellaları cüzi dəyişikliklərə məruz qoymaqla qəhrəmanın şəxsiyyətinə böyük sosial müəyyənlik verməklə onu təbliğ etməyi üstün tuturdular.

20-40-cı illərdə, demək olar ki, bütün Şimali Qafqaz ədəbiyyatlarında folklor süjetləri əsasında çoxsaylı əsərlər ortaya çıxırdı. Onların sırasında abaza ədəbiyyatında T.Tabulovun “Psi”, “Elburqan”, və “Oxşamaxo” poemalarını, “Zərilə” pyesini, “Dadıra”, “Qoca-sehrbaz”, “Çalduz” hekayələrini, adıgey ədəbiyyatında T.Teuçejin “Bleduqlar üsyanı” və “Mafoko Urusbiy” poemalarını, kabardin ədəbiyyatında A.Şogensukovun “Kambot və Byasa” nəzmlə yazılmış romanını, Qaraçay ədəbiyyatında İ.Qaragetovun “Bəy və nökr” poemasını, H.Urtenovun “Safiyət” poemasını, noğay ədəbiyyatında A.Canıbəyovun “Karaydar və Qızıl gül” poemasını və digərlərini qeyd etmək olar (6,19). Əgər bəzi əsərlərdə folklor mənbəyinin süjet xətti toxunulmamış qalırdısa, digərlərində onlara yeni yanaşma tərzii əks olunur, üçüncü tip əsərlərdə isə şifahi xalq yaradıcılığı motivləri əsasında yeni bir orijinal əsər yaradılırdı. Üçüncü tipə aid əsərlər sırasında milli ədəbiyyatların zirvəsi hesab edilən H.Urtenovun “Safiyət”, A.Şogensukovun “Kambot və Byasa”, T.Tabulovun “Zərilə” əsərləri qeyd edilməlidir.

XX əsrin 30-cu illərində milli ədəbiyyatların daha güclü inkişafı müşahidə olunur. Gənc ədəbiyyatlarda, xüsusən Qaraçay, malkar, noğay, kumux və s. inkişaf etmiş realist sənətin oçerkdən romana və nəzmdə qələmə alınmış romana qədər, demək olar ki, bütün janrları ortaya çıxır. Bu baxımdan Qaraçay-Çərkəz ədəbiyyatının yaranma və inkişaf tarixinə nəzər salmaq daha səciyyəvidir. Bir daha qeyd edək ki, Qaraçay-çərkəzlərin əlifbası 1924-cü ildə hazırlanmışdısa, noğaylar üçün bu 1928-ci ildə, abazalar üçün isə 1932-ci ildən aparılmışdır. XX əsrin 20-30-cu illərində H.Urtenovun, İ.Qaragetovun, D.Bayqulovun şeirləri və poemaları, H.Appayevin “Qara sandıq” romanı, T.Tabulovun “Zuli” pye-

si, H.Abukovun “Zelençuk sahillərində” və M.Dışekovun “Dan yeri” romanları, X.Bulatukovun “Fatimat” pyesi, S.Temirovun “Xoşbəxt həyat” povesti, çoxsaylı hekayələr, oçerklər və s. işıq üzü görmüşdür. Eyni vəziyyət kabardin, adıgey, malkar, çeçen, inquş, osetin və digər ədəbiyyatlarda da müşahidə olunmaqdadır (5;6;7;19,125-129, 152-166, 178-183).

Bu illərdə nəşr olunmuş əsərlərin bir qismi tarixi, digər bir qismi isə müasir mövzuya həsr olunmuşdur. Bununla belə Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülü dövründə ədəbi qəhrəman axtarışı aparılırdı. Maraqlıdır ki,estetik xüsusiyyətləri və milli tipi müxtəlif səp-kili olan bu əsərlər daxilən bir-biri ilə gözlə görünməyən tellərlə bağlı idi. Bu əsərlərdə sadədən tutmuş daha mürəkkəb və bölünməz keyfiyyətə doğru yüksəlişdə xarakter təkamülü əks olunur. Bu tipli əsərlərin əksəriyyətində dövrün bütün kolliziyaları baş qəhrəmanın ətrafında konsentrasiya olunmaqla zamanın xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirirdi ki, bütün bunlar da qəhrəmanların təqdimatında folklor priyomlarından istifadədən irəli gəlirdi.

Bu dövrün romanlarında realist tipikləşdirmə sənətkarlığının əldə olunması müxtəlif yollarla gedirdi. Bir qism yazıçılar buna böyük əzmlə nail olurdusa, digərlərində bu tədricən baş verirdi. Əlbəttə, bu ilk növbədə yazarların istedadından və savad səviyyə-sindən asılı olurdu. Belə bir dövrdə Qaraçay yazıçıları xalq tale-yini tarixi planda nəzərdən keçirməyə üstünlük verir, ictimai inkişafın qanunauyğunluqlarını açmağa can atırdılar. Qeyd etdiyimiz kimi, Qaraçay ədəbiyyatı təşəkkül mərhələsində gerçəkliyin tipikləşdirilməsində və personajların təsvirində folklor ənənələrinə daha çox söykənir, digər tərəfdən isə xalqların təcrübəsində olan realist romanlarda istifadə olunmuş priyomlara üz tutur, onlardan həyatın konkret-tarixi təhlili və xarakter-tiplərin yaradılmasını doğma xalqa xidmətə istiqamətləndirirdi. Lakin bu dövr romanları səthilikdən, sxematiklikdən də yaxa qurtara bilmirdi.

Gənc, hələ də təcrübə toplamamış romançılar üçün xarakter-tiplərin yaradılmasında xeyli çətinliklər özünü büruzə verirdi.

Bununla belə daha səmərəli yolun tapılmasını biz Qaraçay yazıçısı H.Appayevin “Qara sandıq” romanında görürük.

Romanın obrazlar sistemi istismarçılarla istismar olunan xalq kütlələri arasında baş vermiş konfliktlə müəyyənləşir. Konfliktə uyğun olaraq əsərdəki personajlar iki bir-birinə qarşı dayanmış düşərgədə qərar tutmuşlar. Birinci qrupda Qiyamət bəy, Mühəmməd-Əmin əfəndi, Bəymirzə yüzbaşı, pristav Apanas və onların tərəfdarları Toquzak müdir, Taşaldar müəllim, dələduz Abdul-Qədir, digərində isə kasıblar və nöqərlər Teymurka, Cəndəmir, Şamail, Həmid, Qənimət, Biynöger, Aslan, İbrahim və rus inqilabçısı Semyon dururlar. Onlar arasında ortaya çıxan sosial mübarizədə kasıbların şüuru günü gündən inkişaf edir, müxtəlif xalqları birləşdirən mübarizədə bu insanların həmrəyliyi möhkəmlənir, siyasi fəallıq inkişaf edir, dünənki və bugünkü batrakların (nöqərlərin) mənəvi aləmi zənginləşdirilirdi. Xalq kütlələrinin sosial fəallığının dirçəlişini yazıçı Rusiyada gedən siyasi proseslərlə əlaqələndirir. Yazıçı xalq kütlələrinin aşağı təbəqəsindən çıxmışların demokratik ideyalara, mübarizə təcrübəsinə necə yiyələndiyini yaxşı göstərir. H.Appayevi Rusiyanın ucqarlarında yaşayan kiçik, azsaylı xalqların nümayəndələrinin taleyi, sosial psixologiyasında gedən dəyişikliklərin onlara necə təsir etdiyi özünə cəlb edir.

Qaraçay-Çərkəz xalqları ədəbiyyatında dağlı qızı obrazı T. Tabulovun “Zuli” və “Zərilə” ; H.Urtenovun “Safiyət” ; X.Bulatukovun “Fatimat” kimi əsərlərində və digər çoxsaylı öçerk, hekayə, povest və poemalarının başlıca obyektinə çevrilir. Bəs 20-30-cu illər ədəbiyyatında yazarlar hansı dağlı qızı obrazını görmək istəmiş, hansı qadın idealını təsdiqləməyə çalışmışlar, yeni tarixi və sosial şəraitdə onun xarakteri hansı yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşmişdir?

Bu dövrdə Şimali Qafqazda azsaylı xalqların yazıçılarından hər biri bu problemi öz baxış və yaradıcılıq bucağından həll etməyə səy göstərmişdir. Məsələn, T.Tabulov “Zuli” (1929) pye-

sində dövr üçün son dərəcə aktual olan dağlı qadınının şəriətin yabançı qayda və adətlərindən azad olmasını ortaya atır. Qadının hüquqsuzluğunu göstərmək üçün müəllif bütün nəzər-diqqətini dağlı ailəsinin məişətinin əks olunmasına həsr edir. Zuli “Allah” sözünü hər şeydən müqəddəs hesab edən kasıb bir qızıdır. On yeddi yaşında onu tanımadığı şəhərdən gəlmiş bir varlı kişiyyə ərə vermişlər. Qız buna qarşı çıxmağı heç fikrinə belə gətirməmişdi. Taleyinə baş əymə nəinki Zuli, həm də digərləri üçün öyrəşdikləri vəziyyət idi. Təkcə ailə yaşasın deyə, Zuli kimilər hər çətinliyə dözməyə razı idilər. Zülidə, demək olar ki, insana xas olan nə varsa, hamısı boğulmuşdu, çünki o, lap əvvəllərdən insan ləyaqəti ilə bağlı heç nəyə malik deyildi. Onun xarakteri feodal- patriarxal cəmiyyətinin mənfə adət-ənənələrindən gələn törəmə idi. Bu cəmiyyətdə insan alqı-satqı predmerinə, mala çevrilmişdir. Zuli şəxsiyyətinin təşəkkülü tədricən itaətkarlıqdan üsyankarlığa doğru və daha qətiyyətləşməyə istiqamətlənir. Zulinin baxışlarının dəyişməsində tarixi şərait də az rol oynadır. Bu o dövr idi ki, bütün Şimali Qafqazda olduğu kimi, Qaraçay-Çərkəzdə də qadın azadlığı uğrunda qətiyyətli mübarizə gedirdi. Belə bir şəraitdə qadının sosial azadlıq əldə etmə imkanları daha da artırdı. Zulinin fəallığı əri evə ikinci arvadı gətirəndə daha da güclənir. Zulini əri evdən qovur, onu ikinci dəfə ərə verirlər, daha doğrusu, satırlar. İkinci ər də onu evdən qovur və yalnız Cambota ona kömək əlini uzadır. Cambota deyir: “Zuli, qadın şöbəsinə gedək. Orada kasıbları, onların hüquqlarını müdafiə edirlər. Gedək, Zuli. Orada köməklik göstərərlər. Gedək, bu yolda səni yeni həyat və xoşbəxtlik gözləyir”.

Zuli hələ mübariz-insana çevrilməmişdi. O, heç bir qəhrəmanlıq da etmir, folklor qəhrəman-bahadırları, türk qızları (məsələn, “Qırx qız” dastanındakı qaraqalpaq qızı Gülayim) kimi zəngin təfəkkürə də malik deyildir. Lakin yazıçı öz qəhrəmanının daxili həyatının dərin və adekvat mənzərəsini yaratmaqla onun obrazını inandırıcı ştrixlərlə zənginləşdirə bilmişdir.

“Zuli” pyesi ilə tipoloji cəhətdən X.Bulatukovun “Fatimat” (1932) pyesi və H.Urtenovun “Safiyət” (1934) poeması arasında xeyli ümumi, oxşar məqamlar görmək mümkündür. Əgər X.Bulatukovun “Fatimat” pyesində noğay qadınının azadlıq, müstəqillik mübarizəsi təsvir olunursa, H.Urtenovun “Safiyət” poemasında dağlı-qadının faciəvi taleyi haqqında danışılır. Bütün bu əsərlərin hamısında maraqlı insan xarakterləri təsvir olunur. Onların bir qismi tarixin qurbanı olmuşdursa, digərləri yeni azad insan kimi öz həyat talelərini müəyyənləşdirmişlər. Qadının sosial, mənəvi inkişafı, hər şeydən öncə, onun öz taleyi uğrunda mübarizə aparması, qətiyyətlə məqsədə doğru irəliləməsidir. X.Bulatukovun pyesinin qəhrəmanı Fatimatın keçmiş mürtəce adətlərə qarşı dönmədən çıxış etməsi, sevdiyi kişiyyə ərə getməsi onun taleyini Zulinin taleyindən fərqləndirir. X.Bulatukov tərəfindən qadın obrazının bu şəkildə verilməsi o dövr üçün əhəmiyyətli idi. Çünki bu tipli əsərlər məhz bu cəhətinə görə böyük ictimai təsir gücünü özündə əks etdirirdi.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə mühüm tarixi meylləri ifadə edən sosial-fəal qəhrəman obrazının yaradılması gənc türk və Şimali Qafqaz ədəbiyyatlarının mühüm vəzifələrindən biri kimi ortaya gəlirdi. Çünki qəhrəmanın taleyi burada xalqın gələcəyə aparan yolu ilə qırılmaz əlaqədə olduğu kimi nəzərdən keçirilirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, belə yanaşma nəinki Şimali Qafqaz, həm də Orta Asiya və Qazaxıstan yazıçılarının yaradıcılığında özünü büruzə verirdi. Dağlı qadının taleyi üzərində düşüncələr müxtəlif istiqamətlərdə gedirdi. Əgər D.Bayqulov “Məryəm və əfəndi” (1932) poemasında avamlığı və dini məhdudyyəti ifşa edirdisə, “Zəlihət” (1935) poemasında o, köhnə mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə mübarizəni ön plana çıxarırdı. T.Tabulov isə bir qədər başqa yolla getməyə üstünlük verirdi. Dağ aulundakı yüzbaşını, taciri, knyazı tənqid atəşinə tutmaqla, yazıçı satirik komediyasında aul hakimiyyətindəki mənəvi şikəstliyi qamçılıyırdı. Kəndli qızı Zərilənin timsalında yazıçı əsasən əmək

adaminın mənəvi təmizliyini tərənnüm edirdi. Komediyanın maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, müəllif əsəri folklor süjeti üzərində yerləşdirməklə, qadın obrazını folklor motivləri əsasında əsərlərini yazan digər sənətkarlardan fərqli olaraq tamamilə yeni şəkildə ortaya qoymuşdu. Əgər H.Urtenov D.Bayqulov, A.Şogensukov və başqaları əsərlərində tamamilə zəif, geridə qalmış qadın obrazları yaratmışlarsa, T.Tabulov fəal, təşəbbüskar, azad dağlı qadını obrazı ortaya qoymuşdur. Müəllif Zərilə obrazını yaradarkən qadın-anaya sevgi və məhəbbət ifadə edən məqamlarda xalq-poetik ənənələrindən istifadəyə üstünlük vermişdi. Lakin real həyatda isə hər şey tamamilə mürəkkəb idi. Folklor süjeti əsasında əsərini quran T.Tabulov onu yeni realist məzmunla doldururdu. Zərilənin iyirmi yaşı var. O, ərdədir, ərinə sevir. Lakin bu gənc qadının gözəlliyi knyazın, yüzbaşının və tacirin də diqqətini cəlb edir. Onlardan hər biri gizli olaraq Zəriləyə yaxınlaşmaq istəyir. Zərilə isə məsələ barədə ərinə bildirir. Ərlə arvad aul başçılarının əsl simasını açmaqla xalqın gözü qarşısında onları ifşa etmək istəyir və bunu böyük ustalılıqla həyata keçirirlər. Qaraçaylılarda olduğu kimi abazalarda mövcüd olan ənənəvi folklor süjeti yazıcının belə təsvirində mühüm sosial əks-sədaya səbəb olurdu.

XX əsrin 20-40-cı illərində Qaraçay-Çərkəz ədəbiyyatında, xüsusən poeziyada yaradıcı pafos, romantik vüsət üstünlük təşkil edirdi. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə yeni insan tipi ortaya çıxır, humanizm probleminin məzmunu dəyişir, xəlqiliyə, haqqa, ədalətə inam möhkəmlənir. Qəhrəmanlar ədəbiyyata öz fərdi bi-oqrafiyaları ilə gəlirlər. Şimali Qafqaz yazıçılarının əsərlərində azad əməyə, fabriklər və zavod işçilərinə, yeni həyat mövzularına, yeni məişət qayğılarına yer verilir. Bu kontekstdə İ.Tabulovun “Cərəyanda”, P.Tsekovun “Azad olmuşlar nəğməsi”, M.Malxozovun “Xoşbəxtliyin doğulması”, İ.Qaragetovun “Kolxoz nəğməsi”, “Neftanası-Qaraçay”, “Həzrətdən nümunə götürün”, “Kolxoz kollektivinə”, “Tereza aulunda kolxoz”, X.Karasovun “Taxıl uğrunda mübarizə”, A.Kazakovun “Zərbəçi və onun manqası” və s.

kimi şeir və poemalar səciyyəvidir.

Təhlilə cəlb etdiyimiz dövrdə müsbət idealların təsdiqi baxımından Kasıb-Xalid təxəllüsü ilə yazan X.Abukovun felyetonları maraq doğurur. Yeni dövrün “dastancı” sı rolunda çıxış edən Kasıb-Xalid sonrakı dövrdə folklor janrı kimi ortaya çıxmış taurux (nağıl) və “xapar” (xəbər) janrının təhkiyəçi ənənələrini davam etdirmişdir. Dastançı funksiyası həm orada, həm də burada uyğun olsa da, danışılanın mənası, məzmunu və pafosu Kasıb-Xalidin və köhnə aşığın yaşayıb, fəaliyyət göstərdiyi zaman və ictimai şərait müxtəlif idi. Kasıb-Xalidin siyasi və sosial təfəkkürü digər dastançıların təfəkküründən daha dərinidir. Onun obrazı sosial-tarixi baxımından müəyyəndir. Abukov əsərlərində yeni dövrdə yeni dağlı obrazını əks etdirir, əsərlərində köhnə dünya ilə yeni dövr arasındakı fərqlər, xalq və dövlət qarşısında borcun düzgün dərk olunmasını və s. təsvir mərkəzinə qoyurdu.

Beləliklə, 20-40-cı illərdə Qaraçay-Çərkəz xalqları ədəbiyyatında yeni dövrün dağlı tipini təcəssüm etdirən müsbət qəhrəman təsvirinin prinsipləri formalaşdırılır və həyatın bütün sferalarında yeniyə mane olan məqamlar ortaya çəkildi.

Məlum olduğu kimi, zəif yazıçılar bütün ədəbiyyatlarda olmuşlar. Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqlarının, ilk növbədə Qaraçay ədəbiyyatında zəif yazıçıların mövcudluğu onların ümumi ədəbi prosesdən kənar qalması və prosesə lazımınca diqqət yetirə bilməməsi, böyük ədəbiyyatların təcrübəsindən yetərinə yararlanmama və s. ilə əlaqələndirilməlidir. Belə ki, xeyli sayda gənc Qaraçay şairlərinin yaradıcılığı bir sıra cəhətləri ilə Həzrət Urtenov və İssa Qaragetovun yaradıcılığına bənzəyirdi. Maraqlısı isə bu idi ki, belə yaradıcılıq yaxınlığını gənc yazıçılar müvəffəqiyyət hesab edirdilər. Çünki Həzrət Urtenov və İssa Qaragetov xalq arasında daha populyar və daha çox sevilən idilər. Həqiqət naminə qeyd edək ki, onlar doğrudanda istedadlı sənətkarlar idi. H.Urtenov və İ.Qaragetov Qaraçay ədəbiyyatının baniləri olduğundan onların üzərinə daha böyük məsuliyyət düşdüyünü yaxşı

dərk edirdilər. Lakin ədəbi-bədii “cəbhə”də hələ yetərinə bərkiməmiş H.Urtenov İkinci Dünya Müharibəsindən öncə, İ.Qaragetov isə müharibənin birinci ilində dünyalarını dəyişdilər. Onlar hələ də bədii yaradıcılığın “sirlərinə” yetərinə bələd olmamışdılar. Qabaqcıl ədəbiyyatların təcrübəsindən də hələ ki uzaq idilər. Elə buna görə də qələmə aldıkları yalnız yaşadıkları dövrün tələbləri səviyyəsində idi. Eyni zamanda onlardan çox-çox sonra yazıb-yaradan sənətkarların onların səviyyəsində əsər ortaya qoyması da sonrakı dövr Qaraçay ədəbiyyatının heç də uğuru hesab edilə bilməzdi. Qaraçay gənc ədəbi qüvvələri hesab edirdilər ki, H.Urtenov, İ.Qaragetov, M.Urusov sonrakı dövrlərdə də çoxcildli şeir və poemalar yazmış olsaydılar, onların yazı manerası və üslubu da elə əvvəlki kimi qalacaqdı. Bunun isə gənc yazarların estetik baxımdan məhdudluğu ilə əlaqələndirilməsinin daha məqsədə uyğun olduğu görünməkdədir (25,9).

Əlbəttə, Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülünü və inkişafını heç də bütün hallarda zəif kimi nəzərdən keçirmək düzgün olmazdı. Məsələn, Osman Xubiyevin yaradıcılığında Qaraçay bədii nəsrinə xüsusilə maraqlıdır. İctimai həyatın bütün dərinliyi ilə təsviri, problematika zənginliyi, gerçəkliyin realistikəsinə yenidən canlandırılması, dövrün ruhunun açılması və xaqın xarakterini əks etdirmə, bədii sintez və ümumiləşdirmə bacarığı onun yaradıcılığını digər Qaraçay nasirlərinin əsərlərindən fərqləndirir. Doğma folklorun mütərəqqi ənənələrini mənimsəyib inkişaf etdirib Qaraçay ədəbiyyatının mühüm ənənələrini kamilləşdirərək Osman Xubiyev nəsrinə nəinki doğma, həm də rus və sovet ədəbiyyatının və ictimai-siyasi fikrinin mühüm nailiyyətlərini əxz edə bilmişdir. Onun əsərləri müasirlik ideyaları ilə bərabər, həm də milli və ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirməkdədir. O.Xubiyev nəsrinin səciyyəvi xüsusiyyəti doğma xalqa, vətənə xidmət, insan şəxsiyyətinin inkişafını əks etdirmək və s. ibarət idi. Elə buna görə də onun yaradıcılığı bütün Qaraçay ədəbiyyatının inkişafı tarixində yeni mərhələ kimi nəzərdən keçirilməlidir. Yeni həyat

gerçəkliyindən zənginləşərək xüsusi bir zirvə fəth etmiş O.Xubiyev nəsrinə nənki Qaraçay, həm də o dövrdə sovet cəmiyyətində qabaqcıl və mütərəqqi olan əksər xüsusiyyətləri özündə birləşdirə bilmişdir. Gələcəyə ümidlə baxan O.Xubiyev, hər şeydən öncə, torpağın ətrini, yeni insan münasibətlərini diqqət mərkəzinə çəkməyi əsərlərinin mahiyyətinə hopdurmuşdu. Sənətkarın fikrinə hər şeydən öndə Vətən və onu taleyi məsələsi idi:

*Vətən dara düşsə olmaram rahat,
Vətənsiz nəyimə gərəkdir həyat, –*

fikrini təsdiqləyən O.Xubiyevin bu deyimini onun bütün yaradıcılığına şamil etmək olar. Lakin sənətkarın Vətənə olan bu məhəbbəti tamamilə yeni bir emosional ovqatla onun oçerk və hekayələrində, “Amanat” trilogiyasında, “Yuxusuz gecələr” və “Qisas” romanlarında, “Abrek”, “Adamlar” povestində və s. daha inamlı hiss olunur. O.Xubiyev nəsrində Qaraçay ədəbiyyatı, bir tərəfdən, 30-40-cı illərdə yeni müsbət qəhrəman obrazlar qalereyasını, digər tərəfdən, xalqın mənəvi ruhunun rəngarəngliyi, yeni həyatın iştirakçısı və yaradıcısı olan insanın təqdimatını diqqət mərkəzinə çəkirdi. İctimai hadisələrin belə geniş şəkildə əhatə olunması, müasir həyatın bədii fəlsəfi dərki Xubiyev əsərlərinin novatorluğunu əks etdirirdi.

Məsələn, yazıçı “Abrek” povestində olduqca inandırıcı bədii həqiqətlərin köməyi ilə Rusiyada yaşayan azsaylı xalqların həyatını, taleyini, yaşam tərzini maraqlı bədii boyalarla oxucunun gözü qarşısında canlandırma bilmişdi. Qeyd edək ki, “Abrek” povesti onun roman yaradıcılığının geniş epik mənzərəsi üçün etüd rolunu oynamışdır. O.Xubiyev əsərdə Vətəndaş müharibəsi və İkinci Dünya Müharibəsinin qanlı-qadalı və qəhrəmanlıq hadisələrini bəzək-düzəksiz verə bilmişdi. Yeri gəlmişkən belə rəlyefli təsvir nəinki O.Xubiyev yaradıcılığı, həm də digər xalqların istedadlı yazıçıları üçün xarakterik idi. Belə ki, müharibənin lap

ilk günlərindən cəbhə mətbuatında Aleksey Tolstoy, İlya Erenburq, Mixail Şoloxov, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Qafur Qulam, Nikolay Tixonov, Konstantin Simonov, Olqa Berqqolts, Vera İnber, Arkadi Qaydar, Əfəndi Kapiyev və b. əsgər və zabitlər arasında geniş miqyaslı siyasi təbliğat işi aparırdılar. Belə yaradıcılıq fəaliyyətinin aparılması ilə bağlı O.Xubiyev əsərlərinin tanınmış tədqiqatçısı N.M.Kaqiyeva yazırdı: “Yazıçıların böyük vətənpərvərlik əhəmiyyətli sözünü aşağıdakı fakt sübut edir: Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun radio ilə çıxışına qulaq asmış 16 əsgər ona aşağıdakı məzmunadakı bir məktubla müraciət etmişdir: “Hörmətli və əziz Səməd Vurğun! Siz şeirlərinizi oxuyanda biz xəndəkdə idik. Sizin səsinizi və alovlu sətirlərinizi eşidəndə bizə elə gəlirdi ki, gözlərimiz parpar parladı. Bizim cəbhə yoldaşlarımız - azərbaycanlılar, ruslar, gürcülər, ləzgilər eyni ruh yüksəkliyi ilə sizi salamlayırdı. Biz Sizi inandırırıq ki, çox tez bir zamanda doğma sovet torpağını düşməndən təmizləyəcəyik. Biz dərinəndən inanırıq ki, tezliklə sizinlə qalib- ordu döyüşçüləri kimi görüşəcəyik” (12,126).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Sovet torpağı uğrunda döyüşlərdə Qaraçay yazıçılarının da payı az olmamışdır. Mühəribənin ilk günlərindən Qaraçay poeziyasının bünövrəsini qoyanlardan İssa Qaragetovla yanaşı, Məhəmməd Urusov, Davud Bayqulov, Toxtar Borlakov, Həsən Bostanov, A-K.Bayqulov və onlarca digərləri ön cəbhəyə yollanmışdılar. Yazıçı Osman Xubiyev isə mühəribəyə zabit kimi getmişdi. Vətən qarşısında borcunu verməklə yanaşı, O.Xubiyev həm də dövrün fakt və hadisələrini gerçəkliyə söykənməklə əks etdirən əsərlər yaradırdı. Bu baxımdan O.Xubiyevin “Amanat” trilogiyası öz monumentallığı və hadisələri daha geniş epik planda əks etdirməklə Qaraçay ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Maraqlıdır ki, “Amanat” romanını qələmə almaqla bağlı fikir və ideya O.Xubiyevdə mühəribənin lap əvvəllərində ortaya çıxmışdı. Müəllif qeyd edirdi ki, 1941-ci ildə Dubno şəhəri ətrafında ağır müdafiə döyüşləri

gedirdi. Faşistlərlə bir neçə qızgın döyüşdə onlara ərazini tərk etmə əmri verilir. Döyüşçülər isə geri çəkilmək istəmirlər. Belə ağır döyüşlərin iştirakçısı olan O.Xubiyevi bütün bunları bədii şəkildə qələmə almağa vadar edir və bununla da o, müharibənin məşəqqətlərini əks etdirən bir əsər yazmaqla Qaraçay ədəbiyyatında monumental roman-trilogiya janrının əsasını qoymağa müvəffəq olur.

3.4. İslam bəy Kırımşamxalov (Teberdici) - ilk Qaraçay maarifçisi və ictimai xadimi

İslam bəy Kırımşamxalov (1864-1940) ilk Qaraçay maarifçisi olmaqla doğma mədəniyyət tarixində şair, sənətkar, ictimai xadim kimi məşhur olmuşdur. O, 1864-cü ildə Qaraçaydakı Kart-Yurt kəndində bəy ailəsində anadan olmuşdur. Hələ erkən yaşlarından ata-anasından məhrum olmuş İslam Kırımşamxalov tanınmış malkar maarifçisi olan əmisi İsmayıl Urusbiyevin ailəsində tərbiyə görmüşdür. Məhz burada o, rus və ərəb əlifbasını öyrənib Peterburqa getmiş və orada olduğu dövrdə isə İslamın dünyagörüşü daha da sürətlə formalaşmışdır.

İslamın yaradıcılıq taleyində onun ünsiyyətdə olduğu və dostluq etdiyi rus mədəniyyəti xadimlərinin təsiri böyük olmuşdur. Onların sırasında rəssam N.Yaroşenkonun xidməti xüsusi ilə qeyd edilməlidir. Məhz onun məsləhəti ilə İ.Kırımşamxalov Moskva Rəssamlıq Məktəbinə daxil olmuş, lakin vərəm xəstəliyinə tutulduğundan, təhsilini yarımçıq qoyub Qaraçaya qayıdaraq Teberdada yaşamağa başlamışdır.

Teberda dövrü (1894-1910) İslam bəy Kırımşamxalovun ictimai fəaliyyətinin ən məhsuldar və qızgın dövrü hesab olunur. O, özünün maarifçilik və yaradıcılıq ideallarını «Şimali Qafqaz» («Северный Кавказ») qəzetində və «Müsəlman» («Musulmanin») jurnalında cap etdirdiyi oçerklərdə yetərinə ifadə edə bilmişdir.

Digər sahələrlə yanaşı, Kırımşamxalov mədəniyyətin və iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini də son dərəcə zəruri hesab etmişdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Musəlman» qəzeti 1903-cü ildən başlayaraq 1912-ci il arasında rus və türk dillərində ayda iki dəfə nəşr olunmaqla hər ayın 15-i və 30-u günü çapdan çıxırdı. Jurnalın nəşiri və redaktoru milliyyətçə çərkəz Məhəmmədbəy Hacət Laşə idi. Qaraçaydan və Malkariyadan jurnalla İslam bəy Kırımşamxalov, Misost Abayev, Fatima Abayeva, İslam Xubiyev (Qaraçaylı), İmmolat Xubiyev və b. əməkdaşlıq edirdilər. Jurnalın başlıca məqsədi mutərəqqi fikrə soykənib, qabaqcıl ziyalılar ətrafında birləşərək mədəni, sivil xalqlara yaxınlaşmaqdan ibarət idi. Bu isə, məlum olduğu kimi, maarifçilik istiqamətində aparılan işlərdən ən mühümü idi. Bu məqsədin nə dərəcədə düzgün olduğunu biz Qaraçay maarifçilərinin aşağıdakı fikirlərindən də aydın görə bilərik: «Biz elə bir yüksək vahid amal uğrunda birləşib dostlarımızla elə parlaq günəşə tərəf gedəcəyik ki, onun şüaları qonşularımızı coxdan isindirmişdir. Yalnız elm işığı, yalnız tərəqqi yolu bizim qardaşlarımızı haqq yoluna çıxaracaqdır. Bundan kənar da zülmət və faciə mövcuddur» (18).

İslam bəy Kırımşamxalovun ictimai baxışları maarifçilərin başlıca ideyalarına «sosialın və təbiinin bərabərliyinə», «təbiət»in və «sivilizasiya»nın yaxınlaşmasına müvafiq idi. İctimai rifahın başlıca vasitəsi kimi dağlıların maarifə yiyələnməsi ilə həm cəmiyyətin, həm də ayrı-ayrı insanların şüurunda dəyişikliklərin gedəcəyini əmin olan yazıçı hesab edirdi ki, cəmiyyətdə hər şey rəşional quruluşa əsaslanarsa, onda «təbii» insan eyni zamanda sivil və mədəni olar. Başqa sozlə desək, İ. Kırımşamxalov əsl mədəniyyəti elmi biliklərlə mənəvi mədəniyyətin sintezi kimi nəzərdən keçirirdi. Dağlılarda mövcud olan ənənəvi mənəvi inkişafın yüksək səviyyəsini qeyd edən maarifçi onları elmi biliklərin qavranılması üçün hazırlıqlı hesab edirdi. Bu isə əsl xalq mədəniyyətinin əldə olunması, dünya mədəni kontekstində bərabərhüquqlu mövcud olma və inkişaf üçün zəruri hesab olunurdu.

İ. Kırımşamxalovun publisistikasında irəli sürülmüş ideyalar onun bədii əsərlərinin estetikasında da özünün bariz ifadəsini tapırdı. Onun bu qəbildən olan əsərlərində - Qardaşı qızı Fatiməyə unvanladığı «Albomdan», «Soyuq daşı dirildərkən», «Dəniz kənarında» və digər şeirlərində (məsələn, «Canavar və pişik» təmsilində), portret və peyzaj rəsmlərində (məsələn, «Uşaqlı qadın», «Dəstançı», «Qaraçaylı qoca», «Amanauz», «Ot yığımı», «Şeytan kilidi», «Dombay-Yelgen», «Camaqat vadisi», «Baduk gölləri», «Qaragöl», «Küknar meşəsi» və s.) xalq həyatının bəzi məsələləri özünü kifayət qədər relyefli əks etdirir.

İslam bəy Kırımşamxalov yüksək ictimai-mənəvi idealların əldə olunmasında, insan davranışında harmoniyanın zəruriliyini xüsusi ilə qeyd edirdi. O, yazırdı: «Dağlıların qəlbində onların baş əydiyi yaxşı insanın doğru-dürüst siması qərar tutmuşdur... Məhz yalnız bu prinsiplərin daşıyıcısında dağlı maarif alovunu sevinclə qəbul edir. Əgər bunu insanların daxili və zahiri simasını hansı bir üsullə dağlıya ekranda göstərmək olsaydı – Avropanın mədəni sinfindən olan əsl ziyalı nümayəndəsinin siması görünəydi, bu zaman dağlı onu ağışına alıb ucadan deyərdi: «Mən o, kəslərə ehtiram edirəm ki, kimlərə siz ehtiram edirsiniz, mən sizə işığa və həqiqətə sadıq olduğunuz kimi sadıq olacağam». Qeyd edək ki, elə İslam Kırımşamxalov öz dövründə son dərəcə məsuliyətli və məhsuldar işləməklə fərdi, ictimai ideal və davranışlara sadıq qalmaqla, bütün şüurlu yaradıcılığı və fəaliyyəti ilə doğma diyarın sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi inkişafına çalışmışdır. Fəaliyyətində yer alan bu tipli proqramı o, qismən dövrü mətbuatda nəşr olunmuş məqalələrində də geniş işıqlandırmışdı. «Qaraçayın yeni zənginliyi» məqaləsində İslam Kırımşamxalov Qaraçayın yeraltı zənginliyi, oradakı faydalı qazıntılar və onlardan istifadə olunmasının zəruriliyindən danışdı. Digərlərindən fərqli olaraq o, ilk dəfə yerli mərmərin sənayedə istifadə olunması ilə bağlı Qaraçayın təbii və iqlim şəraitinin unikallığını qeyd

etməklə Teberdada kurort yaradılması məsələsini ortaya qoymuşdu (22,150).

İslam bəy Kırımşamxalov 1895-ci ildə professor Muşketovun ekspedisiyasının tərkibində Qaraçay ərazisində geoloji tədqiqat işlərinin aparılmasında, «Teberda və Cxaltın»ın geoloji ocerki» kitabının yazılmasında iştirak etməklə bu mənbəni maraqlı şəkillərlə zənginləşdirmişdi.

İslam Kırımşamxalov digər mütərəqqi ictimai xadimlərlə birgə Qaraçay ərazisində dünyəvi məktəblərin açılmasında, bu məktəblərdə təlimin rus və ana dillərində aparılması uğrunda yorulmadan çalışmışdır. Ərəb əlifbasının öyrənilməsi xeyli çətinliklər yaratdığından 1908-1910-cu illər ərzində o, hətta latın qrafikası əsasında Qaraçay dili əlifbasını da tərtib etmişdi. Buna görə İ.Kırımşamxalovu həm də Qaraçay yazılı ədəbiyyatının banisi hesab etmək mümkündür. Onun şeirlərindən bəzi nümunələr 1915-ci ildə İ.Akbayev tərəfindən dünyəvi məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş «Ana dili» (“Ana tili”) dərsliklərində də təqdim edilmişdi.

Teberdada İslam bəy Kırımşamxalovun evi elə bir mədəniyyət mərkəzi olmuşdur ki, bu mərkəzin köməyi ilə Qaraçayın qabaqcıl ziyalıları Rusiya demokratik mədəniyyətinin nümayəndələri ilə daha yaxından əlaqə yaratmağa müvəffəq olurdular. İslam bəy Kırımşamxalov dövrünün tanınmış ziyalıları – rəssam N.Y.Yaroşsenko, şair K.İ.Xetaqurov, geoloq İ.V.Muşketov, mühəndis Kondratyev, bəstəkar Alyabyev, artist Cuprinnikov və başqaları ilə sıx əlaqələr saxlayırdı.

İslam bəy Kırımşamxalovun yaradıcı şəxsiyyəti, onun ictimai fəaliyyətinin məhsuldarlığı və universallığı, təbiət və mənəviyyətə bütövlüyü bu görkəmli insanın ətrafında dağlı ziyalılarınun böyük bir hissəsinin birləşməsi üçün münbit şərait yaratdı. Onların sırasında Toxtar Biçiyev, İlyas Bayramukov, İmmolat Xubiyev, Xızır Xəlilov və eyni zamanda B.Cekkuyev, K.T.Botaşev, İ.X.Tokov, M.X.Koçkarov və b. kimi gələcək mütəxəssislər – həkimlər, müəllimlər vardı.

İslam bəy Kırımşamxalov bütün yaradıcı fəaliyyəti dövründə xalqın maariflənməsi, təhsilə cəlb edilməsi və doğma mədəniyyətin inkişafı istiqamətində dayanmadan çalışmaqla böyük fiziki və mənəvi quvvə sərf etmişdi. İslam bəy Kırımşamxalov 1940-cı ildə Yaltada vəfat etmişdir.

3.5. İslam Xubiyevin (Qaraçaylının) publisistikası

«Musəlman» qəzetinin səhifələrində İslam bəy Kırımşamxalovla eyni vaxtda həm də on beş yaşlı gimnaziyaçı İslam Abdulkərim oğlu Xubiyev (1896-1938) də çıxış edirdi. Sonralar sovet hakimiyyəti illərində o, həm də fəal ictimai xadim və jurnalist kimi məşhurlaşmışdı. Əsərlərini Qaraçay və rus dillərində yazırdı. 20-ci illərdə o, vilayət qəzetlərində redaktor, redaksiya şurası üzvu, «İnqilab və dağlı» jurnalının məsul katibi işləmişdi. Onun qələminin məhsulu olan 200-dən artıq oçerk, məqalə və korrespondensiyalar Moskvada nəşr olunan («İzvestiya», «Molot», və yerli mətbuatda «Sovetski yuq», «Sovetski Sever», «Qafqaz» qəzetlərində və «Millətlər həyatı», «İnqilab və dağlı», «İnqilab və yazı», «Yoxuşda») və s. jurnallarda işıq üzü görmüşdür (32,260).

İslam Xubiyev (Qaraçaylı) Qaraçaydakı Qart - Yurt kəndində kəndli ailəsində doğulmuşdur. Dördsinipli məktəbdə təhsilini başa vurduqdan sonra Stavropol Kişi Gimnaziyasına daxil olmuş və 1918-ci ildə onu müvəffəqiyyətlə başa vurmuşdu. Onun 1911-1912-ci illərdə mətbuatda yeniyetməlik dövründəki çıxışları əsasən maarifçilik xarakteri daşıyırdı. Məsələn, «Qaraçayda təbəqə anlaşılmazlıqları» məqaləsində o, ziyanlı ənənələrin və adətlərin aradan qaldırılması və onların yerinin yeniyə və daha faydalıya verilməsindən söhbət açmışdı. Belə ziyanlı adət və ənənələrdən biri, onun fikrincə, Qaraçayda qadının vəziyyəti ilə bağlı idi. Bu məqalədə qaldırılmış sosial problemlər sonra müəllif tərəfindən onun «Qaraçayda qadının vəziyyəti» adlı məqaləsində davam etdirilmişdir. İslam Qaraçaylı Qaraçay ailəsində və cəmiyyə-

yətində qadın hüquqsuzluğunu onların avamlığı və savadsızlığı ilə bağlayırdı. Vəziyyətdən çıxış yolunu Xubiyev qadının dünyəvi təhsilə yiyələnməsində görürdü. Qadının təhsilə yiyələnməsində başlıca əngəli o, mürtəce din xadimlərinin buna qarşı çıxması ilə əlaqələndirirdi. Bununla belə İslam Xubiyev din xadimlərinin sırasında dünyəvi təhsilin tərəfdarlarını da görürdü. İsmayıl Akbayev, Cəfər Xacirov, Hüseyn və Həmzət Urusov kimi ziyalı insanlar qaraçaylıların təhsilə cəlb edilməsinin tərəfdarları kimi çıxış edir, onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasını gündəmə gətirirdilər.

İslam Qaraçaylı xalqının ictimai maraqlarına, onun həyatında baş verən aktual problemlərin həllinə diqqətlə yanaşırdı. Bu problemlərin həllində o, liberal maarifçilik mövqeyində dayanırdı. O da öz müasiri İslam bəy Kırımşamxalov kimi ədəbi-publisistik və ictimai yenilikçilik fəaliyyətində, bir tərəfdən, rus mədəniyyəti ilə, digər tərəfdən, türk xalqları mədəniyyəti ilə əlaqələrə girməyi ön plana çəkməklə bu zəmində Qaraçay xalqının yenidən mədəni inkişaf imkanı əldə etməsinə üstünlük verirdi. Məhz bu meyl dağlıların əksəriyyəti tərəfindən müdafiə edilərək İslam bəy Kırımşamxalov və İslam Xubiyevin formalaşmasına ciddi təsir göstərirdi.

Yerli ziyalılar qarşısında duran bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün Qaraçay ziyalıları təhsilli-savadlı, mədəni qüvvələrin hamısının bir yerə toplaşmaqla çiyin-çiyinə çalışaraq inkişaf etməsini gündəmə gətirirdi.

Maraqlıdır ki, XX əsrin əvvəllərində Şərqlə aləmində məşhur olan klassik poemalar Nizaminin «Leyli və Məcnun»u, «Xosrov və Şirin»i, Durbəyin «Tahir və Zöhrə»si və s. əsərlər Qaraçay dilinə tərcümə olunmuşdu. Onların qaraçaylılar arasında populyarlığı, «Tahir və Zöhrə» poemasının hələ 1915-ci ildə Temirxan-Şurada (Dağıstan, indiki Buynaksk) onun tərəfindən nəşr olunması və «Sahib Camal və Buzcigit» poemasının xalq arasında geniş yayılması bu sənətkarın məşhurluğundan xəbər verirdi.

İslam Xubiyevin (Qaraçaylının) bədii-publisistik yaradıcılığı Qaraçay xalq həyatının ən mühüm səhifələrindən birini təşkil etməklə sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi və milli ədəbiyyatın təşəkkülü və inkişafında son dərəcə mühüm rol oynaya bilmişdir.

3.6. İssa Qaragetov poeziyasının motiv və obrazları

İssa Qaragetov (1900-1942) Qaraçaydakı Cögetey aulunda anadan olmuşdur. Əvvəl məscid nəzdindəki məktəbdə oxumuş, kənddəki rus məktəbini bitirdikdən sonra, 20-ci illərdə Moskvadakı Şərq Zəhmətkeşlər Universitetində təhsilini başa vurmuşdur. İlk şeirlər kitabı «Yeni nəğmələr» də elə 1924-cü ildə Moskvada nəşr olunmuşdur. Burada təqdim olunmuş şeirlərdə o, mürtəcə ruhaniləri, keçmişin qalıqlarını, yeni həyat uğrunda mübarizəni, yeni mədəniyyətə yiyələnməni əsərlərinin başlıca mövzusunə çevirirdi.

Moskvadan vətənə qayıtdıqdan sonra İssa Qaragetov jurnalistlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. O, şeir yazmış, bədii yaradıcılığa meydan verməklə, həm də A.Urtenov və A.K.Batçayevlə birlikdə Qaraçay ədəbiyyatının formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir.

İssa Qaragetovun ilk poetik motiv və obrazları doğma təbiətin vəsfinə həsr edilmişdir. Burada Elbrusun qoşa zirvəsi, Vətənin qənirsiz gözəlliyi, dağların vüqarı və s. onun qüvvət simvolu kimi çıxış etmişdir. Dəli dağ cayları, başı dumanlı yüksəkliklər, şır-şır axan bulaqlar, meşə çaylarının zümzüməsi onun poeziyasının bənzərsiz romantik tonunu rəngdən-rəngə boyamışdır. Məsələn, 1928-ci ildə qələmə aldığı «Qafqaz» şeirində İ.Qaragetov sanki doğma vətəninin himnini yaratmışdır:

*Məğrur Qafqaz dağlarım!
Soyləyirəm sizə «salam».*

*Zirvələrin başındakı dəstə-dəstə,
Yad ellərdən ucub gələn, qonaq olan,
Göy, göyümtül buludlara «salam, salam».*

İssa Qaragetovun poetik assosiasiyaları təbiiliyi və sadəliyi ilə yanaşı, həm də dağlıları əhatə edən, onların üz-gözü öyrəşdiyi təbiət və məişətlə bağlıdır. Məsələn:

*Durnagözlu dağlar yenə dəyişir donun,
Kirpiklər yumulduqca elə hey uzun,
Sanki təzə gəlin kimi qoruyur donun,
Hündür dağlar dumanlıqda itir, hey itir,
Gözəl-göyçək vadilərdə yaşıllıq bitir.*

İssa Qaragetovun şeirlərində peyzaj daim dinamikada, hərəkətdədir. Şairin təsvir etdiyi zirvələr, vadilər, dərələr həyatla, insanlarla doludur. O, sanki şeirlərini yazmır, rəssam tək əldə fırça ilə təsvir edir, yaradır, tablo çəkir.

İssa Qaragetov öz yaradıcılığında Azərbaycana, Bakıya da şeir həsr etmişdir. Onların sırasında onun «Bakı şəhərinə – neft anasına» şeiri mühüm yer tutur. O, bu şeiri «Bakı-Qroznı-Tuapse» neft kəmərinin acılışından sonra (1929) yazmışdır. Şeir bədii təsvir baxımından sanki oyma, tikmə kimi əl işlərinə bənzəyir, qravyuranı xatırladır. «Yer öz ağuşuna qara buruqları sanki qalalar kimi alır», «yerin bağrını dələrək, çıxır qara qan tək neft», «yerin təkindən sanki ilan tək görünərək, fontan edib göyə qalxır buludlara bənzəyir», «burularaq qara əlcimləriylə axır yenə yer üzünə, boruya dolaraq tələsir Qara dənizə» və s.

İssa Qaragetovun əsərləri əsasən romantik hiss və duyğuların tərənnümü ilə yaddaşlara həkk olunur. Onun «Çoban nağılı», «Azadlıq sovqatı» və digər şeirlərində bu hisslər daha qabarıq verilir.

Sənətkarın «Bəy və muzdur» adlı poemasına gəldikdə isə

onun bədii məzmununun həyat faktları ilə zəngin olduğunu söyləmək mümkündür. «Bəy və muzdur» poemasında muəllif bəy obrazını tutqun rənglərlə, son dərəcə xəsis, yalancı, riyakar kimi təsvir etməklə, həm də amansız despotizmi ilə fərqləndirir (Məsələn, «Əgər imkan düşərsə, Fursəti fəvtə verməz bəy muzdurun dərisini soyub, qanından doymaz»). Poemadakı sujet lakonikliyi və dramatism, xarakterin fərdiləşdirilməsinə can atma, bədii ifadə vasitələrindən uğurla istifadə etmə şairin sənətkarlığının inkişafından xəbər verir. Bu əsərdə romantizm heç də onun əvvəlki əsərləri üçün səciyyəvi olan mücərrəd obrazlarla yüklənmir, əksinə, burada emosionallıq əşyavilik və həyat konkretliyi ilə səciyyələnir.

Yeri gəlmişkən qeyd ki, epik poemada yeni qəhrəman obrazı yaratmaq cəhdini XX əsrin 20-30-cu illərində biz nəinki İ.Qaragetovda, həm də digər Şimali Qafqaz yazıçılarının yaradıcılığında görə bilirik. Bu cəhət Qaraçay şairləri A.Urtenov, D.Bayqulov, malkar A.Budayev, kabardin A.Şogensukov, A.Keşokov, noğay İ.Mirzəyev, M.Kurmanəliyev və digərləri üçün də xarakterik idi (31,45).

İ.Qaragetovun əsərlərini diqqətlə oxuduqca biz onun emosional-təhkiyə manerasının xalq lirik-epik nəğmələri ilə həmahənglik təşkil etdiyinin şahidi oluruq. İssa Qaragetovun istedadı özünü sona qədər əks etdirməsə də, onun yaradıcılığı gələcək Qaraçay ədəbi nəslinin inkişafında böyük rol oynadı, o, doğma ədəbiyyatda peyzaj lirikası və lirik poemanın əsasını qoyanlardan biri oldu. İssa Qaragetov öz yaradıcılığının coşub-çağlayan dövründə, 1942-ci ildə Böyük Vətən Muharibəsində tank döyüşlərində qəhrəmancasına həlak olmuşdur.

3.7. Həzrət Urtenov və Qaraçay yazılı ədəbiyyatının təşəkkülü problemləri

Həzrət Urtenov (1907-1937) Qaraçay poeziyasının banilərindən biridir. O, Böyük Qaraçaydakı Qart Yurd (Kart-Jurt) aulunda doğulduğundan əksər əsərlərini Həzrət Qart-Yurdlu təxəllüsü ilə yazmışdır. Doğma aulda mədrəsədə təhsil aldıqdan sonra, elə oradaca rus dilində ibtidai məktəbi başa vurub Simferopolda Krım-Tatar Pedaqoji Texnikumunda təhsilini (1926) davam etdirmişdir. Ərəb, rus və bir sıra türk dillərini (kumux, Krım-tatar və s.) mükəmməl bilirdi.

XX əsrin 20-ci illərindən Həzrət Urtenov Krım ədəbi həyatı ilə yaxınlaşır. Bu yaxınlıq gənc H. Urtenovun istedadının daha da çiçəklənməsinə və inkişafına kömək etməklə, onun poetik ustalığının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Pedaqoji Texnikumda o yerliləri – Qaraçay şairi Həsən Bostanov və malkar şairi Səid Şahmirzəyevlə birgə təhsil alır. Adları çəkilən bu ziyalılar arasındakı dostluq ömür boyu möhkəmləndirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Qaynar Krım mühiti, burada vətənpərvər ruhlu insanlarla ünsiyyət, iştirak etdiyi ədəbi-bədii dərnəklərdə olan istedadlı tələblərlə apardığı diskussiya və mübahisələr Həzrətin dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təkan verir. İlk şeirlərini Həzrət Urtenov Krıma, Bağçasarayla həsr etmiş və bu mövzuda çoxsaylı maraqlı poetik nümunələr ortaya qoymuşdur.

H. Urtenov Simferopolda oxuyarkən, həm də öz yaradıcı maraqları dairəsində Krımdakı çoxsaylı ədəbi-bədii dərnəklərdə iştirak etmişdi. Özünün «Krım» mövzulu avtobioqrafik şeirində Həzrət Urtenov o dövrlük həyatını aşağıdakı kimi təsvir edir:

*Bilirəm: gəncliyim o yerdə kecdi, –
Mənim hasil etdiyim ən dəyərli biliklər,
Mənə orda verildi, məni özünə cəkdi,
Baxcasarayla mənə danışdı əfsanələr.*

Həzrət Urtenovun yaradıcılığında 20-30-cu illər Qaraçay poeziyasının xarakterik xüsusiyyətləri öz əksinə tapmışdı. Onların sırasında şeirin təbliğati xarakteri, sosial irəliləyişlər, yeni insanın formalaşması, sənətkarın daxili aləmində gedən dəyişikliklər, şair, şeir, sənət haqqında mulahizələr və düşüncələr yer almışdır. Bu baxımdan onun «Başladım», «Qələmlə dəftər», uşaqlıqla bağlı şeirlərə yer verməsi səciyyəvidir. Onun 1927-ci ildə işıq üzü görmüş “Yeni nəğmələr” («Canqı cırla») ilk şeirlər məcmuəsində məhz bu mövzuların geniş işıqlandırıldığına şahidi oluruq.

Həzrət Urtenov yaradıcılığına ərəb ədəbiyyatının təsir göstərməsi də təsadüfi hesab edilməməlidir. Çünki milli ziyalıların daha böyük qismi əsərlərini uzun müddət ərzində ərəb mədəniyyəti və ərəb qrafikalı ədəbiyyatdan istifadə etməklə yaradır, inkişaf etdirirdi. Həzrət Urtenovun da yaradıcılığı elə bu istiqamətdə – Şərq poetik ənənələri müstəvisində formalaşır, ilk şeirləri üslub tamlığı və kompozisiya bitkinliyi ilə diqqət cəlb edirdi. İlk bədii nümunələrdə şair Şərq və türk xalqları poeziyası ilə zəngin olan ənənələrdən – didaktik üslubdan daha çox istifadə edirdi.

H.Urtenov yaradıcılığa hələ on iki yaşından başlamışdı. 1926-cı ildə «Taulu Casau» («Dağlı həyatı») qəzetində onun ilk şeiri nəşr olunmuş, 1937-ci ildə isə o, haqsızcasına 30 yaşında repressiyaya məruz qalmışdır. Lakin 1926-cı ildən 1937-ci ilə qədər bir müddət ərzində Həzrət Urtenovun yaratdıqları da az olmamışdır. Həzrət Urtenov coxşaxəli yaradıcılıq diapazonuna malik bir ziyalı kimi Qaraçay xalqının tarixi yaddaşına şair, tərcüməçi, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplayıcısı, tərtibçisi və onları nəşr etdirən mütərəqqi fikirli bir ziyalı kimi həkk olunmuşdur.

H.Urtenovun yaradıcılığı hələ onun ədəbi fəaliyyətə başladığı ilk dövrlərdən diqqəti cəlb etmişdi. Çünki Qaraçayda nəşr olunan qəzet və jurnal səhifələrində onun əsərləri ilə bağlı yazılarda və rəylərdə daim şairin yaradıcılığına böyük rəğbət ifa-

də olunmuşdur. Eyni zamanda dövrün tanınmış jurnalisti İslam Qaraçaylı «Qaraçay yazıçıları və şairləri» məqaləsində (1929-cu il «Yoxuşlar» jurnalı) Həzrət Urtenovu istedadlı şair kimi qiymətləndirmişdi. V.Çernışov «Qaraçay və Çərkəz yazıçıları» (9,183) məqaləsində Həzrət Urtenovun nəşr olunmuş ikinci poetik məcmuəsindən danışmışdır. X.O.Laypanov isə H.Urtenovun «Səfiyət» poemasına maraqlı bir reseenziya yazaraq «Qızıl Qaraçay» qəzetinin səhifələrində cap etdirməklə (14) bu poemanı X.Laypanov Qaraçay ədəbiyyatı tarixində mühüm bədii hadisə hesab etmişdir. U.Əliyev «V.İ.Lenin Qaraçay poeziyasında» məqaləsində Həzrət Urtenovun «Bu gün öldü» («Бюгюн елдю»..., «Sənsiz» («Сенсиз»)), «Doğuldu ki ölməsin» («Туугъанды ол елмезге») kimi şeirlərini mükəmməl poeziya nümunələri hesab etmişdir (3). S.Lubarski «Qaraçay ədəbiyyatı» məqaləsində H.Urtenov yaradıcılığını xüsusilə təqdir etmişdir (23). Adını çəkdiyimiz müəlliflər H.Urtenov yaradıcılığına ümumi qiymət versələr də, onun əsrlərinin ədəbi-estetik təhlilinə geniş yer ayrılmamışlar. Bu istiqamətdə aparılmış araşdırmalar sırasında P.İ.Baltinin hazırladığı «Həzrət Urtenov: yaradıcılıq yolunun dönüş nöqtəsi» (4,3-47) oçerkində müəllif şairin irsinə ümumi şəkildə nəzər salır, onun əsrlərinin mövzu və problematikasını, şeirlərinin arxitektonikasını təhlil edir. H.Urtenov yaradıcılığına xüsusi bir fəsil A.İ.Qarayevanın «Qaraçay ədəbiyyatı tarixinin oçerki» kitabında həsr olunmuş və burada müəllif H.Urtenovun yaradıcılıq təkamülünə, dil və üslub xüsusiyyətlərinə, poeziyasında ənənə və novatorluq məsələlərinə toxunmuşdur (15).

H.Urtenovun yaradıcılığına küll halında baxış R.A. – K.Ortabayevanın «Həzrət Urtenov. Həyat və yaradıcılığı» (23) monoqrafiyasında əksini tapmışdır. Müəllif burada ardıcıl olaraq şairin şəxsiyyətini və yaradıcılıq simasını, lirikasını və poemalarını ciddi təhlillərə cəlb etməyə müvəffəq olmuşdur.

Bütün bunları qeyd etməkdə məqsədimiz odur ki, Həzrət Urtenovun yaradıcılığının XX əsr 20-30-cu illər Qaraçay ədəbiyya-

tının təşəkkülü və onun inkişafındakı ümumi proseslərlə birbaşa əlaqədə olduğunu vurğulamaqla H.Urtenovun poetik üslubunun başlıca xətlərini də onun yaşayıb yaratdığı mərhələ ilə xeyli dərəcədə şərtləndiyini göstərmək istəyirik. Odur ki, Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülündən danışdıqda biz H.Urtenovun yaradıcılıq irsinin öyrənilməsinə həm də Qaraçay poeziyasının təşəkkül dövrü, onun spesifik cəhət və xüsusiyyətləri, ədəbiyyatın özünün təşəkkül etmə qanunauyğunluqları ilə bağlayırıq. H.Urtenovun ömrü o, hələ mükəmməl sənətkar kimi formalaşmadığı bir dövrdə qırıldı, şair öz poetik «mən»ini kifayət qədər ifadə edə bilmədi. Təəssüf ki, elə buna görə onun çoxsaylı fikir və düşüncələri, janr və üslub axtarışları sona qədər acılmamış qaldı. H.Urtenovun ədəbi taleyinin yarımçıqlığı onun yaradıcılığının təhlilini də çətinləşdirir. Bundan savayı H.Urtenovun poetik dili, onun obrazlı təfəkkürü Qaraçay dili onun üslubi ənənələri, spesifik bənzətmələri, idiomatik ifadələri ilə üzvü surətdə bağlıdır. Butun bunlarla yanaşı, Həzrət Urtenovun poeziyası Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülü dövrünün maraqlı səhifələrindən biri olmaqla, bu gün də araşdırılmağa tamamilə layiqdir. Fikrimizi davam etdirərək H.Urtenovun «Taulu Casau» qəzetində nəinki şeirlərlə, həm də publisistik məqalələrlə çıxış etdiyini söyləməliyik. Satirik və jurnalist ruhlu felyetonlarda H.Urtenov mürtəcə və avam cəmiyyəti tənqid atəşinə tuturdu. «Taulu carlıla» qəzetində «Qolçomağa inanma!», «Partiyanın siyasəti dönməzdir» kimi publisistik yazılarda o dövrün ideoloji-ictimai və siyasi-mədəni tələblərini təbliğ edirdi. Bütün bunlarla yanaşı, H.Urtenov yazıçı kadrlarının inkişafı işinə də xeyli dərəcədə təkan verirdi. Vilayət qəzetində ədəbi şöbənin müdiri kimi işləməklə, o, müəlliflərə konkret məsləhət və tənqidi baxışları ilə himayədarlıq edirdi. 30-cu illərdə Moskvada təhsilini başa vurub Qaraçaya qayıtmış M.Hazgeriyev qeyd edirdi ki, «Qızıl Qaraçay» qəzetinin gənc əməkdaşları Yunus Urusov, Həzrət Baboyev, Əminət Urusova, Zəkəriyyə Caqarov və o, Həzrət Urtenova qarşıya çıxan bütün çətinliklərlə bağlı müraciət-

lər etmiş, ondan kifayət qədər məsləhətlər almışlar (21). Həzrət Urtenov həm də səriştəli redaktor olmuşdur. Məsələn, Qaraçay şairi Osman Xubiyevin ilk kitabını redaktə edən H.Urtenov əsər üzərində böyük redaktə iş aparmışdır.

H.Urtenovun çoxşaxəli yaradıcılıq işi ədəbi ictimaiyyətin nəzərindən yayınmırdı. 1934-cü ildə o, Qaraçay şairlərinin ilk sıralarında RSFSR Yazıçılar İttifaqına qəbul edilmişdi. Bu vaxta qədər Urtenovun bir necə poetik məcmuələri «Yeni nəğmələr» («Джаньгы джырла»), «Azadlıq qığılımları» («Эркинликни джилтинлери»), «Nəğmələr və poemalar» («Джырла бла поэмала») nəşr olunmuşdur. Sonralar «Yeni nəğmələr» məcmuəsi yenidən bəzi dəyişikliklər və əlavələrlə çap olunmuşdur. Həzrət Urtenovun bu kitablara daxil edilmiş şeir, nəğmə və poemaları dövrün xüsusiyyətlərini işıqlandırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, ədəbi fəaliyyəti ilə yanaşı, H.Urtenov həm də Qaraçay xalq poeziyasının toplanılması, tərtib olunması və nəşri işi ilə də məşğul olurdu. Bundan başqa, söylədiyimiz kimi, kitabların tərtibi, redaktəsi, digər dillərdən tərcüməsi də H.Urtenovun daimi fəaliyyətində mühüm yer tuturdu.

Xalq yaradıcılığı nümunələrinin – atalar sözü və zərbi məsələlərin, əfsanə və nağılların, nəğmə və tapmacaların toplanılması H.Urtenov yaradıcılığının tərkib hissəsi idi. O, Nəsr Xocanın (Molla Nəsrəddinin) həmcə kicik, məzmunca dərin və maraqlı lətifələrini toplayaraq türk xalqlarının bu əfsanəvi qəhrəmanın analoji obrazını qaraçaylıların gözü qarşısında yetərincə canlandırmışdı. H.Urtenov 1931-ci ildə «Nəsr Xoca lətifələri»ni («Насра Ходжаны хапарлары»ni) nəşr etdirərək oraya sosial-ictimai və ideya-məzmun baxımından daha ifadəlilərini daxil etmişdir. Beş il sonra H.Urtenov «Nəsr Xoca lətifələri»ndəki nümunələrin sayını iki dəfə artıraraq 400 lətifəni oxucuların ixtiyarına vermişdir (24,24). Həm də lətifələri H.Urtenov burada xüsusi şəkildə təsnif etməklə təqdim etmişdir. Məcmuənin məzmunundan danışarkən o, burada dörd bölüm müəyyənləşdirmişdir: 1) dini lətifələr; 2)

bəylərin və xanların əxlaqi davranışlarını ifşa edən lətifələr; 3) uşaqlar üçün lətifələr; 4) insan avamlığını və geriliyini ifşa edən lətifələr. «Nəsr Xoca lətifələri»nin nəşri oxucular tərəfindən hərarətlə qarşılanmışdı. Bu lətifələrin populyarlığı onların elə XX əsrin 30-cu illərində rus dilinə Əlisoltan Gerbəyov və Gervasi Orlovski tərəfindən tərcümə edilərək «Qızıl Qaraçay» qəzetinin səhifələrində çap etdirilməsinə səbəb olmuşdur. H.Urtenovun xidməti həm də ondan ibarət olmuşdur ki, «Nəsr Xoca lətifələri»nin nəşri sonralar yazılı ədəbiyyatın zənginləşməsinə də böyük təkan verə bilmişdi.

H.Urtenov tərcüməçi kimi də kifayət qədər geniş fəaliyyət göstərmişdir. 1932-ci ildə o, osetin yazıçısı Dmitri Kusovun «Məryəm» pyesini Qaraçay dilinə tərcümə etmişdir. Tərcümə olunduqdan sonra «Məryəm» Qaraçayda olan çoxsaylı bədii özfəaliyyət dərnəklərinin repertuarına daxil edilmişdir. H.Urtenov A.S.Puşkin əsərlərinin Qaraçay dilinə tərcüməsi üzərində xeyli müddət işləmişdir. Bununla belə, təəssüf ki, onun nəzmdə qələmə alınmış cəmi üç «Car Soltan haqqında nağıl», «Keşiş və onun içcisi Balda haqqında nağıl» və «Balıqçı və balıq haqqında nağıl» tərcümələri nəşr olunmuşdur. Bundan başqa H.Urtenov A.S.Puşkinin «Qafqaz əsiri» poemasını və xeyli digər şeirlərini də Qaraçay dilinə tərcümə etmiş, təəssüf ki, onlar bizə məlum olmayan səbəblər ucbatından işıq üzü gorməmişdir.

30-cu illərdə H.Urtenov A.S.Gerbəyovla birlikdə “Rus-Qaraçay cib lüğəti”nin tərtibi üzərində işləmiş, bu lüğətin də indiyə qədər nəşr olunmaması qaranlıq qalmaqdadır.

1931-ci ildə H.Urtenov tərəfindən «Dinə qarşı oxu kitabı» tərtib edilərək Qaraçay-Malkar dilində çap olunmuşdur. Dərslik sadə və aydın dildə yazılmaqla, insanların elmi baxışlarını, təbiət və cəmiyyətin inkişafının obyektiv qanunlarını şərh edirdi.

H.Urtenovun redaktorluq fəaliyyətindən danışarkən onun Qaraçay şairlərinin və yazıçılarının əsərlərini redaktə etməsini və bu işin onun tərəfindən kifayət qədər səriştəli aparıldığı qeyd

olunmalıdır. Belə ki, o, Həsən Appayevin «Qara sandıq» romanını redaktə edərkən əsərin oxucuya estetik təsir gücünü, ideya-bədii xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla catdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu.

Həzrət Urtenov hec bir halda Şərq didaktizmi ənənələri çərcivəsində qapanıb qalmamışdı. Onun ədəbi fəaliyyətində, əsərlərində realist cizgilər özünü daha çox əks etdirirdi. Bu baxımdan onun yaradıcı ənənəsi Şərq poeziyasının xüsusiyyətlərini yeni dövürün çalarları ilə üzvü surətdə birləşdirirdi. Şairin «Bu hiyləgər», «Əfəndi və ölüm», «Qaraçay toyu» və digər əsərlərini oxuduqda bu xüsusiyyət özünü qabarıq şəkildə nəzərə carpdırır. İstedadlı sənətkar hissi Urtenovda Şərq poeziyası ənənələrinin daha dərin-dən mənimsənilməsi ilə nəticələnir. Bu baxımdan, yuxarıda söylədiyimiz kimi, onun Şərq və türk dünyasında mifikləşmiş Molla Nəsrəddin (Nəsr Xoca) lətiflərini ədəbi-bədii şəkildə oxuculara təqdim etməsidir. Xalq yumorunun incə detallarından geniş istifadə, lətifələri cilalamaq, öz istedadının, təfəkkürünün gücünə söykənərək özünün realist sənətkar ustalığını artırmaq bu işin kamil şəkildə ortaya qoyulmasına zəmin yaratmışdı (27, 12-18).

Urtenovun ikinci («Azadlıq qığılıcı») və üçüncü poetik («Şeyrlər və poemalar») məcmuələrində onun İssa Qaragetov kimi 20-30-cu illər poeziyasının xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirməyə çalışdığıın şahidi oluruq. Şairin yaradıcılığında dövürün poetizasiyasını, sosial pafosunu, obrazlar sistemini, himn intonasiyasını, ritm enerjisini aydın görmək mümkündür. Əgər şairin ilk qələm təcrübələri olan əsərlərində yeni intonasiya, yeni ritm zəif, səthi hiss olunurdusa, sonralar bu cəhət sənətkarın bütün poetikasının canına, qanına hopur və o, öz intonasiya imkanlarını daha da genişləndirir. Bu, həm də şeirdə qafiyənin rolunun güclənməsinə, Qaraçay şeirinin daha cevik, daha emosional, daha zəngin və təsirli olmasına komək edirdi. H. Urtenov şeirlərinin sujetini maraqlı qurmaqla, aydın və lakonik janr rəngarəngliyi, canlı karakterlər yaradırdı. Bu baxımdan şairin «Bizim baba», «Yadım-

dadır», «Ovçular» və digər şeirləri xüsusilə səciyyəvidir.

H.Urtenovun lirik-epik planda qələmə aldığı «Yadında saxla», «Bəy və muzdur», «Molla və ölüm» poemalarında Qaraçay poeziyasının zənginləşdiyini görmək mümkündür. Bu əsərlərdə şairin həyat gerçəklikləri ilə daha yaxından tanış olduğunu, qələmə aldığılarının xalq təfəkküründən qaynaqlandığını və əsərlərində folklor ənənələrindən daha gen-bol istifadəyə istiqamətləndiyini görmək mümkündür.

Həzrət Urtenovun yaradıcılığı daim püxtələşir, inkişaf edir, formalaşır. Bu cəhət onun «Süləmənin Surətə məktubu» poemasında daha aydın hiss olunur. Adı cəkilən poema, demək olar ki, Qaraçay poeziyasında sevgi, məhəbbət mövzusunun təməlini qoymuşdur. Burada müəllif özünü mükəmməl kompozisiya ustası kimi göstərməklə poetik nitqin yüksək obrazlılığını da təmin edə bilmişdir. Poemada Şərq poeziyası ənənələrindən yaradıcı şəkildə istifadə olunma, Şərq ritmlərindən bəhrələnmə, dövrün estetik idealının forma ifadəçisi kimi çıxış etmişdir (16,156-157).

Poema epistolyar formada yazıldığından, həm də lirik qəhrəmanın sosial, psixoloji və mənəvi-əxlaqi simasını hərtərəfli açmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Yeni ideologiya daşıyıcısı olan Sülemenin sevgisi Surətə adlı gözəl qıza istiqamətlənmişdir.

Məktubda Sülemenin Surətə muraciətində müəllif canlı danışq dilindən istifadəyə daha böyük üstünlük vermişdir:

Bugun da	Bü gün də
Yurekdedi	Ürəyimdə
Xoş kelqen	Sənin xoş
Sozlerinq	Sözlərin də
Bugun da közümde	Bü gün də gözümdə
Oynaydıla	Yanır
Kozlerinq	Sənin gözlərin
Bu yemyur	Bu anda
Adamnı	İnsan insanı
Cırayından	Zahirən

Suzmeyidi	Dəyərləndirir
...İşindən	Ağlı ilə qiymət qoyur
Başından...	
Bolmedi	Dayanmadan, durmadan
Tort jilen	Dörd il daim, sərəsər
Kolxozda işledi...	O, kolxozda işlədi
Likpunktnu	Likpuntu da o, açdı
Ol acdı	Bizim doğmaca kənddə
Biz elqe	Ürəyimizə o saldı
Okuunu	Biliklərə
Olsaldı	
Curekge	Yol tutub,
Em kelge	Bizlərin canatmasın
Suydum men	Sevdim
Anı ol	Mən onun
Muskullu	Güclü əllərin,
Kolların	Həm də qolların
Yaratdım	Mən onun sevdim
Men am	Gözəl
Koşaksız	Dillərin,
Sozlerin	Nazın-qəmzəsin,
Barmaqın	İncə barmağın
Kozlerin	Sevdim
Yarata	Onda hər cəhəti,
Edim mən	Hər hərəkəti
Anı xar	Hər bir
Atlamın (33)	Addımı...

Gətirdiyimiz nümunədə publisistik pafos, deklarativlik əsəri şairin ilk təşviqat xarakterli lirikasına yaxınlaşdırsa da, burada həm də ideya-mövzu baxımdan dərinləşmə hiss olunmaqdadır. Kompozisiya ustalığı və süjetqurma bacarığı, psixologizm, poetik dildəki obrazlılıq, epiforaya daha tez-tez müraciət poemaya xüsusi liriklik və musiqililik gətirir. H.Urtenovun şəxsiyyətinə və

yaradıcılığına yaxından bələd olan professor U.B.Əliyevin təbiri-ncə desək, «Sülemenin Surətə məktubu»nda şair qaraçaylıların canlı sözünün ekspressiv güc və imkanını virtuozuqla nümayiş etdirmişdir (19,135).

Qaraçay poeziyası H.Urtenovun yaradıcılığı timsalında özünün yeni tarixi mərhələ ilə şərtlənmiş milli formasını əldə etmişdir. Çünki Həzrət Urtenov yaradıcılığı sonralar onu əvəzləyən istedadlı yaradıcı gənclərin əsil müəlliminə və yaradıcılıq məktəbinə çevrilə bilmişdir.

3.8.Davud Bayqulovun orijinal və tərcümə yaradıcılığı

Davud Bayqulov (1902-1942) Qaraçayda Yuxarı Mare aulunda dünyaya göz açmış, ilk təhsilini kənd məktəbində almışdır. Müəllimlik kurslarını bitirdikdən sonra (1925) məktəbdə şagirdlərin təhsili ilə məşğul olmaqla, həm də «Taulu Caşau» qəzetinin kənd müxbiri işləmişdir. 1929-cu ildən o, Rostovdakı Kommunist Ali Məktəbinin Jurnalistika şöbəsinin dinləyicisi olmuş, təhsilini başa vurduqdan sonra «Qızıl Qaraçay» qəzetinin redaksiyasında işə başlamışdır. Qəzetlə yaranan bu əlaqə onun bütün ömrü boyu davam etmişdir. Qəzətdə onunla birlikdə əməkdaşlıq edən dostlarına şeirlər həsr etməklə («Müxbir - dostlarıma», «Mənim», «Dağlı yazarlar», «Qəzetimə») şair həm orijinal yaradıcılıqla məşğul olur, həm də tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərir. D.Bayqulovun ilk əsəri və Qaraçay ədəbiyyatında ilk hekayə nümunəsi onun 1929-cu ildə qələmə aldığı «Həsənin evlənməsi»-dir. Bu hekayə ailə və məişətdəki bəzi adət-ənənələrin tənqidinə yönəlmişdir. İkinci «Bəymirzənin həyatı» hekayəsi 1931-ci ildə yazılmışdır. Elə həmin ildəcə müəllifin «Yeni həyat uğrunda şeirlər» məcmuəsi işıq üzü görür. Bu məcmuə 30-cu illərdə (1933 və 1937) həm də əlavələrlə nəşr olunmuşdur. 1935-ci ildə isə onun «Şeirlər» məcmuəsi oxuculara təqdim olunmuşdur. Onu da qeyd

edək ki, İssa Qaragetov və Həzrət Urtenov tərəfindən təşəkkül tapıb işlənən poema janrı Davud Bayqulov yaradıcılığında sonrakı inkişaf mərhələsinə yetişə bilmişdir. «Məryəm və əfəndi» (1932), «Şamay əvvəllər və indi» (1934), «Zəlihət» (1935) və s. kimi əsərlərin ideya-məzmun özəlliyi dediklərimizi yaxşı sübut etməkdədir. Məsələn, «Şamay əvvəllər və indi» poemasında müəllif bəzən təsvirçilikdən kənarlaşa bilməsə də, o, bu əsərdə ümumi şəkildə xalq içindən çıxmış insanın taleyində gedən prosesləri təfərrüatı ilə qələmə almış, tarixi inkişafın məntiqini açmağa müvəffəq ola bilmişdir.

D.Bayqulovun realist sənətkar kimi formalaşmasında onun jurnalistlik fəaliyyəti də az rol oynamamışdır. Zaman keçdikcə D.Bayqulov poeziyasında gercəkliyin epik təsvirinə meyl daha da güclənmişdir. Belə yanaşma həm də onun tədricən nəsr yaradıcılığına keçməsi üçün münbit zəmin hazırlamışdır.

Davud Bayqulov Qaraçay ədəbiyyatı tarixində həm də istedadlı tərcüməçi kimi tanınmışdır. Belə ki, onun A.S.Puşkindən etdiyi tərcümələr bu gün də öz tərəvətini itirməmişdir. Onların sırasında «Baxçasaray fontanı», «Quldur-qardaşlar», «Bacı və qardaşlar», «Caadayev», «Sibir», «Səs-küylü küçələrin kənarı ilə veyllənirəmmi?», «Bülbül» və s. vardır.

Davud Bayqulov yaradıcılığının ümumi istiqamətlərinin və əsərlərinin süjet xəttinin rəngarəngləşməsinə Qaraçay xalq folkloru ciddi təsir göstərmişdir. Onun 1940-cı ildə nəşr olunmuş «Nəğmələr və nağıllar» məcmuəsinə «Ayı və qoca», «Kim daha cox?», «Doğulmamış oğlan», «Hakim və kasıb» mövzulu nəzmlə qələmə alınmış nağıllar daxil edilmiş və D.Bayqulovu Qaraçay sənətkarları arasında məşhurlaşdırmışdır.

3.9. Həsən Appayevin nəsr yaradıcılığı

Qaraçay nəsrinin əsasını qoyanlardan biri Həsən Appayev (1904- 1938) Qart-Yurt aulunda anadan olmuşdur. Novoçerkassk

Politexnik İnstitutunda təhsil aldıqdan sonra, o, 1936-1937-ci illərdə Qaraçay Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində çalışmışdır. 20-30-cu illərdə ardıcıl olaraq onun «Taulu carlıla» qəzetinin səhifələrində ideya mövqeyini və baxışlarını əks etdirən ictimai-siyasi mövzulu məqalələri dərc olunmuşdur. 1935-ci ildə Həsən Appayevin «Qara sandıq» («Кара кюбюр») romanının birinci kitabı, 1936-cı ildə isə ikinci kitabı nəşr olunmuşdur. Məhz elə bu əsərlə Qaraçay ədəbiyyatında roman janrının bünövrəsi qoyulmuşdur. Appayev nəsrinin təşəkkülünə və formalaşmasına Həzrət Urtenovun («Nəsr Xocanın lətifələri»), Davud Bayqulovun («Bəymirzənin həyatı» hekayəsi), İslam Qaraçaylının bədii və publisistik nəsrinin güclü təsiri olmuşdur. Bununla belə Həsən Appayev Qaraçay ədəbiyyatında həm də özünəməxsus yaradıcı-lıq dəst-xətti olan ilk romançı kimi tanınmaqdadır.

«Qara sandıq» romanı Qaraçayın keçmişinə, daha doğrusu, onda XIX əsrin 90-cu illərinin sonu - XX əsrin əvvəllərində gədən hadisələrinə həsr olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, bu əsər heç də tarixi roman səciyyəsi daşmır. Müəllif üçün ən mühümü burada dağlı kasıbların həyatını əks etdirmək, onların həyat uğrunda apardıqları mübarizəni təsvir etməkdən ibarət idi. Bəzi tarixi gərəkliliklər romanda təhrif olunsa da, ümumən müəllif qarşıya qoyduğu məqsədə nail ola bilmişdir. Romanın «Qara sandıq» adlandırılması folklorla bağlı olub, ümumiləşmiş simvolik xarakter daşıyır. Əsərin başlıca konflikti xalqla onu talayanlar arasındakı ziddiyyətlər onun kompozisiyasını, çoxplanlı süjetini və obrazlar sistemini müəyyənləşdirir. Romanın zavyazkası gənc-muzdur qoçaq Qənimətlə aul rəhbərliyinin toqquşması ilə başlayır. Kulminasiyası isə rus fəhləsi Semyonun və onun bir qrup dağlı yoldaşlarının varlılara və mürtəcə ruhanilərə qarşı çıxışı ilə nəticələnir. Romanın ikinci hissəsində süjet haçalanır. Müəllif xalq içindən çıxmış müxtəlif qəhrəmanların taleyi üzərində (Həmd-coban, Feyruz, Cəndəmir, Daycan və s.) qurulduğunu, varlıların bütün insani hədləri aşdıqlarını və vəziyyətin dözülməzliyini göstərir.

«Suyu bulandıran» kasıbların bir hissəsi qaçıb gizləninib, digər hissəsi qazamatlara atılsa da, onların ideyaları əksər kasıbları özünə cəlb edir və, beləliklə, onlar mübarizəyə qalxırlar. Romanda Appayev üçün Qaraçay kasıblarının istismarçılara qarşı çıxış etməsində mübarizənin müxtəlif mərhələlərini və formalarını göstərmək məsələsini ortaya qoymaqla, onların fəaliyyətinin yeknəsəqlikdən kütləviliyə yüksəldiyini və təşkili xarakter aldığına əks etdirmək başlıca məqsəd idi. Bununla belə romanın süjet xəttində kütlələrin şüurunun çətin, həm də sürətli inkişafı, milli, sosial və siyasi köləlik məsələləri qabardılırdı.

Personajların xarakteristikasında H.Appayev müxtəlif və çoxsaylı bədii təsvir vasitələrindən ustalıqla istifadə etmişdir. Burada, demək olar ki, hər şey var: interyer, portret, vasitəsiz nitq, qəhrəmanların qarşılıqlı səciyyəsi, müəllif xarakteristikası, etnoqrafik detallar, ayrı-ayrılıqda təqdim olunmuş folklor nümunələrindən istifadə, peyzaj, xalq nəğmələri və s. romanda kütləvi səhnələr realist və aydın olmaqla böyük ideya gücünə malikdir. Belə kütləvi səhnələrdə xalq şüurunun təkamülünü və dirçəlişini aydın görmək mümkündür. Məsələn, əgər romanın ilk səhifələrində kütlə zahirən passiv təsir bağışlayırsa (toy səhnəsi), romanın sonunda o zahiri fəallığı ilə seçilir. Belə təsvir həm də kütlə içindən çıxmış insanların daxili aləmini açmağa, ümumi əhval-ruhiyyəni nümayiş etdirməyə, fikrin başlıca səmtini, gedişini müəyyənləşdirməyə və eyni zamanda zəhmətkeşlərin ümumi maraqlarının təmin edilməsinə kömək edir. Belə bir fonda oxucu ayrı-ayrı fəal mübarizələrin ideyalarının hamının malına çevrildiyini görür. Bu isə öz növbəsində romanın perspektivli planda keyfiyyətinin artmasına xidmət edir.

Realist təhkiyə romanda həm də romantik üslub elementləri ilə çulğadır. Bu isə, məlum olduğu kimi, Qaraçay ədəbiyyatında folklorlardan, satirik təhkiyə əsərlərindən gələn məqamlardır.

Müəllif sənətkarlığı burada nəinki janr və məişət detalları, psixoloji xarakteristika, həm də çoxsaylı peyzaj mənzərələri ilə

zəngin olmaqla, romanın milli koloritini artırır. Peyzaj burada xalq həyatının və əməkçi-insan obrazının poetizasiyasına xidmət edir. Folklorla muqayisədə ədəbi əsərin belə sosial-psixoloji oriyentasiyası, həm də Qaraçay yazıçılarının digər inkişaf etmiş ədəbiyyatların təcrübəsindən bəhrələnməklə yaradıcı ustalığının yüksəlişi ilə bağlı olduğunu sübut etməkdədir.

Romanda sosial-psixoloji problematikanın özünəməxsusluğu, müxtəlif təbəqələrdən olan insanların xarakter və davranışlarının ustalılıqla təsviri, dil-üslub elementlərindən orijinalılıqla istifadə, xalq təsəvvürlərinin geniş təqdimatı H.Appayev romanın milli xarakter daşdığını təsdiq edir. Qeyd etdiyimiz cəhətlərinə görə Appayevin «Qara sandıq» romanı Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülündə və inkişafında mühüm rol oynaya bilmişdir .

ƏDƏBİYYAT

1. Adiloğlu A. Kitabü Mürşidin – Nisa. Ankara, “Birlik MatMbaası”, 2006.
2. Акачиева С. Карачаевский роман. Становление и развитие жанра. Черкесск, 1980.
3. Алиев У. В.И. Ленин в карачаевской поэзии. Газ. «Красный Карачай», 1935, №18.
4. Балтин П. Из истории карачаевской поэзии. Черкесск, 1961.
5. Бекизова Л.А. Черкесская советская литература. Черкесск., 1964.
6. Бекизова Л.А. Слово о ногойской литературе. Черкесск, 1971.
7. Бекизова Л.А., Караева А.И., Тугов В.Б. Жизнь, герой, литература. Черкесск, 1978.
8. Борлаков Б.К. Карачаево-балкарская довоенная драматургия. Черкесск, 1975.

9. Чернышев В. Писатели Карачая и Черкессии. Кн 4, «На подъеме», Кн.4, 1930.
10. Кагиева Н.М. В поисках... (Вопросы развития карачаевской литературы). Черкесск, 1965.
11. Кагиева Н.М. Халимат Байрамукова. Очерк творчества. Черкесск, 1966.
12. Кагиева Н.М. Судьба страны – судьба твоя. Очерк творчества. Черкесск, 1973.
13. Карачайлы И. Когда немые заговорили. Газ. «На подъеме», 1928, №10.
14. Караева А.И. Становление карачаевской литературы. Автореф. канд. дисс. Черкесск, 1963.
15. Караева А.И. Очерк истории карачаевской литературы. М., «Наука», 1966.
16. Караева А.И. Карачаевская литература. // В кн.: История советской многонациональной литературы. М., «Наука», 1972.
17. Kazimi P. Rusiyada və Qafqazda yaşayan türk xalqlarının kitabxana mədəniyyəti (uyğurlar, noğaylar, Kırım tatarları, qaqauzlar, balkarlar, kumuklar, qaraçaylılar. Kitabxanaşünaslıq və informasiya . Elmi-nəzəri və praktiki jurnal. Bakı, 2013, №3(12).
18. Крымшамхалов Ислам (Тебердичи). Газ. «Мусульманин», 1910, 30 января.
19. История советской многонациональной литературы. Т.2, кн. 2.М., «Наука», 1972.
20. Лайпанов Х. Поэма о Сафият. Газ. «Красный Карачай», 1937, 30 января, №32.
21. «Ленинни байрагъы». Газ. 1967, 16 декабря.
22. Литература народов Карачаево-Черкессии. Черкесск, 1999.
23. Любарский С. Карачаевская литература «Литературная газета», 1935, 20 августа, №46.
24. Ортабаева Р.А.-К. Азрет Уртенев. Жизнь и творчество. Черкесск, 1971.

25. Поэзия и условная поэтика. Статьи и рецензии. Ставрополь, 1973.
26. Семенланы Къалтур. Къалтур. Карачаевск, Изд-во КЧГУ, 2003.
27. Tağısoy N. Həzrət Urtenov və Qaraçay ədəbiyyatının inkişafı məsələləri // Türk xalqları ədəbiyyatı (Məqalələr toplusu). №3. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012.
28. Tağısoy N. Şimali Qafqaz türkləri. Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülü. “Bütöv Azərbaycan” qəzeti, 2015, 23-29 aprel.
29. Tağısoy N. Şimali Qafqaz türkləri. Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülü. “Bütöv Azərbaycan” qəzeti, 2015, 01-06 may.
30. Тугов В.Б. Очерки истории абазинской литературы. Черкесск, 1971.
31. Şamil Ə.Uyğur, qaqaüz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı, “Nurlan”, 2011.
32. Шортанов А. Театральное искусство Кабардино-Балкарии. Нальчик, Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1961.
33. Узденова Ф.Т. Поэма в литературах народов Северного Кавказа. Формирование парадигмы жанра. Нальчик, «Полиграфсервис и Т», 2001.

IV FƏSİL

1940-1960-CI İLLƏR QARAÇAY ƏDƏBİYYATINDA JANRLAR

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə Qaraçay ədəbiyyatının inkişafı onun janr axtarışları ilə səciyyəvidir. Bu illərdə problemin bədii həlli müxtəlif yollarla gedirdi. İlk mərhələdə, əlbəttə, gənc Qaraçay ədəbiyyatının inkişafı etnik-millət əmələləri ilə sıx bağlı olan tarixi keçmiş üzərində qurulurdu. 30-cu illərdən xalq yaradıcılığına marağın güclənməsi gənc ədəbi qüvvələri müxtəlif janr formalarından istifadəyə meylləndirirdi. Əlbəttə, əksər hallarda epik irsədən xalq üçün xarakterik olan qəhrəmanlıq və sosial motivlərdən istifadə olunacaq nümunələrə daha çox diqqət yetirilirdi. Bəzən də elə olurdu ki, folklor nümunələri cüzi dəyişikliklərə uğradılaraq nəşr olunurdu. Əksər hallarda gənc müəlliflər «Nart» eposuna, qəhrəmanlıq poemalarına, rəvayət və nağıllara, tarixi-qəhrəmanlıq nəğmələrinə müraciət edirdilər. Adını çəkdiyimiz sonuncu janra müraciət onda sosial motivlər güclü olduğundan daha çoxplanlı xarakter alırdı. Bəzən elə olurdu ki, gənc ədəbi qüvvələr şifahi novellaları yenidən işləməklə onlara sosial müəyyənlik rəngi qatırdılar. Elə buna görə də folklor gənc Qaraçay ədəbiyyatında müsbət qəhrəmanın tipik xarakterinin üslub axtarışlarına kömək edirdi. Bu baxımdan H.Appayevin «Qarasandıq» romanı daha xarakterik idi.

XX əsrin 30-cu illərində ədəbiyyata gələn yaradıcı qüvvələr həm də yeni üslub və janr axtarışlarında idilər. Bununla belə sovet ideologiyasına əksər hallarda xidmət etməyə çalışan bu gənclər bədii sənətkarlıq məsələlərindən daha çox dövrün müsbət obrazlarını, sosial emosiyaları çağırışlar formasında ifadə etməyə üstünlük verirdilər. Estetik şüur dövrün kəskinləşən tələblərini,

sinfi, sosial ziddiyyətlərini heç də bütün hallarda ön plana çək-məyə meyli deyildi. Bu dövrdə və sonrakı 1980-2000-ci illərdə Qaraçay ədəbiyyatında rus bədii sistemindən və sənətkarların-dan əxz olunmuş prinsip və yanaşma üsulları daha çox özünü göstərirdi. Qaraçay yazıçılarının 40-60-cı illərdə ortaya qoydu-ğu nümunələrdə rus ədəbiyyatından edilmiş tərcümə əsərlərinin “nəfəsi” daha çox hiss olunurdu. Digər bir tərəfdən 30-cu illər gənc Qaraçay sənətkarlarının yaradıcılığı əksər hallarda böyük nəsil-dən olan H.Urtenov və İ.Qaraqetov yaradıcılığına oxşayırdı. Ən təəccüblüsü isə o idi ki, gənclər belə yaxınlaşmanı özlərinin böyük uğuru hesab edirdilər (27).

Lakin XX əsrin 30-cu illərində Qaraçay ədəbiyyatının in-kişafi həm də bu sahədə ədəbi janrların ortaya gəlməsini istis-na etmirdi. Məlum olduğu kimi, Qaraçay ədəbiyyatı 30-cu illərə qədər əsas etibarlı ilə şeir nümunələrindən ibarət idi. Onun əsas nümayəndələri olan İ.Kırımşamxalov, İ.Teberdiçi, H.Urtenov, İ.Qaraqetov və başqalarının əsərləri məşhur olduğu halda tədri-cən həm adlarını çəkdiyimiz, həm də yeni ədəbi qüvvələrin ya-radıcılığı öz sosial-ictimai məzmunlu istiqaməti ilə fərqlənməyə başlayırdı.

Qaraçay epik poeziyası xalq yaradıcılığının keçmiş əsrlərdən gələn mürəkkəb sintezindən yaranmaqla, əsas etibarlı ilə «Nart» dastanları («Nart tauruxla»), atalar sözü və zərbi məsəllər («nart sözlə»), tapmacalar («elberqen comakla»), nəğmələr (cırla), na-ğıllar (comakla, tauruxla), əfsanələr (eski tauruxla), rəvayətlər (eski aytınla), hekayətlər (xaparla), pritça (aytula) və s. özünü əks etdirirdi. Onlardan hər biri Qaraçay epik poeziyasında müstəqil janr olmaqla süjetində digər elementlərlə yanaşı, fantastik və ro-mantik epizodlar, qəhrəmanlıq və sevgi motivləri ilə zəngin idi. Sonralar yaranmış Qaraçay ədəbi janrları folklor janrlarından gələn bəzi ənənələri mənimsəməklə inkişaf edirdi. Bununla belə Qaraçay ədəbiyyatının 40-60-cı illərində yaranmış janrları folk-

lor nümunələrindən gəlməklə məzmun və forma mürəkkəbliyi ilə seçilirdi. Çünki zəngin milli bədii ənənələrdən başqa bu janrlar həm rus, həm də Şimali Qafqaz xalqları ədəbiyyatının ənənələri əsasında irəliləyə bilirdi.

40-60-cı illər Qaraçay ədəbiyyatında janrlar haqqında düşünmək bizi həm də janrların tarixinə müraciət etməyə sövq edir. Elə buna görə də cırları (nəğmələri) Qaraçay bədii sözünün mənbələrindən biri kimi götürmək mümkündür. Bununla belə onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qaraçay ədəbiyyatında ədəbi janrlar sistemi indiyə qədər işlənmiş, janr təyinləri isə heç də daim dəqiq və birmənalı müəyyənləşdirilməmiş, janrın özü isə, məlum olduğu kimi, inkişafda olan hadisə olduğundan hərtərəfli öyrənilməyə ehtiyac olmuşdur. Nəzərə alınmalıdır ki, ədəbi yaradıcılığın müxəlif kateqoriyalarının başlıca xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi ciddi tarixilik prinsipi əsasında olmalıdır. Buna görə də ictimai şəraitin ədəbiyyatla əlaqəsi bütün istiqamətlərdə izlənilməlidir. Ədəbiyyat ictimai ideologiya olduğundan ictimai varlığı əks etdirir və, məlum olduğu kimi, onunla əlaqəsiz heç nə mövcud deyildir. Eyni zamanda bir daha nəzərə alınmalıdır ki, janrın əsasında həyat prosesində müəyyən insan tipinin, onun xarakterinin, emosiya və hisslərinin xüsusiyyətləri əksini tapır. Janr ümumi hadisə olmaqla yanaşı, həm də tarixi hadisədir, onda həm o, həm də bu cəhət öz əksini tapır, çünki ümumi həm də tarixi kimi özünü göstərə bilər.

Qaraçay ədəbiyyatının bütün inkişafı dövründə biz oxşar janrları görsək də, bu janrlar heç də bir-birini kor-koranə təkrarlamır, çünki hər bir yaradıcı insanın fəaliyyət və hissləri və onların məzmunu heç də bir-birinin təkrarı deyildir. Məzmun və forma müxtəlif olub funksional baxımdan uyğun gəlsə də, onlar Qaraçay həyatının bu və ya digər hissəsini tarixi proses səviyyəsində göstərir, onun mənəvi həyatının (lirik şeirlərdə daha çox) bu və ya digər məqamını, bu və ya digər həyat epizodunu (hekayə), in-

san taleyini nisbətən həyat hadisələrinin tam siklində təsvir edir (pövest, roman), xalq həyatı axınında insan taleyinin mənzərəsini verir (roman-epopeya), keçmiş insan taleyi və xalq taleyi kontekstində dəyərləndirir (tarixi roman və tarixi dram janrı) və s. Janrların bir-biri ilə uyğunluğunu da məhz bu müstəvidə nəzərdən keçirmək lazımdır. Bununla belə bütün bu səviyyələr hər dəfə konkret və özünəməxsus tarixi prosesin səciyyəsi olmaqla, burada xüsusi ona daim yeni xarakter verən bənzərsiz ifadə olur. Bu da məhz onlar arasındakı fərqi əks etdirir. Odur ki, Qaraçay yazıçılarından bir neçəsinin (H.Urtenov, O.Xubiyev, D.Bayqulov və b.) yaradıcılığında biz müxtəlif janrlarla qarşılaşmaqla, onların insan davranışının müxtəlif formalarına müraciət etməklə, insan xarakterinin təsvirində müxtəlif üsullardan istifadə etdiklərinin şahidi oluruq. Qeyd etdiklərimiz heç də bizim ədəbiyyatla və janrla bağlı təsəvvürlərimizi, forma və məzmun vahidliyi müddəalarımızı dağıtmır. Janr təyininin belə ümumi funksionallığını nəzərə alaraq, Qaraçay ədəbiyyatında 40-60-cı illərdə yaranmış bədii nümunələrin başlıca xüsusiyyətlərinə və onun əsas nümayəndələrinin yaradıcılığına nəzər salmağa ehtiyac duyulur.

4.1. 40-60-cı illər Qaraçay poeziyası: başlıca xüsusiyyətləri, əsas nümayəndələri

20-30-cu illər Qaraçay ədəbiyyatında aparıcı janr olan poeziya sonrakı illərdə də öz rolunu saxlamağa çalışmışdır. Bu dövr poeziyasında ictimai həyatda baş vermiş hadisələr onda daha çox öz əksini tapırdı. Şairlər heç də şəxsi, intim mövzuları əsas mövzular kimi diqqət mərkəzinə çəkmirdilər. 30-cu illərin sonlarında Qaraçay poeziyasına gəlmiş yeni qüvvələr – M.Urusov, T.Borlakov, A.Bayqulov, A.Ebzeyev, O.Xubiyev, H.Bayramukova, A.Bayramqulov və başqaları vətən, dostluq, yeni həyat quruculuğuna həsr olunmuş, optimist ruhlu şeirlər yaradırdılar (26, 33).

Əlbəttə, adlarını qeyd etdiyimiz şairlərin yaradıcılığı heç də forma və məzmun baxımından yüksək sənət nümunələri hesab edilə bilməzdi. Çünki onlar bu zaman hələ də bədii yaradıcılığın kifayət qədər bütün «sirləri»nə bələd ola bilməmişdilər. Digər tərəfdən isə Qaraçay poeziyası sənət aləmində yetərincə bərkiməmiş, inkişaf etməmiş, milli sənətkarlar digər xalqların ədəbi təcrübəsinə də yetərincə yiyələnmişdilər. Onların yaradıcılığı hələ realist poeziya tələblərinə də müvafiq deyildi. Onlardan bəziləri (H.Urtenov, İ.Qaragetov, M. Urusov və b.) çoxcildli əsərlər yazıb yaratsa da, yazı manerası, üslub, deyim tərzı hələ də püxtələşməmişdi (27, 9).

40-cı illərdə Qaraçay ədəbiyyatında fəaliyyət göstərən sənətkarların yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Müharibə illərində Qaraçay şairləri ideya-estetik cəhətdən bir yerə yığışb ədəbiyyatın inkişafına daha böyük təkan verməyə səy göstərirdilər. Müharibənin sınağı həm də ədəbi işin həyatla, xalqla əlaqələrinin möhkəmlənməsinə müsbət təsir edirdi. Əlbəttə, belə olduğu halda ön plana həyat hadisələrinə daha operativ müdaxilə edə bilən janrlar – oçerk, lirik şeir, hekayə, bədii-publisistik əsərlər ortaya çıxır və məhz bu tipli nümunələr nəzərdən keçirilən illərdə Qaraçay ədəbiyyatının əsil müharibə salnaməsinə çevrilirdi. Bu dövrdə yaranan Qaraçay bədii ədəbiyyat nümunələri, bir tərəfdən, xalqa vuruşmağa kömək edir, onun ideal və məqsədlərini ifadə edirdisə, digər tərəfdən, Vətən uğrunda qanından, canından, həyatından keçənlərin qəhrəmanlığını vəsf edirdi.

İkinci Dünya Müharibəsi dövründə sənətkarların başlıca silahı söz idi. Azərbaycanlı S.Vurğun, tacik M.Tursunzadə, ukraynalı P.Tıçına və M.Rılski, tatar M.Kərim və S.Hakim, litvalı S.Neris, özbək Q.Qulam və başqaları ilə yanaşı Qaraçay şairi O.Xubiyev, X.Canbabayev, Ə.Kapıyev və s. belə çətin döyüşlərdə Vətənə poetik sözün qüvvəsi ilə kömək edirdilər. Osman Xubiyev müharibənin qan-qadaları ilə ordu sıralarında üzləşir. Orduda xidmət

edə-edə O.Xubiyev həm də dövrü mətbuatda operativ işlər aparmaqla məşğul olur. Demək olar ki, «Qızıl Qaraçay» («КЪЫЗЫЛ КЪАРАЧАЙ») qəzetinin hər nömrəsində doğma dağlardan kənar düşmüş əsgər O.Xubiyevin şeirləri, oçerkləri, hekayələri və publisistik məqalələri çap olunurdu. Yazıcının bütün yaradıcılıq vəzifələri, bütün enerjisi ümumxalq məqsədinə, Hitler Almaniyası üzərində qələbəyə xidmət edirdi. O.Xubiyevin şeirləri o dövriki bütün sovet ədəbiyyatı kimi təşviqat və çağırış xarakterli idi.

Джюзген окъ тийсе келиб,   Qəfil bir ox dəyib,
Джерге аудурса мени,   Yerə sərsə məni,
Бауурум бла сюркелиб,   Sinəm üstə sürünərək,
Къорууларма чеклени. (16,59)   Qoruyaram vətənim.

«Qızıl Qaraçay» qəzeti və digər mətbu orqanlarının səhifələrində nəşr olunmuş O.Xubiyevin şeir və publisistik əsərlərini oxucular daim səbrsizliklə gözləyirdilər. «Ölkənin taleyi sənin taleyindir» kitabının müəllifi N.M.Kaqqiyeva qeyd edir ki, o, uşaq olarkən dağlı qadınlar arasında yeganə savadlı qadın olan onun anası həm O.Xubiyevin, həm də digər sənətkarların şeirlərini əməkçilərə oxuyurdu. Bu zaman qocalar və qadınlar göz yaşlarını gizlin silərək diqqətlə qulaq asırdılar. Bu şeirləri böyüklər kimi, kiçiklər də bilirdilər.

Qəzetlərin oxunuşundan sonra qocalar və qadınlar öz evlərinə dağılır, anamsa qızlara «Tahir və Zöhrə» və hansısa digər lirik qəhrəmanlıq poemalarını oxuyurdu. Anamın səsi əsir, bəzən isə gözlərini silərək, oxumağa davam edir, biz uşaqlar isə nəfəsimizi dərərək yarıqaranlıqda sakit və qəmli səsə qulaq asa-asa hər bir dinləyicinin sifətinin ifadəsinə nəzər yetirirdik. Sonralar mən böyüyəndə bildim ki, bu bizim vilayətin faşistlər tərəfindən işğalı dövrü imiş (24, 61).

Müharibə milli vətənpərvərliyin, milli düşüncənin ön plana çıxmasına şərait yaradırdı. Elə buna görə də Qaraçay poeziya-

sının 1940-1960-cı illər ərzində mövzu, problematika və sənətkarlıq baxımından keçdiyi yol çətin, keşməkeşli və ziddiyyətli olduğu qədər də zəngindir. Bu dövr poeziyasında çağdaş həyat hadisələrinə poetik münasibət dünyanı dərk etməklə yanaşı və s. bağlı müəyyən pozitiv məqamlar da qeyd olunmalıdır.

Müharibənin ilk illərindən lirikanın tematikası ciddi şəkildə dəyişir. Vətənin taleyi ilə bağlı məsuliyyət, ilk məğlubiyətlərin acıları, düşməyə nifrət, qələbəyə inam və s. Qaraçay sənəkarlarının şeirlərinin, poemalarının, nəğmələrinin mahiyyətinə hopurdu.

Vətən üçün belə həyəcanlı dövrdə O.Xubiyev yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusunda xüsusi marağın şahidi oluruq. Bu dövrdə onun səsi daha yüksəkdən eşidilirdi.

Qaraçay şairlərinin əsərlərində, demək olar ki, dövrün problemləri bütün konkret detalları ilə təsvir olunmuş – fərdi insan taleyindən tutmuş, xalqın tarixi, ölkənin taleyi və bəzən isə bütün planetin panoramlı mənzərəsi yaradılırdı. Bu istiqamətdə O.Xubiyev və digər şairlərin yaradıcı təkamülü daha çox diqqəti cəlb edirdi. O.Xubiyev 40-cı illərə kimi onun poetik yaradıcılığı üçün xarakterik olan çoxsaylı assosiativ ifadə tərzindən daha ciddi və sadə ifadə tərzinə keçir. Poeziyasında intim lirikadan daha çox yüksək pafoslu sosial-fəlsəfi düşüncələr üstünlük təşkil edir.

Qaraçay şairlərinin bu dövr poeziyasının təhlili göstərir ki, o, istər poetik – üslubi, istərsə də ideya-problematika baxımından zəngin və çoxcəhətlidir. Ana torpağa bağlılıq, insanlığa tükənməz məhəbbət, həyatsevərlik, işğalçılığa nifrət bu əsərlərin canıdır. İlk baxışda fərdi, şəxsi, bəzən intim duyğuları əks etdirən bu əsərlərdə ictimai-sosial məna və məzmun çalarları daha çox nəzərə çarpır. O. Xubiyevin ictimai-siyasi lirikasında Vətənin bu günü, onun insanları, keçmişlə müasir həyatın müqayisəli təsviri aparıcı yer tutur. Və biz, beləliklə, şairin təsvir obyektində aydın və şaqraq bir təfəkkür tərzinin şahidi oluruq. O, süni qəlizlik, obrazlılığın mürəkkəb, fəndgir çalarlarını yaratmaq yolu ilə getmir.

O.Xubiyevin bir sıra əsərləri vətənpərvərlik ideyasının son dərəcə parlaq bədii əksini nümayiş etdirir. Məhz buna görə də Qaraçay ədəbiyyatının qeyd etdiyimiz dövründəki inkişafında Osman Xubiyevin müstəsna rolu vardır.

İkinci Dünya Müharibəsi illərində o, nəinki silahla vuruşur, həm də öz alovlu sətirləri ilə düşməni əsgər və şair kimi yerlə yeksan edirdi. Onun düşməni məhv etməyə çağıran şeirləri mətbuat vasitəsilə daha geniş yayılırdı. Məsələn, müharibə illərində O.Xubiyev «КЪЫЗЫЛ КЪарачай» qəzetində aşağıdakı mövzularda daha çox çıxışlar etmişdir. «Onlar hay-küyə düşüb qaçırlar» («Ала кеслери къарадыла», – 1943), «Almanlar düşünlər» (Немцала сагъыш этедиле», – 1943). Bu çıxışlarda əsasən faşist ordusunun hay-küyə düşüb qaçmasından söhbət gedir. 1943-cü ilin sentyabrında O.Xubiyev adı çəkilən qəzetdə daha iki «İrəli» və «Poltava» şeirləri ilə çıxış etmişdi. Qələbəyə səsləyən bu şeirlər ibrətamizliyi ilə seçilməklə, həm də müdriqliyi ilə fərqlənir. Elə buna görə də O.Xubiyevin əsərləri minlərcə Qaraçay oxucusunun qəlbində əks-səda yaradıb, mühüm ideya-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmaqla, onun daha sonralar müharibə haqqında irihəcmli monumental əsərlər yarada bilməsində mühüm mərhələ oldu.

Müharibənin qızğın çağında – 1942-ci ildə Qaraçay şairlərinin sırasında artıq çoxları yox idi: Həzrət Urtenov və Həsən Appayev 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalmışdılar. İssa Qaragetov, Davud Bayqulov, Məhəmməd Urusov, Həsən Bostanov, Toxtar Borlakov və b. isə Böyük Vətən Müharibəsində həlak olmuşdular.

Qaraçay ədəbiyyatının bu mərhələdə inkişafının əsas yükü də məhz O.Xubiyevin üzərinə düşürdü. O, gənc yazarların yaradıcılığı ilə yaxından maraqlanır, onların yaradıcı inkişafının qayğısına qalır, cəbhədən onlarla məktublaşır, məsləhətlərini verir və s. 4 mart 1942-ci ildə ona göndərilmiş gənc yazarların məktubların-

dan birindəki cavaba diqqət yetirək: «Məktub yaxşı yazılmayıb, çoxlu səhvlər var. Tələsik yazma. Düşün yaz, tələsmə. Yazdığını oxu, yoxla. Belə savadsız yazmaq olmaz.

Şadam ki, sən şeir yazırsan, şeiri tələsik yazma, düşün. Yüz ortabab şeirdənsə, bir yaxşısı yaxşıdır. Yazılanı yaxşı başa düşməsən, ikinci, üçüncü dəfə oxu. Qaraçay dilini əla bilmək lazımdır. Bütün qədim Qaraçay nəğmələri və dastanlarını çoxlu və daim oxu. Belə olduqda mən də sənə şeir yazmağa kömək edə bilərəm» (16, 67).

Müharibə illərində şairin qələmindən «İrəli» («Алгъа»), «Kuban» («Къобан»), «Həyəcanlı illər» («Ачыулу джылла»), «İkimiz dost kimi görüşdük» və s. kimi şeirlər çıxır. Bu şeirlərin hamısında qələbəyə inam hissi ali mənəvi-əxlaqi hal kimi göz önündə canlanır.

Müharibəyə həsr olunmuş şeirlərdə cəbhə həyatının real detalları (yanan faşist təyyarələri, əsgər məzarları, almanların hay-küyə düşüb qaçması və s.) relyefli təsvir olunur. Bu tipli nümunələrdə biz, demək olar ki, quru peyzaj təsvirlərinə rast gəlmirik. Bununla belə bu örnəklərdə didaktizm, sxematizm, daimi epitetlərdən gen-bol istifadə, şüarçılıq, uzunçuluq və s. çox rastlaşırıq. «Həyəcanlı illər» şeiri poema kimi nəzərdə tutulsa da, cəbhə şəraiti onu sona çatdırmaq imkanı verməmişdir. Çünki cəbhə həyatında bu gün aktual olan, sabah tez köhnəlirdi. Əsər buna görə də yarımçıq qalmışdır. Onu 1943-cü ildə yazmağa başlayan O.Xubiyev yalnız 1956-cı ildə sona çatdırmışdı (16,69).

O.Xubiyevin müharibədən sonrakı əsərlərinin əksəriyyəti xeyrin qara qüvvələr üzərində qələbəsinə həsr olunmuşdur. Belə olduqda nəinki onun şeirlərinin məzmunu dəyişir, həm də əsərlərindəki ton xeyli dərəcədə başqalaşır. Şeirləri yaz küləyi kimi təzə-tər peyzajla rayihələnir, doğma torpağın təmizliyi, gözəlliyi onun mahiyyətinə hopur. Yenidən doğulmuş torpaq obrazı göz önündə canlanır.

Əlbəttə, Qaraçay şairlərinin müharibəyə belə münasibəti heç də özünü boş yerə əks etdirmirdi. Çünki müharibə başlayan ilk dövrlərdə yüzlərlə qaraçaylılar könüllü olaraq özlərini onun odalovuna atmağa hazır idilər. Məsələn, Tibb məktəbindən 344 nəfər könüllü L.M.Dovatorun süvari korpusunda vuruşmağa razı olmuşdu. Bundan başqa on minlərlə Qaraçay oğulları və qızları cəbhədə vuruşmuşdular. Qaraçaylılar Moskva və Sankt-Peterburqun müdafiəsində, Stalinqrad döyüşlərində, Qafqaz uğrunda vuruşlarda Ukraynanın, Belarusun, Pribaltikanın azad olunmasında qəhrəmanlıq göstərmiş, faşistlərin Polşa, Çexiya, Slovakiya, Avstriya, Yuqoslaviyadan qovulmasında və onların öz doğma paytaxtı Berlində darmadağın edilməsində iştirak etmişdilər. Onlarla qaraçaylı dövlətin ən yüksək mükafatlarına Qızıl ulduz, Qızıl Bayraq, Şöhrət Ordeninə, Vətən müharibəsi, Aleksandr Nevski Ordeninə, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, digər orden və medallara layiq görülmüşdülər (8, 4-8).

Buraya onu da əlavə edək ki, Hitler və polis qarnizonlarını məhv edən və Belarusun geniş rayonlarına nəzarət edən Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Osman Kasayevin partizan polku 1944-cü ilin fevralına qədər 27 düşmən qarnizonunu məhv etmiş, 100-dən artıq iri diversiyalar həyata keçirmiş və əməliyyatlar aparmış, 4 minə qədər faşisti darmadağın etmişdir. Osman Kasayevin partizanları düşmənin arxa cəbhəsində 20 kilometr dəmiryolu partlatmış, 118 düşmən avtomobili, 300 motosikl və velosiped, 3 tankı sıradan çıxarmış, 6 təyyarə, 34 Hitlerçi dəmiryol eşelonunu döyüş texnikası və düşmən əsgərləri ilə birgə məhv etmişdir. Polkun partizanları 3 dəmiryolu və 66 şosse körpülərini göyə sovurmuş, 13 iri anbar yanacaq saxlancını partlatmışlar (8, 9-10).

Müharibə mövzusunda həsr olunmuş əsərlər sırasında müəllif fərdiliyi ilə seçilən H.Bayramukovanın, O.Xubiyevin, S.Kapayevin, H.Ebzeyevin və digərlərinin əsərlərini nümunə gətirmək olar ki, bu əsərlərdə düşmənlə ümumxalq mübarizəsinin doğru-dürüst

mənzərəsi yaradılmışdır. Bu müəlliflərin əsərlərində qəhrəmanlığın kütləvi xarakteri ilə yanaşı, Qaraçay xalqının uyğun milli portreti ortaya qoyulur. Qaraçay xalqını müharibədə təsvir edən yazıçılar hadisələrə əsasən doğru-dürüst baxış əks etdirməyə çalışırdılar. «Əmanət», «Şehirli iynə», «Adamlar», «Körpü» və s. əsərlərdə qəhrəmanların daxili inamı əks olunurdu.

Müharibədən sonrakı illərdə Qaraçay poeziyası daha da inkişaf etməyə meylli idi. O formaca mükəmməlləşdikcə, fikri ifadə etmək baxımdan daha da dərinləşirdi. Vətəndaş poeziyası yeni keyfiyyət səviyyəsinə qalxırdı. Hər bir şair öz səsinə, öz dəst-xəttinə, öz manerasına malik olsa da, onların hamısını Vətənə məhəbbət hissi, zamanın döyüntüsünü tutma və cəmiyyətdə öz rolunu aydın dərk etmə və s. birləşdirirdi.

Qaraçay ədəbiyyatındakı poetik əsərlər üçün uzaq və yaxın keçmişin hadisələrinin əks olunması başlıca fakt kimi diqqət çəkirdi. Milli ədəbiyyatın inkişafında 50-60-cı illər poeziyası və nəsrə daha keyfiyyətli şəkildə formalaşması ilə yadda qalırdı. Elə bu dövrdə Qaraçay ədəbiyyatında o zamana qədər məlum olmayan janrlar – tənqid və ədəbiyyatşünaslığın ortaya çıxması özünü büruzə verirdi (17,165).

Qaraçay ədəbiyyatının inkişafı Qaraçay xalqının tarixi taleyi kimi heç də 40-60-cı illər dönməmində uğurlu olmamışdır. Məlum olduğu kimi, XX əsrin bu dövrü Sovet ideologiyası və siyasətinin oturaşdığı illərdir. Bu dövrdə yaşayıb yaradan şairlərin yaradıcılığı dövlət quruluşunun və ideologiyasının eynidir. “Böyük Bolşevik devrimi, Kızıl Bayraq, Yeni Sovyet Hayatı, Lenin və kommunist Partiyə övqü, Milletlərin kardeşliyi və dostluğu və s. bu dönmənin ən önəmli özelliği, 1930-lu yılların ortalarında seslərini duyurmağa başlayan Halimat Bayramın, Osman Hubiy ve Hezret Semen gibi genc ədəbiyyatçıların yazılı Qaraçay edebiyatına yeni bir cizgi getirmələridir” (32, 226). Adları çəkilən müəlliflər yazmağa başladıkları ilk illərdən nəinki yalnız Sovet mövzusun-

da şeirlər yaratmış, həm də qeyrət və vicdan səsinə qulaq asaraq lirik şeirlərində yurd, millət, təbiət və s. kimi mövzuları ön plana çəkmişlər. Belə ki, Qaraçay ədəbiyyatının o dövrdə daha çox tanınan təmsilçisi Həlimət Bayramukova Sovet dönəminin qorxunc şəraitinə baxmayaraq, «Qaraçay ailəsi» («Кърчаны аилеси») kitabında digər Qaraçay şairlərindən fərqli olaraq heç kimdən qorxub-çəkinmədən etnik-milli adətlərin ortadan götürülməsinə qarşı çıxmış, onların qorunulması uğrunda mübarizə aparmışdır. Təəssüf ki, H.Bayramukova və O.Xubiyev kimi düşünən sənət adamları poeziya və nəsr janrında xalq üçün aktual olan mövzuları işlədikləri zaman 1943-cü ildə Qaraçay türklərini Orta Asiyanın müxtəlif ərazilərinə sürgün etdilər. Elə buna görə də qaraçaylıların sürgün dövründəki yazılı ədəbiyyatı onun ölünən dövrü kimi nəzərdən keçirilməlidir. Çoxlu sayda Qaraçay ədəbiyyatı xadimləri və ziyalıları müxtəlif bəhanələrlə həbs olunaraq işgəncələrə məruz qaldılar. Bəziləri ölüm pəncəsindən xilas olsalar da, Orta Asiyanın iqlim və iqtisadi baxımdan ən əlverişsiz regionlarında dağınıq halda həyat uğrunda mübarizə aparmışdılar. Dözülməz şəraitdə həyat tərzi keçirmələrinə baxmayaraq, Qaraçay şairləri malkar şairləri ilə birgə bir neçə şeir antologiyaları – «Həyatımızın bayrağı» («Çaşavuzun bayrağı»), «Bizim sözüümüz» («Bizni sözübüz»), «Birlikdə nəğmə oxuyaq» («Birge cırlayık») və s. hazırlayıb yaymağa müvəffəq oldular. Bu dövrün tanınmış şair və yazarları sırasında Umar Əliyev, Əbdulkərim Bayqulov, Şəhərbəy Ebzeyev, Toktar Borlakov, Məhəmməd Urusov, Həlimət Bayramukova, Osman Xubiyev, Həzrət Semyonov, Əzəmət Suyunçev, Seyid Layranov, Məhəmməd Çotçayev, Məhəmməd Xubiyev, Nasu Abayxanov və b. əsərlərində dövrün ideoloji möhürünü daha çox əks etdirməyə səy göstərmişdilər (32, 226).

Qaraçaylılar 50-ci illərin ikinci yarısından sürgün həyatını başa vurub doğma yurda qayıtdıqdan sonra H.Bayramukova və O.Xubiyev kimi istedadlı söz sahibləri ana ədəbiyyatın inkişaf-

fi uğrunda daha çox çalışdılar. Vətənə döndükdən sonra onların əsərlərinin başlıca mövzusu doğma yurdla bağlı sevinc hissələrini tərənnüm etmək istəyi üstünlük təşkil edirdi. Lakin bununla belə Sovet ideoloji məşınının kifayət qədər ciddi işlədiyindən burada şairlərin Sovetlər ölkəsinə minnətdarlıq və sədaqətlə yanaşmaları da nəzərdən qaçmırdı. Sürgündən qayıtmış Qaraçay şairlərinin birgə nəsrə hazırlayıb yaydıqları «Ürək nəğmə söyləyir» («Cürey cırlaydı» - 1957) şeir antologiyasında bu tipli minnətdarlıq hissi diqqəti cəlb edir. «Ədalət məhv olmur. Kommunist Partiyasının köməyi sayəsində uzun müddətdən sonra Qaraçay qəzetləri yenə ana dilində yayılmağa, uşaqlarımız öz doğma ana dillərində ünsiyyətdə olmağa və nəğmələr söyləməyə başladılar. Qaraçay ədəbiyyatı yenidən yaradıldı. Bu əminlik eyni zamanda bütün xalqın ümidvarlığıdır» (32,226).

Heç şübhəsiz ki, bu tipli fikirlərin səsləndirilməsi həm də Qaraçay xalqının 15 ilə yaxın sürgün həyatı yaşadığı dövrdə rastlaşdığı məhrumiyyətlərlə bağlı ölüm-dirim mübarizəsi apardığı çətin məqamlara görə ortaya atılırdı. Lakin bu da qeyd olunmalıdır ki, bu dövrdə tanınmış söz sahibləri ilə yanaşı, Qaraçay ədəbiyyatına yeni qüvvələr də qədəm qoyurdu. Onların sırasında Nazir Xubiyev, Gülinə Sılpağarova, Husey Cavbayev, Bilal Appayev, Musa Batçayev, Nəzifə Kaqiyeva, Soslanbek Bayçorov, Həzrət Akbayev, Albert Uzdenov, Mediha Şormanova, Bəydimat Keçerukova və başqalarının yaradıcılığı daha çox diqqət mərkəzinə düşürdü. Bu dövrdə Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunda yazılmış əsərlərin sayı kifayət qədər çoxdur. Bu müharibənin qan-qadası, insanlara gətirdiyi bəlalar Qaraçay şairləri tərəfindən yetərinəcə relyefli verilirdi.

***

Tanınmış Qaraçay şairi M.Batçayevin «Düşüncələr» (7) şeirlər toplusunda yer almış poetik nümunələr bir sıra keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə burada toplanmış nümunələr

heç də yersiz deklamasiyadan ibarət olmayıb, həm də işıqlı poetik fikirlərin təsvirindən ibarətdir. Ən başlıcası odur ki, bu şeirlərdə ritorik ifadələr yox, fikirlərin özünəməxsus konkret məzmunu mövcuddur. Elə bu da məcmuədə yer almış şeirlərin kompozisiya nöqtəyi-nəzərdən yüksək şəkildə təşkil olunmasını sübut edir. Şair poetik fikrin təqdimində müstəqildir. Belə nümunələr sırasında «Ağ durna tək...», «Kartof kolu», «Əgər çoban», «Əgər qarmon...», «Mənim qoca babam», «Doğulmuş ölümdən yan keçə bilməz», «Əgər həyatımı necə lazımdır qurmuşamsa...», «Mübarizə et, dəniz...», «Heyifslənmirəm», «Moruq», «Xoşbəxtlik», «Mən gedərəm», «Dəniz mənim dostumdur», «Dur, mənim Alaqaşım», «Əgər vicdanımı ləkələsəm», hətta bəzi yumoristik, məzhəkə və zarafat xarakterli «Ayı balası», «Qonşunun aulu», «Buzov əmdi qurtardı» və s. bədii baxımdan öz həyatiliyi ilə fərqlənir. Məsələn, M. Batçayevin «Əgər qarmon...» şeirinin başlıca məzmunu Nazim Hikmətin «Mən yanmasam, sən yanmasan...» şeirinin mahiyyətinə uyğun verilmişdir:

Ocaq qazanı qaynatmırsa,
Yanmalıdırmı ocaq?
Ulduz səmanı işıqlandırmırsa,
Məgər ulduzduymu, bu?
Yol səni çağırırsa,
De, bəs nə üçündür yol? –

kimi suallarla müəllif oxucusuna müraciət edirdi.

Nümunə gətirdiyimiz bu parçada şairin qoyduğu sual elə insanın dünyada, cəmiyyətdə rolu məsələsi qədər aktualdır. Əlbəttə, müəllifin istəyinə görə həyatda nə varsa, öz funksiyasını, təyinatını doğru-dürüst yerinə yetirməlidir. Lakin bununla belə şairin deyimi, ifadə tərzii heç də Nazim Hikmət deyimi səviyyəsinə çata və qalxa bilməmişdi.

***

XX əsrin 40-60-cı illər poeziyasının orijinal təfəkkürlü nümayəndələrindən biri Nazir Xubiyevdir. 60-cı illərin ortalarında «Aşırım» adlı şeirlər kitabında (18) onun xeyli maraqlı əsərləri təqdim olunmuşdur. Düzdür, 40-60-cı illər Sovetlər İttifaqında Lenin ideyalarının tüğyan etdiyi dövr olduğundan N.Xubiyevin bir sıra şeirləri («Lenin», «Partiya» və s.) mövzu və ideya baxımından bu gün oxucu diqqətini o qədər də cəlb etmir. Müraciət edəcəyimiz aşağıdakı iki bənddə dediklərimizi bir daha yaxşı təsdiqləyəcəkdir:

Lenin - sən günəş

İşıq saçırsan.

Lenin - sən həyat

Hey yaşayırsan.

Lenin – sən işıq,

Yerin xobəxtliyəsən.

Lenin – sən bayraq,

Göyə qalxırsan.

Bununla belə N.Xubiyev bu sətirlərdə Lenin obrazını heç də adekvat yaratmağa müvəffəq ola bilməyib. Çünki poetik obrazda primitivlik, yeknəsəklik hiss olunmaqdadır. Buna görə də şairin bu tipli örnəkləri məzmun, mahiyyət, struktur və obrazlılıq baxımından qüsurlu hesab edilməlidir. Məsələnin bu cəhətinə Qaraçay tənqidi də vaxtı ilə diqqət yetirmişdir (27, 50).

Lakin N.Xubiyevin digər şeirlərini – «Dumanlı göl», «Mənim ana dilim», «Təyyarədən baxarkən», «Kiçik çay» və s. oxuyarkən biz quru təsvirçiliyin və deklarativliyin şahidi olmuruq. «Mənim ana dilim» şeirindən bir fraqmentə baxaq:

Səndə anamın südü, səsi,

Səndə doğma elin sönməz həvəsi.

Qanadların cəsur qartal qanadı,

Yazda gülünün rəngi özündən alar yadı.

Əlbəttə, burada şair elə bir poetik kəşfə imza atmasa da, onun əsərin infrastrukturuna cəlb etdiyi ifadələr xalq təfəkkürü

bulağından su içdiyindən diqqəti daha çox cəlb edir. Müəllif burada tez-tez «Sevən dağı ürəyim», «Mənim Qaraçayım», «Mənim dağlarım», «Mənim buludlarım», «Mənim xalqım» kimi epitetlərdən də uğurla istifadə edir. Bu isə şairin ruhən xalqına, doğma torpağa, insanların daxili aləminə daha yaxın olduğunu əks etdirməkdədir.

***

Qaraçay oxucuları tərəfindən əsərləri hərarətlə qarşılanan Həlimət Bayramukovanın bu dövrdə yazıb-yaratdıqları doğma poeziyanın inkişafında önəmli rol oynamışdır. Bu baxımdan onun həm «Ocağın tüstüsü» kitabında toplanmışlar, həm də digər nümunələr daha diqqətə layiqdir (4).

Dağlara, onların əlçatmaz zirvələrinə, sıldırım qayalarına, buz bulaqlarına şairlər çoxsaylı əsərlər həsr etmişlər. Qaraçaylıların məskunlaşdığı Şimali Qafqaz da öz dağları, zirvələri, qayaları ilə neçə-neçə şairlərin ilham mənbəyi olmuşdur. Elə H.Bayramukova da dağları özünəməxsus şəkildə vəsf etməyə müvəffəq olur:

*Dağlar dedi: «Oxu bizə,
Biz də səninçün oxuyaq,
Mən dağımdan oxudum,
Dağın dağı haqda yox,
Dağım haqda oxudum.
Dağlar qəzəbləndilər,
Susub-oxumadılar.
Baxışları buludlara dikildi.
Yəqin nəğmə dağlarınkı deyildi.*

Parçadan göründüyü kimi, H.Bayramukova burada quru möhürlü ifadələrdən, ritoriklikdən kənardır. Sətirlərdə fikir dərinliyi orijinal deyim tərzilə həmahəngləşir. Parçanın «Dağlar dedi»: «Oxu bizə» hissəsində şairə dağların obrazını, bir tərəfdən, canlılaşdırır, digər tərəfdən, ona xüsusi ifadəlilik verir. Sonra isə şairə-

nin oxuduğu nəğmə sanki dağların xoşuna gəlmir (çünki o, öz dağı haqqında oxumaq istəyir), bunun düzgün olmadığını hiss edən dağlar da, şairədən utanıb «baxışlarını buludlara dikir» və bu baxışları orada gizlətməyi daha üstün tutur. Bir qədərdən sonra yenə də nəğmə oxumağa üstünlük vermək lazımdır. Dağlar şairi yenə də oxumağa dəvət edir. Bu dəfə şair dağlara onların şöhrəti, yüksəkliyi haqda oxuyur. Lakin dağlar yenə də susur, oxumurlar. Dağlar buzlar altında qalır, və bu nəğmədən isinmirlər. Dağlar onu yenə də nəğmə oxumağa dəvət edir.

Sanki bu nəğməyə musiqi də qoşmağa hazırdır. Buna görə o, yenidən oxuyur. Nəğmə bir qədər dəyişir. Bu dəfə nəğmə vadilərin qəddar, həm də eyni zamanda vicdanlı sakini haqqındadır... Burada dağlarla şairə arasında bir razılıq, dostluq, həmahənglik, qarşılıqlı ünsiyyət yaranır:

*Sevincin gizlətmədi,
Xorla bir yerdə dindi.
Qarla od sahlığına –
Qaldırdı dağlar məni.*

Buradan belə bir məlum həqiqət ortaya çıxır: şairə doğulub boya-başa çatdığı vətənindən ilham almaqla onun bütün hiss və duyğularının ifadəçisinə çevrilir. H.Bayramkovanın şeirinin ritmi, intonasiyası, ayrı-ayrı sözlərin və ifadələrin təkrarlanması orijinal pafos yaratmaqla, emosional baxımdan daha zəngin və inandırıcı fikrin ortaya çıxmasına səbəb olur.

H.Bayramukovanın əsərlərində fikir öz dəqiq və poetik ifadəsini tapa bilir. Poetik axtarışlar digər şeirlərdə də uğurla davam etdirilir. «Qırxıncı illərin qızları», «Biz əsil həyata qədəm qoyduq...», «Torpaq...», «Bacımın son nəfəsi...», «Həmin insan», «Soyunmuş qızın statuyası», «Ayaqyalın bütün dünyanı gəzərdim», «Həyat döyüşdür», «Ocağını qoru...», «Teatrda repetisiya gədirdi...», «Avqust» və s. məhz belə yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmış nümunələrdəndir.

***

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə yazıb-yaradan ədəbi şəxsiyyətlərdən biri də Əhməd Kubanovdur. Onun digər şeirlərində olduğu kimi «Görüş» adlı şeirlər kitabında da həyata, onun mahiyyətinə, insan xarakterinin fərdi xüsusiyyətlərinə özünəməxsus baxış əksini tapır. Şeirlərinin ümumi ruhu insanın həyata vurğunluğu, onun sevinc və düşüncələri, inamı və s. bağlıdır (2). Ə.Kubanovun adını çəkdiyimiz kitabındakı şeirlərlə tanış olarkən biz həyatı varlığı ilə sevən və onun problemlərinə sinə görə bilən insanla rastlaşırıq. Şairin həyata münasibəti nikbindir, onu heç bir şey - hətta ölüm belə qorxuda bilməz. Əsərlərində qaldırdığı problemlər dərinliyi ilə yanaşı, həm də məzmunludur. Onun poeziyasının ən mühüm xüsusiyyəti – həyata inamın ifadəsidir.

Ə.Kubanov yaradıcılığında daimi mövzulardan biri olan xoşbəxtliyə yetişmə özünəməxsus intonasiya ilə açılır. Bu baxımdan onun «Aylar, günlər keçir...», «Qoca bağban», «Günəşi sudan doydurmaq...», «İkiüzlü» və s. şeirlər səciyyəvidir. «Dağ qartalının yuvası...» şeirində isə şair insanda azadlıqsevərliyi, itətkarsızlığı, cəsurluğu, əyilməzliyi tərənnüm edir. Onun bu tipli şeirlərində olan hər nə varsa (şair ideyasının açılması üçün ortaya qoyulmuş kompozisiya, obraz tamlığı və s.), hamısı ətraf aləmin adekvat təsviri və qavrayışına estetik baxımdan uyğundur.

***

50-60-cı illər Qaraçay şairləri sırasında Bilal Appayevin 1964-cü ildə Çerkesskdə ana dilində nəşr etdirdiyi «Ata yurdu» («Ata curtha») adlı şeirlər kitabı qeyd olunmalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bilal Appayev Qaraçayın Üçkökən şəhərində anadan olmuş, digər Qaraçay ziyalı və şairləri kimi sürgün həyatı onun da taleyindən yan keçməmişdir. Lakin azsaylı türk xalqlarının reabilitasiyasından sonra o da doğma yurda qayıtmış Qaraçay-Çərkəz Dövlət Universitetinin Dil-Ədəbiyyat Fakültəsini bitirmiş, 1983-1985-ci illərdə Moskvada Qorki adına Dünya

Ədəbiyyatı İnstitutunun dramaturgiya bölməsində ixtisasını artırmışdır. Qaraçayda yaşadığı dövrdə «Lenin bayrağı» («Leninni bayrağı»), sonra isə «Qaraçay» qəzeti ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdir.

B.Appayevin toxunduğu bütün mövzular, demək olar ki, diqqətəlayiqdir. Məsələn, şairin «Xəstəxanada» silsiləsi öz faktoqrafikliyi ilə yanaşı, həm də poetik vüsəti ilə oxucu yaddaşına həkk olur. Şeirdə emosional təsvir yetərincə güclüdür.

Bilal Appayevin insanın iç dünyasına ekskurs etməsi şeirlərinin əksəriyyətində relyefli görünür. Bu səpkidə onun «İkinci qarşılaşma», «Ürək», «Sən aydınlıq günüksən» və s. daha çox diqqəti cəlb edir. «İkinci qarşılaşma» şeirindən nümunəyə diqqət yetirək:

*İzini aradım,
Gəzdiyin yerlərdə.
Gözümə göründün,
Zor günlərimdə.*

*Xatirə aynasında,
Gözlərim açılmadı.
İllər əbəs keçdi,
Üzüm gülmədi (32, 551)*

Bu parçalarda ideyadan qaynaq alıb gələn fikirlər təcəssüm olunana qədər sanki uzun və əzablı bir yol qət edir. Şeirdə hisslər canlı, düşüncəli və düşündürücüdür. Poetik fikir, lirik hisslər parçada uğurla realizə olunur. B.Appayev şeirlərində mürəccəd obrazlılığı və faktoqrafikliyi daim dəf etməyə çalışır. Əlbəttə, belə yaradıcı yanaşma gənc dağlı şairlər üçün çətin olsa da, onlar təbii olaraq ənənəyə istiqamətlənməyə üstünlük verirdilər. Nəzərdən keçirdiyimiz illərdə Qaraçay şeiri müvafiq inkişafa istiqamətlənməklə, milli ədəbiyyatın ümumi bədii səviyyəsini özündə əks etdirmə yönündə irəliləyişini davam etdirirdi.

4.2. Qaraçay ədəbiyyatında poema janrı və onun müxtəlif tipləri

Qaraçay ədəbiyyatında poema janrının inkişafını Şimali Qafqaz xalqları ədəbiyyatında bu janrın inkişaf özünəməxsusluğu ilə eyniləşdirmək daha məqsədəuyğundur. Belə ki, bu ədəbiyyatlarda XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq milli əlifbanın yaranması tədricən müxtəlif ədəbi-poetik janrların inkişafına öz təsirini göstərir və analoji estetik təcrübədən istifadə olunurdu. Problemin müxtəlif rəqəmlərdən öyrənilməsi Şimali-Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatlarında XX əsrin ikinci yarısında aktuallaşmış, Qaraçay, malkar, noğay, kumux, çərkəz, kabardin şairlərinin əsərləri əsasında nəzərdən keçirilmiş, bir sıra maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Qaraçay ədəbiyyatşünaslığında məsələ ilə bağlı tanınmış tədqiqatçı və Qaraçay ədəbiyyatı janrlarının inkişaf istiqamətlərini dərinlən təhlil etmiş A.Qarayevanın araşdırmaları daha çox obyektivliyi ilə seçilsə də, problem fundamental şəkildə Fatimə Uzdenovanın «Şimali-Qafqaz ədəbiyyatlarında poema: janr paradigmasının formalaşması» kitabında araşdırılmışdır (33,3).

XX əsrin 40-60-cı illərində yaranan Qaraçay poeması dövrün və xalqın ruhunu əks etdirən mövzuların seçimi və epik məzmunun şərtiliyi kimi personaj təsviri və hadisələrin təqdimatında mühüm məqamları ortaya qoymağı ön plana çəkməli idi. Qaraçaylılar yazı əldə etdikdən sonra poema bu ədəbiyyatın aparıcı janrına çevrilib bir sıra dəyişikliklərə məruz qalsa da, iki mühüm məzmun strukturu nüvəsini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuş, xalqın taleyi və bu taleyə yaradıcı şəxsiyyətin münasibətini əks etdirmişdir.

Qaraçay ədəbiyyatında poema janrının inkişafı D.Bayqulovun («Şamay əvvəl və indi») və H.Urtenovun («Safiyət») yaradıcılığında ortaya qoyulur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qaraçay

ədəbiyyatında digər Şimali Qafqaz ədəbiyyatlarında olduğu kimi poema müxtəlif – lirik, süjetli-təhkiyə, lirik-qəhrəmanlıq elementlərini və formalarını özündə formalaşdırmaqla inkişaf edirdi.

Qaraçay ədəbiyyatında ənənələrin sintezi milli poemanın xarakterik xüsusiyyətidir. Nəzərə alaq ki, bu mürəkkəb sintez nəinki doğma ədəbi ənənələrdən, həm də rus, şərq və türk ənənələrindən qaynaqlanırdı. Qaraçay poeması digər ədəbiyyatların ən yaxşı ənənələrini əxz etməklə, dövrün təklif və tələblərinə uyğun formalaşırıdı. Bəlkə də Qaraçay poemasının bu dövrdəki axtarışları, həm də onun novatorluqla nəticələnməyə istiqamət götürməsi ilə bağlı idi. Beləliklə, Qaraçay poemasında xalqın, keçmiş cəmiyyətin vəziyyəti, onun inkişaf yolu yenidən nəzərdən keçirilirdi. Bəzən aktual mövzulu əsərlər ortaya çıxırdı. Bununla belə mövzuların aktuallığı heç də bütün hallarda materialın və problematikanın yeniliyi ilə sonuclanırdı. Buna görə də janrın bu dövrdəki inkişafındakı yenilikləri ümumiləşdirməyə də böyük ehtiyac duyulurdu (30, 31-37).

Məlum olduğu kimi, poemada xarakterlər iştirak edir. Lakin poema həm də hadisələr inkişaf edən şəraiti də nəzərə alır. Əlbəttə, Qaraçay poeması milli-tarixi, yaxud ontoloji problematikali müəllif ideyası ilə əlaqəli olmaqla və yüksək fəlsəfi-estetik səviyyəli bədii ümumiləşdirməli iri həcmli şeirdə qələmə alınmış mükəmməl nümunə olmaqdan xeyli kənarında qalmışdı. Lakin bu da var ki, janr baxımından poema öz təbiəti etibarlı ilə qeyri-həmcins və qeyri-standart tipli olmaqla, sırf təsnif olunmayan çoxtipli bədii struktur olub növ və janr strukturlarının qarışması və bir-birinə üzvi surətdə bağlanması kimi də nəzərdən keçirilməlidir.

XX əsrin 30-cu illərinə nisbətən 40-60-cı illər Qaraçay poeması daha intensiv inkişafa meyilli olmuşdur. Bu dövrdə epik poema özünəməxsus süjet xəttinin genişlənməsi və bədii ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi ilə xeyli dərəcədə zənginləşmişdir. Epik poemada yeni qəhrəman obrazı yaratmaq cəhdini biz nəin-

ki Qaraçay ədəbiyyatında, İ.Qaragetov, H.Urtenov, D.Bayqulov, həm də noğay şairləri İ.Mirzəyev, M.Kurmanəliyev, malkar A. Budayev, kabardin Ə.Sogensukov və A.Keşokovda da görürük (33, 45).

Qaraçay şairlərinin poema janrına yiyələnməsi heç də asan olmamışdır. Yeni kompozisiya, onun priyom və üsulları, obrazlar, rənglər, üslublar müəllifləri dünya ədəbiyyatında işlənmiş estetik təcrübənin əldə olunmasına və bədii cəhətdən mükəmməl epik əsərlərin yaranmasına istiqamətləndirirdi. Bunlara misal olaraq D.Bayqulovun «Şamay əvvəl və indi», «Məryəm və əfəndi», H.Urtenovun «Əfəndi və ölüm» və s. poemalarını göstərmək olar.

Əlbəttə, 40-cı illərdə Qaraçay ədəbiyyatında olduğu kimi, Şimali Qafqaz ədəbiyyatlarında epik poema janrı bir qədər zəif idi. Bunun da obyektiv səbəbləri vardı. Belə ki, müharibə dövründə ortaya çıxmış daha operativ və mobil janrlar – təşviqat xarakterli publisistik poeziya epik poemanı önləmək və lirik poemanın irəliləməsinə səbəb oldu. «Qızgın hadisələr dövründə... Blok və Mayakovskidən başlayıb... epos daha çox lirik məzmunla doldurularaq və bu iki növün müxtəlif formalarına yiyələnməklə sırf lirik poema xüsusiyyətlərinə malik olurdu» (6, 179).

Digər ədəbiyyatlarda olduğu kimi epik poemaya qayıdış Qaraçay ədəbiyyatında da 50-60-cı illərdə baş verir. Xüsusən 60-cı illərdə epik poemanın tematik diapozonu genişlənir. Qaraçay və noğay ədəbi prosesinə yaxından bələd olan tədqiqatçılardan biri bununla bağlı yazırdı: «Müəlliflər həyatın əksər tərəflərini, insanın mənəvi dünyasının zənginliyini çevrələməklə əsərləri üçün materialı həyatın özündən, gerçəklikdən, öz xalqının mənəvi irsindən götürməyə çalışırdılar» (23, 125). Qaraçay şairləri tarixin ənginliklərinə, folklorla müraciət etməklə, həyat hadisələrini əsərlərinin mahiyyətinə hopdurmağa səy göstərirdilər. Belə olduğu halda Qaraçay epik poeması «rasional təfəkkürü» əks etdirməklə,

gerçəkliyə heç də yalnız romantik baxış ifadə etmirdi. Bu baxımdan A.Suyunçev və M.Xubiyevin əsərləri xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Böyük Vətən Müharibəsinin məşəqqətlərini əks etdirmək baxımından liro-epik poema nəinki Qaraçay ədəbiyyatında, həm də digər Şimali Qafqaz ədəbiyyatlarında aparıcı mövqeyə malik idi. Əgər Həlیمət Bayramukova dövrün məşəqqətlərinə həsr olunan «Zəlihət» poemasını yazmışdırsa, S.Karayev «Kırlu», Q.Qurtuyev «Meşə gözətçisi» poemalarını oxuculara təqdim etmişdilər. Bütün bu poemaların diqqət mərkəzində sənədli materiallar dayanırdı. Müəlliflər əsərlərdə batal səhnələr yaratmaqla, hadisələrdə iştirak etmiş insanların adekvat poetik obrazlarını sərgiləməyə çalışırdılar.

Burada H.Bayramukovanın poetik yaradıcılığının bəzi məqamlarına diqqət yetirmək yaxşı olardı. O, Qaraçay şairlərindən poeziyada öz poetik «mən»ini tam şəkildə ifadə edə bilən, insanların mənəvi həyatının maraqlı məqamlarını təhlillərə cəlb etməyə daha çox meyilli olan epik-lirik amplualı müəlliflərdəndir. Onun poeziyasında quru patetika, ritorika və pafosla rastlaşmırıq. Əvəzində isə bu yaradıcılığın mərkəzində ürək hərərəti, incə yumor, elegik hisslər daha böyük üstünlük təşkil edirdi.

H.Bayramukovanın «Zəlihət» poemasının bəzi təfərrüatlarına nəzər salaq. 1963-cü ildə qələmə alınmış bu əsər Qaraçayda partizan dəstələrinin hitlerçilərlə mübarizə tarixini əks etdirən konkret fakt və hadisələrdən qaynaqlanır. Poemanın diqqət mərkəzində qoçaq Qaraçay partizan qadını Zəlihət Erkənovanın bioqrafiyasının müxtəlif epizodları dayanır. Zəlihət faşistlər tərəfindən faciəvi şəkildə öldürülür. Onun mübarizəsinin və ölümünün bəzi mühüm epizodları H.Bayramukovanın bu dövrdə qələmə aldığı Qaraçay ədəbiyyatında yeni janrın – tarixi – qəhrəmanlıq poemasının ortaya çıxmasına səbəb olur. Poema poetika baxımından mükəmməldir, onun fərdiləşdirilmiş və geniş obrazlar sistemi,

detallaşdırılmış süjet xətti mövcuddur. A.İ.Qarayevanın təbiriincə desək «Şairə heç bir zaman özü haqqında belə obrazlı və emosional, həyatın özü tərəfindən qavrayışını poemanın birinci fəslində verdiyi kimi etməmişdir. Birinci şeirlər məcmuəsində yer almış fraqmentar lirik düşüncələr poemada məntiqli və geniş olmaqla vahid sistemə düzülür» (20, 434).

Qaraçay lirik-epik poemasının mövzu diapazonu olduqca geniş və çoxşaxəli olduğundan onun araşdırılması daha da dərinləşdirilmiş şəkildə aparılmağa layiqdir. Çünki XX əsrin 30-cu illərinin sonu – 40-cı illərin əvvəllərindən Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqları sovet ideologiyasının, Stalinin repressiya siyasətinə məruz qalmış və qaraçaylılar öz doğma yurdlarından Qazaxıstan səhralarına, Qırğızıstan və Orta Asiya çöllərinə sürgün edilmiş, onminlərlə insanlar olmazın məhrumiyyətlərinə düşər olmuşdular. 50-60-cı illərdə sovetin bu dövrə qədər və bundan sonra tüğyan edən siyasəti müstəvisində qaraçaylıların belə məhrumiyyətlərə düşər olmasına bir qayda olaraq göz yumulmuş, tarixi, coğrafi, etnoqrafik, publisistik və ədəbi əsərlərin səhifələrində onların nəşr olunmasına qadağalar qoyulmuşdur. Siyasi sistem elə çəvik işləyirdi ki, Qaraçay xalqının başına gətirilən bu müsibətlərin üstündən sükutla keçməyə çalışılır və qaraçaylılar həyatı yalnız müsbət fonda təsvir etməyə məcbur edilirdilər. Reallıqda isə vəziyyət tamamilə başqa cür idi.

Bu dövrlərdə H.Semyonovun «Cazuv ayla» («Yaz ayları»), «Qərib Kursk» və «Nur qılgıncıları»; Ə.Əhmədovun «Yaz gəldi» və «Həməzət-batır»; B.Appayevin «Ata curtha» («Ata yurduna») və «Kucur adamlar» («Qərib adamlar») və s. kimi əsərlər ortaya çıxmışdır.

Qaraçay ədəbiyyatşünaslığı Qaraçay xalqının və söz sərraflarının başına gətirilən bu müsibətlərə uzun zaman kəsiyində münasibət bildirməsə də, tənqidçi F.T.Uzdenova «Şimali Qafqaz ədəbiyyatlarında poema: janr paradiqmasının formalaşması» əsərində onunla bağlı bəzi mülahizələr söyləyərək qeyd etmişdir

ki, müasir Şimali Qafqaz poemasının bədii arsenalında, xüsusən qaraçaylılara diqqət yetirməmək düzgün olmazdı. Çünki onların mövzusu yetərinə zəngin və aktualdır (33, 76-77).

İgidləri Sovet torpağı, rus torpağı uğrunda qələbə üçün vuruşan qaraçaylılar heç təsəvvür belə etmirdilər ki, onların xalqının taleyi ilə bağlı cəbhəyə düzgün məlumat ötürülmürdü. Bu barədə A.Akbayevin «Güllələnmiş şəfəqlər» poeması uğurlu və yetkin məlumatlar verir. Digər bir sənətkar S.Qurtuyevin poemasının qəhrəmanı Alim də - əfsanəvi təyyarəçi vahiməli Leninqrad gecələrində qanı bahasına döyüslərə girərkən xəbərsiz idi ki, «ölüm bütün bir xalq üzərində qanadlarını açmışdır...»

*Əldən düşmüş insanları apardılar,
Bədbəxt zamanın felinə saldılar,
Qayalarsa uzaqlarda yetim qaldılar... (33,76)*

Qaraçaylıların sürgün olunması məsələsi xalq üçün ciddi sınaq olmaqla, onlara siyasi, iqtisadi və mənəvi sahələrdə böyük bədbəxtliklər gətirdi. Qaraçay mədəniyyətinin, o cümlədən ədəbiyyatının inkişafı bu illər ərzində süni şəkildə dondurulurdu. Odur ki, Qaraçaylıların deportasiyası mövzusu ən aktual mövzulardan biri olmaqla, həmin dövrün poetik-bədii mənzərəsini də obyektiv şəkildə yaratmağa və realiyalara söykənərək təsvir etməyə ehtiyac duymaqladır. 60-cı illər Qaraçay poeziyasında, o cümlədən poemasında bunu açıq şəkildə etmək mümkün olmasa da (çünki həmin dövr sovet təbliğat maşınının operativ işlədiyi zaman idi), sonrakı dövrlərdə «Суугъан ожагъа» («Soyumuş ocaq») şeirlər və poemalar məcmuəsi, A.Türkliyevin «Qaraçay: sevgim və ağrılarım» kitabları Vətən – Qürbət oppozisiyası üzərində qurulmaqla formalaşdı. (13,47).

A.Türkliyevin yaradıcılığında sürgün dərin fəlsəfi ideyalarla zəngindir. Poemada («O cəhənnəmdən çıxmışdır») alliterasiya, hiperbolizasiya priyomlarından istifadə şairin daxili hiss və

çırıntılarına böyük emosionallıq verir, onun doğma yurdla bağlı kədərini yetərincə relyefli ifadə edirdi.

Qaraçay ədəbiyyatında poema – ithaflarla qəhrəmanın bi-oqrafiyasına da xeyli yer verilməkdədir. Bu sırada A.Teppeyevin «Къург комиссар» («Polad komissar»), D.Mamuyevanın «Джашла аугъан джерледе гокка хансла джыларла» («Uşaqların məhv olduğu yerlərdə güllər ağlayır»), S.Qurtuyevin «Alim» kimi əsərlərinin adlarını çəkmək olar.

Qaraçay ədəbiyyatında lirik-monoloji poemadan yoğrulmuş xatirə-poemaları da misal göstərmək olar. Onlara bariz nümunə kimi Qaraçay şairəsi A.Urusovanın «Согъулмагъан къылкьобуз» («Susmayan qoruz») poemasıdır. Müəllif poemanı özünün doğma qardaşı xalq yaradıcılığı nümunələrinin ilk not yazıya alınmasını həyata keçirən, Qaraçay musiqi folklorunun banisi, bəstəkar İshaq Urusova həsr etmişdir. Böyük Vətən Müharibəsi başladığından not yazısına alınmış yaradıcılıq nümunələrini İshaq Urusov nəşr etdirməyə imkan tapmır. Sonralar bunu qardaşın əvəzinə, onun bacısı Əminət Urusova həyata keçirir. 5 iyul 1941-ci ildə bacısına müraciət edib doğmaları ilə vidalaşarkən İshaq demişdir. «Əgər ölsəm, əvəzimdə əsərim yaşasın...»

40-60-cı illər Qaraçay ədəbiyyatında poema janrının inkişafını nəzərdən keçirərkən, onun müxtəlif müəlliflərdə müxtəlif tiplərinə müraciət olunduğunu görürük. Mənəvi problemlərin çoxşaxəliliyi və estetik axtarışların rəngarəngliyi poemanın üslub polifonizmini ortaya qoyur.

Bu janrın XX əsrin 30-cu illərində inkişafı, yuxarıda söylədiyimiz kimi, Qaraçay şairlərini dramatik poema (lirik-dramatik – H.Urtenov «Safiyət», D.Bayqulov «Şamay əvvəl və indi» və s.) tipinə üstünlük verdiklərini sübut edir.

40-60-cı illərdə, konkret olaraq Böyük Vətən Müharibəsi dövründə və sonralar Qaraçay poeması ballada tipli qəhrəmanlıq nəğməsi ilə yaxınlaşır. Mənəvi problemlər üzərində qurulmuş bu

əsərlər qəhrəmanların şəxsi taleyini, onların xarakterinin dərinliyini açmağa istiqamətlənmişdir.

Müharibədən sonrakı dövrdə Qaraçay ədəbiyyatında təhkiyə xarakterli poemalar üstünlük təşkil edir. 50-60-cı illər poeması fəlsəfi və epik xarakterli olmaqla, lirik monoloq, monoloq-xatirələr, poema-ithaflar, lirik-dramatik amplualı və s. olmuşdur. Bu tipli poemaların xarakterik xüsusiyyətlərini biz kitabın məzmununda əks etdirməyə daha çox üstünlük vermişik.

4.3. Qaraçay nəsrində hərbi memuar, sənədli очерк və povest janrı

Böyük Vətən Müharibəsi digər xalqlarda olduğu kimi qaraçaylıların da bu sahədə ciddi sınağı və mənəvi bütövlüyünün göstərici olaraq ortaya çıxdı. Xalqın düşmənə qarşı nifrət hissi günü gündən yüksəlməyə başladı. Müharibə insanların xarakterinə, mənəvi və həyat təcrübəsinə ciddi təsir etməklə onların mənəvi baxımdan daha da bərkiməsi, mətinləşməsi üçün zəmin yaratdı. Hitlerçilər Şimali Qafqaza yaxınlaşdıqca (avqust, 1942) Qaraçaylılar doğma aulları tərk edib dağlara çəkilərək, düşmənlə ölüm-dirim mübarizəsinə qalxmağa üstünlük verdilər. Bütün bunlar xalqı düşmənə qarşı müsəlləh əsgərə çevirdi. Dağlılar faşistlər əleyhinə mitinqlərə yığışdılar. Mitinqlərdən birində böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğun alovlu nitq söyləyərək demişdi: «Qoy yaddaşlarımızda dahi xələflərimizin – Tariyelin..., Babəkin və Koroğlunun ölməz obrazları yaşasın! Qoy əlçatmaz Qafqaz dağlarının dibsiz dərələri alman işğalçıları üçün qəbirə çevrilsin». Dağıstanın xalq şairi Həmzət Sadasa isə bu çətin günlərdə dağlıları vahid hərbi düşərgədə birləşməyə çağırırdı. Bütün bunlar xalqın mübarizə əzminə kifayət qədər müsbət təsir etdiyindən, bu mövzu Qaraçay nəsrində müxtəlif janrlarda – hərbi очерк, hekayə, povest və romanda öz əksini tapmağa istiqamətləndi (24,

16).

Əlbəttə, Qaraçay ədəbiyyatında müharibə mövzusunə müraciət heç də onun isti izləri ilə ortaya çıxmırdı. Bundan başqa həm də müharibənin qızgın getdiyi illərdə qaraçaylıların doğma yurddan deportasiyası da, ona müraciətin sonrakı dövrlərdə ortaya çıxmasını şərtləndirmişdir. Çünki qaraçaylılar doğma yurda yalnız on dörd ildən sonra qayıda bilmişdilər və bu dövrdə müharibəyə həsr olunmuş nəsr nümunəsi ilk növbədə S.Laypanov və O.Xubiyev tərəfindən qələmə alınmışdı. Müharibəylə bağlı Qaraçay bədii sözünün gec meydana gəlməsi vəziyyətin belə gərginliyi ilə izah olunmalıdır. Digər bir məsələ də Qaraçay nəsirlərinin müharibəyə münasibətini standartdan kənarlaşdırmaya şərait yaradırdı. Yüzlərlə Qaraçay ziyalıları etnik – milli ənənələrin qorunması, dini baxış və özünəməxsusluqlarına görə güllələnməyə məruz qalmışdılar. Bu isə xeyli dərəcədə insanların Sovet dövlətinə və ictimai quruluşuna inamını sarsıtmışdı.

Qaraçaylıların doğma yurda qayıdışından sonra Sovet dövlətçiliyinə və partiyaya ikili münasibət özünü göstərirdi. Eyni zamanda ictimai-siyasi vəziyyət o qədər gərgin idi ki, Qaraçay söz adamları ölkə rəhbərlərinin bütün haqsızlıqlarına baxmayaraq, siyasi hakimiyyətin davranışını təqdir etməyə çalışırdılar. Hətta Sovet rəhbərlərinə minnətdarlıqlarını bildirirdilər (32,226). Həqiqətdə isə vəziyyət tamamilə bambaşqa idi. Bu tipli minnətdarlıqlar dekorativ xarakter daşıyırdı. Lakin bütün hallarda sovet siyasət maşını öz işini görürdü. Təqiblər, ciddi senzura qaraçaylıların düşar olduğu faciələri qələmə almağa imkan vermirdi. Xalqın gözü qorxudulmuşdu. Eyni zamanda Qaraçay ədəbiyyatında müharibə mövzusunə müraciət, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflərdən başqa, hələ 50-ci illərin sonlarında geniş və dərin həllini tapa bilməmişdi. Yalnız sonrakı dövrlərdə (məsələn, 60-cı illərdə) hər b mövzusunə müraciət güclənmişdi. Onun izahında Qaraçay ədəbiyyatının inkişafının maraqlı qanunauyğun-

luqları müşahidə olunur və onda ümumi 60-cı illər çoxmillətli sovet ədəbiyyatı üçün özünəməxsus meyl formaları özünü əks etdirirdi (19,4).

Burada onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, müharibədəki «səngər gerçəkliyi»nin doğru-düzgün yaradılması, həm də müəlliflərdən problemin geniş tarixi üfüqlərinə dərinlən diqqət yetirməyi tələb edirdi. Buna görə də müharibə zamanı min bir mərhumiyyətlərə (əsir düşənlər, həlak olanlar, konslagerlərdə ömür çürüdənlər və başqaları) düçar olmuş insanların dramatik taleyini təsvir etməyə istiqamətlənən əsərlər müharibə dövrünün müxtəlif məqamlarını göz önündə əks etdirməyə üstünlük verirdi. Müharibə ilə bağlı dövrü mətbuatdakı nümunələrlə yanaşı, həm də xeyli məqalə, material və kitablar işıq üzü görürdü. Onların sırasında tank ordusu polkovniki Harun Boqatiryovun «Vətən uğrunda» («Эсре тюшюрюуле») və Seyid Layranovun «Qaraçay oğlu – Belarusiya qəhrəmanı» («Къарачайны уланы – Беларуссияны джигити») sənədli oçerkini (bu kitab ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş Osman Kasayevə həsr olunmuşdur) (2;26;11;12), N.Ebzeyevin «Munir» və «Bıçağın ağzında» («Бычакъны ауузунда») povestlərini qeyd etməliyik.

4.4. Harun Boqatiryovun «Vətən uğrunda» memuarı

Harun Boqatiryovun «Vətən uğrunda» memuarı onun özünün komandanlıq etdiyi 3-cü tank ordusunun hərbi bioqrafiyası əsasında yazılaraq ortaya qoyulmuşdur. O, burada tank ordusunun bütün döyüş yolunu müxtəlif kəndlərdən, qəsəbələrdən, şəhərlərdən, ölkələrdən keçirərək bir çox ərəzilərdə təsvir etməyə səy göstərmişdir. Memuarda komandirlərin, rəislərin və sırayı əsgərlərin canlı, çoxtərəfli və xarakterik cizgiləri yaradılır. Əsərdə qəddar müharibə qanunları ilə yanaşı, həm də bəzi obrazla-

rın satirik, sarkastik və yumor dolu xarakterləri ortaya qoyulur. Harun Boqatiryov tarixi döyüşləri, onların miqyasını, hadisələrin əzəmətini və geniş əraziləri əhatə etməsini böyük ustalıqla verməyə çalışmışdır. Memuar müəllifinin fərdiliyi onun özünü və hadisələri qiymətləndirməsi fonunda gedir. Oxucu Boqatiryovu daim tank ordusunun ön cərgələrində görür. Harun Boqatiryov – bütöv, əvəzsiz naturadır. «O, qarşımızda istedadlı komandır kimi dayanır, onun diqqətindən heç nə kənarında qalmır - nə tank bölməsinin həyatı, nə məişət şəraiti, nə döyüş texnikası, nə ayrı-ayrı əsgər və zabıtlərin əhval-ruhiyyəsi. Bütün bunlarda onun tərbiyəçi və təşkilatçı istedadı üzə çıxır. Harun Boqatiryov insanları öyrətmək üçün mənəvi hüquqa malikdir, çünki o, ondakı təşəbbüskarlığı, döyüşdə onunla çiyin-çiyinə olmağı öz tabeliyində olanlarda tərbiyə etmək istəyir» (7^a, 142).

H. Boqatiryovun kitabının üslubunda təhkiyə memuarında materialların peşəkarlıqla seçilmə prinsipi özünü yüksək şəkildə əks etdirməsə də, müharibənin təsvirində əsərə yalançı pafos yaddır. Harun Boqatiryov onunla çiyin-çiyinə vuruşanların, döyüşçülərlə komandirlərin lakonik, uğurlu obrazlarını yaradarkən, həm də Boqatiryovun öz fərdi xarakterinin əlavə cizgiləri ortaya qoyulur. Elə buna görə də həm də Boqatiryovun «Vətən uğrunda» memuarının Qaraçay nəsrinin inkişafında müəyyən rolu olduğunu qeyd etməyə ehtiyac vardır.

Elə buradaca qeyd edək ki, Harun Boqatiryovun, Seyid Laypanovun və Hənəfi Ebzeyevin müharibə mövzusunda həsr etdikləri əsərləri xeyli xüsusiyyətləri ilə bir-birinə yaxındır. Harun Boqatiryov «Vətən uğrunda» hərbi-memuarında kəndlərdən, qəsəbələrdən və şəhərlərdən baş alıb gedən döyüş yolunu qələmə almaqla, Rossoşidən Xarkova qədər, Kursk qövsü, Dnepr, Kiyev, Sumı, Fastov, Jitomir – Berdiçev əməliyyatları, Çexiya, Slovakiya, Avstriya və Berlində gedən döyüşləri bütün təfərrüatları ilə qələmə almışdır. Almanların hər bir qarış torpaq uğrunda vuruş-

duqları zaman onların necə müqavimət göstərməsini, hər gün onlarca kilometrə məsafələr qət etdiklərini, Berlinə necə gedib yetişdiklərini və 21 aprel 1945-ci ildə Berlini nə vəziyyətdə gördüklərini, Berlinin necə yandığını, şəhəri hər saatda neçə-neçə təyyarələrin bombalamasını və oraya minlərcə mərmilərin düşməsini sənədli və bədii nöqtəyi nəzərdən uğurla təsvir etmişdir.

Hərb dövrü tarixi nümayəndələrinin əsl simasının yaradılması memuarda Boqatiryovun özünün xarakterik xüsusiyyətlərinin açılması ilə zənginləşdirilir. Burada, hər şeydən öncə, öz şəxsi imkanlarının qiymətləndirilməsi, özünütənqid və s. kimi məqamlar göz önünə gəlir. Məsələn, yüksək rütbəli komandir Rıbalko ona polka komandanlığı etməyi təklif edərkən Boqatiryov aşağıdakıları söyləyir: «Yoldaş komandan, nə polka, nə də briqadaya komandan olmaq istəməzdim. Mən döyüşçülərlə bir sırada vuruşmaq, daim döyüşlərdə olmaq istərdim. Mən nə komandanlığa, nə də şöhrətə can atmıram...» (2, 70). Harun Boqatiryovun «Vətən uğrunda» əsərində Qaraçay xalqının ən yaxşı oğullarından birinin obrazı göz önündə canlandırılmaqdadır. Həmin dövrə qədər Qaraçay bədii nəsrinə belə bir koloritli obraz yaratmamış, nə də oxucular belələri ilə qarşılaşmamışlar.

4.5. Seyid Laypanovun "Qaraçay oğlu – Belarusiya qəhrəmanı" əsərində arxiv sənədlərindən istifadə

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə Qaraçay ədəbiyyatının inkişafında Seyid Laypanovun Osman Kasayevə həsr etdiyi «Qaraçay oğlu – Belarusiya qəhrəmanı» əsəri əhəmiyyətli yer tutur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, əsərin baş qəhrəmanı Osman Kasayev Belarusiyanın Mogilyov şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur. Lakin O.Kasayev Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına yalnız 1965-ci ildə layiq görülmüşdür. S.Laypanov

oçerkin giriş hissəsində əsərin yazılma tarixçəsi ilə oxucuları tanış edir. Belə ki, 1958-ci ildə «Qızıl Qaraçay» qəzeti redaksiyasının tapşırığı ilə o, Mogilyova gedir, orada müharibə dövrü partizan hərəkatı ilə bağlı materiallar yığır, Mogilyov şəhərində Osmanın məzarını ziyarət edir, onun şərəfinə ucaldılmış abidənin yanında şəkil çəkdirir, «Mogilyovskaya pravda» qəzeti redaksiyasının köməyi ilə O.Kasayevlə bağlı hansı arxivlərdən materiallar yığmaq haqqında məlumatlar alır (21,42-43). Səhra və arxiv materiallarını Mogilyovda əldə etdikdən sonra S.Laypanov Minsk Partiya Arxivinə yollanır və burada gələcək kitabının qəhrəmanı ilə bağlı xeyli sənədlər əldə edir. S.Laypanov bununla bağlı aşağıdakıları yazırdı: «Mən Osmanın döyüş yoldaşları, partizanlar tərəfindən söylənənləri sənədlərlə tutuşdurum və həmin vaxta qədər yazdıqlarımın müvafiq yerlərinə düzəlişlər etdim... 121-ci partizan polkunun, onun komandiri Osman Kasayevin fəaliyyət və hərəkatlarını mənə partizanlar danışdığı kimi verməyə çalışdım» (30,4-5).

Məlum olduğu kimi, sənədli ədəbiyyat nəzərdən keçirilən illərdə bədii ədəbiyyatla bərabər öz inkişaf mübarizəsini aparmaqla xalq həyatının ən gərgin məqamlarını əks etdirmək baxımından maraq doğurur. Onun bu cəhətini mövzu və janr əlvanlığı da sübut edir. Görünür, elə buna görə də İkinci Dünya Müharibəsi ilə bağlı olan sənədli ədəbiyyat nəinki bitib-tükənməmiş, həm də o dövrdə yaşayıb mübarizə aparmış insanların taleyinə maraqlı şəkildə nəzər sala bilmiş və müvafiq sənədli ümumiləşdirmələrə diqqət çəkmişdir. Bəs belə olduğu halda S.Laypanovun kitabı hansı faktlarla maraqlıdır?! Hər şeydən öncə burada Belarusun Mogilyov şəhəri ətrafında qəhrəmancasına döyüşüb o torpaqları 1944-cü ildə faşistlərdən azad edən partizan dəstəsinin başçısı Qaraçay xalqının oğullarından birinin qeyri-adi taleyi müəllifin diqqətini cəlb etmiş və olduqca maraqlandırmışdır. Osman Kasayevin partizan dəstəsindəki fəaliyyətinin ayrı-ayrı epizodları,

eyni zamanda onunla bağlı Əzəmət Suyunçev tərəfindən qələmə alınmış hekayələr rayon qəzeti səhifələrində də yer almışdı.

S.Laypanov Mogilyovda olduğu zaman 121-ci Qızıl partizan polkunun keçmiş partizanları, həmyerlisinin döyüşçü dostları ilə görüşür və onlardan Osmanın dəstədəki fəaliyyəti ilə bağlı materialları dövlət və onların şəxsi arxivlərindən əldə edir. Bu materiallar Osman Kasayev kimi şəxsiyyətin və qəhrəmanın xarakterini təsvir etməyə imkan verir (19, 40-54).

S.Laypanovun kitabı həm də «Блокнотдан кыысха харагла» («Bloknot hekayələri») zənginləşdirilərək Osman Kasayevi şəxsən tanımış, görmüş, hadisələrin iştirakçıları və şahidlərin məlumat verdiyi əlavə detallar və ştrixlər ilə doldurulmuşdur. Kitabın sonunda isə partizan dəstəsinin operativ məlumatları, arxiv sənədlərinin nüsxələri, əmrlərdən çıxarışlar və s. təqdim olunmuşdur. Yığılmış arxiv sənədlərində O.Kasayevin adına raykom, obkom, komissarlıq və başqa hərbi əməliyyat qərargahının komandiri tərəfindən verilmiş xasiyyətnamə də təqdim edilmişdir.

Arxiv sənədlərinin digər üçüncü qrupunda Mogilyovda partizan hərəkatının inkişafı ilə bağlı işğalçıların aktları, yaddaş üçün qeydləri, sərəncamları və s. yer almışdır.

Kitabda Osman və onun döyüşçü dostlarından 15 müxtəlif fotoqrafiya-illüstrasiyalar vardır. Kitabın nəticə hissəsi əvəzinə müəllif «Mogilyovskaya pravda» qəzetindən götürdüyü «Qaraçay oğlu – Belarusiyanın qəhrəmanı» məqaləsinin tərcüməsini verir və sonra elə onu bu adla da adlandırmağı qərara alır (19, 66).

Həmin dövrlərdə S.Laypanovun kitabı nəşr olunduqdan sonra böyük ictimai rezonans doğurmuşdur. Çünki bu kitab Qaraçay oğlu Belarus qəhrəmanı Osman Kasayevin igidliyi haqqında inandırıcı və diqqəti cəlb edən bir sənədli mənbəyə çevrilmişdir.

Seyid Laypanovun yaratdığı Osman Kasayev obrazı kifayət qədər həyatı obrazdır. Ümumiyyətlə, əsərin müəllifi qəhrəmanı idealizasiya etməmişdir. Məhz buna görə də müəllif onun haqqın-

da söhbətə Osman Kasayevin özü tərəfindən 1943-cü ildə qələmə aldığı adi avtobioqrafiyasından başlamışdır. Bu avtobioqrafiyada dağlı ailəsindən çıxmış bir gəncin tipik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Burada onun ibtidai məktəb, peşə məktəbi, iki hərbi məktəbi qurtarıb, tank əleyhinə divizionda, piyada polkunda peşəkar hərbi kimi xidmət etdiyi göstərilmişdir. Bununla belə bioqrafiyanın sətirləri arxasından sanki qəhrəmanın romantik şücaəti, Vətəni müdafiə hissi boylanır. Qəhrəmanın xarakteri, onun dünyagörüşü, mənəvi siması, həm də onun döyüş dostlarının, partizan mübarizəsində yaxından iştirak edənlərin xatirələrində açılır: «Osmanın hərbi şüuru gücün cəmləşdirilməsində, insanların təşkilatlanmasında, partizan hərəkatının gedişi prosesində yüksəlir, və bu, ona insanlara komandanlıq etmək üçün mənəvi və hüquqi güc vermişdir....

Döyüş epizodlarında Osman Kasayevin qəhrəmanlığının hüdudsuzluğu, şəxsi qeyrəti, cəsurluğu və möhkəmliyi açılır» (7,146-147). Əlbəttə, əsər heç də Osman Kasayevə həsr olunmayıb, müəllif burada həm də qaraçaylıları, partizan birləşmələrini, partizan həyatını, Osmanın döyüş dostlarını, məkrli və qorxunc düşmənlə mübarizəni, insan taleyinin necə formalaşmasını və s. kimi məsələləri detallarla təsvir etmişdir. Əsərdə həyati materialın zənginliyi müəllifə təhkiyənin rəngarəng priyomlarından, sənədli janrın müvafiq vasitələr arsenalından istifadə üçün münbit şərait yaratmışdır. Müəllifin diqqət mərkəzində tipik dağlı aulundan çıxmış gəncin avtobioqrafiyası dayanmışdır. Lakin bu avtobioqrafiyanın alt sətirlərindən gənc Osmanın cəsurluq hissi, Vətəni müdafiə etmək istəyi daha çox göz önünə gəlir. Qəhrəmanın xarakteri ilə yaxından tanışlıq onun dünyagörüşü, mənəvi-əxlaqi siması onunla yaxın insanların münasibətlərində və partizanlıq mübarizəsində açılır. S.Laypanovun 121-ci partizan polkunun dislokasiya olunduğu ərazini əsərdə bütün incəlikləri ilə yaratması, onun üçbucaq şəklində ərazini əhatə etməsi – Mogilyov şəhəri

Mogilyov şossesi, Minsk, Mogilyov – Osipoviçi dəmiryol xətti, Bobruysk və s. kimi yerlərin təsviri, döyüşlərin konkret olaraq getdiyi illər, aylar, zonalar, həmin zonalarda yerləşən kəndlərin göstərilməsi və s. əsərə yetərinə realist mənzərələr qatır, onun təsir və emosional gücünü artırır. Müəllif oxucunun gözü qarşısında bənzərsiz qəhrəman xarakteri yaratmaqla, onu ideallaşdırmaqdan kənarda dayanır. Daha doğrusu, əsərin bəzi yerlərində o, Osmanın çatışmazlıqlarını da göstərməkdən çəkinmir. Bununla belə Osmanda özünü əks etdirən bir sıra çatışmazlıqlar, onun zəif cəhətləri heç də islah olunmayan kimi təqdim edilmir. Laypanov yaxşı başa düşür ki, qəhrəman haqqında həqiqəti demək, təsvir etmək hər hansı bədii quramadan daha yaxşıdır. O.Kasayevin fərdi cizgilərinin yaradılmasında S.Laypanov xatirələrə, sənədlərə, dost-taşıqların onunla bağlı fikirlərinə müraciət edir və bu, qəhrəmanın həyat taleyinin və simasının yapılmasında ön planda dayanır. Müəllif tərəfindən əsərin infrastrukturuna daxil edilmiş çoxsaylı bitkin novellalar, bir tərəfdən, təhkiyəçinin fərdi yazı manerasını ortaya qoyursa, digər tərəfdən, onun Qaraçay folklorunda geniş yayılmış hekayə janrının imkanlarından ustalıqla istifadə etdiyini sübut edir. Belə priyomdan istifadə həm də folklor janrı elementlərinin ədəbiyyatda – hekayə, povest və roman janrlarında tətbiqini maraqlı məcraya yönəldir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Həsən Appayev «Qara sandıq» və Osman Xubiyev «Əmanət» romanlarında belə priyomdan uğurla istifadə etmişlər. A.Qarayeva yazır: «S.Laypanovun kitabında ənənəvi janrın sonrakı təkamülü gedir. Vahid mövzunun inkişafı ilə bağlı olan daxilən bitkin novellalar zənciri hadisə, fakt, adları xroniki ardıcılıqla bərpa etməklə, beləliklə, kitabın bu hissəsini müasir nəsr üçün xarakterik olan novellalarda olan povest janrına yaxınlaşdırır» (22,57).

Əsərin belə kompozisiyası təhkiyəçiyə daha aydın, daha dramatik və xarakterik epizodları seçməyə, qəhrəmanın döyüş biqrafiyasında yer almış ikinci dərəcəli faktları kənarda qoymağa

imkan vermişdir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə Qaraçay ədəbiyyatı üçün bu yeni özünəməxsus bir fənd kimi dəyərləndirilməlidir. S.Laypanovun haqqında bəhs etdiyimiz əsəri Qaraçay xalqının qəhrəman oğlu ilə bağlı mükəmməl təsəvvürlər yaratmaqla, həm də böyük ictimai rezonansa səbəb olmuşdur. Eyni zamanda onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, S.Laypanovun bu əsəri haqqında ilk obyektiv tənqidi təhlili də biz məhz A.Qarayevanın «Müasir Qaraçay ədəbiyyatında müharibə nəsrinə haqqında» kitabında tapırıq. Çünki məhz bu əsərdə zəngin faktoloji və sənədli materiallara söykənməklə S.Laypanov Qaraçay ədəbiyyatında bu janra vətəndaşlıq hüququ verdiyini sübut etmişdir.

4.6. Hənəfi Ebzeyev yaradıcılığında müharibə mövzusu

Söhbət Qaraçay nəsrində müharibə mövzusunə həsr olunmuş nümunələrdən düşmüşkən burada Hənəfi Ebzeyevin «Munir» və «Bıçağın ağzında» povestlərinin də adlarını çəkməyə ehtiyac vardır. Hənəfi Ebzeyev də Harun Boqatırov kimi Böyük Vətən Müharibəsinin bütün məşəqqətlərini görmüş, Cənub, Birinci Belarus və Birinci Ukrayna cəbhələrində kəşfiyyatçıdan vızvod komandiri, artilleriya qurğuları batareyasının komandirinə qədər şərəfli döyüş yolu keçmişdir. Müharibə qurtardıqdan sonra da o, hərbi xidmətdə qalmış və döyüş xidməti dövründə gördüklərini qələminin gücü ilə oxuculara çatdırmağa çalışmışdır. Buna görə də Ebzeyevin döyüş təcrübəsi onun povest yaradıcılığında mühüm material kimi xidmət etmişdir.

Müəllifin əsəri povest adlandırmasına baxmayaraq, onu bu janr adı altında ən azı ona görə nəzərdən keçirmək olmaz ki, burada nə onu şərtləndirən konflikt, nə də sona çatdırılmış süjet xətti yoxdur. Nəzərə alsaq ki, povest hekayədən fərqli olaraq bir ha-

disəni yox, əhvalatların əsas iştirakçısı (qəhrəmanı) olan şəxsin həyatının bütöv bir dövrünü, yaxud da həmin dövrün bir çox hadisələrini əks etdirir (14, 183), onda əsərin povest janrına uyğun olmadığını müəyyən etmiş olarıq. Məlum olduğu kimi, hekayə ilə roman arasında orta mövqə tutan, hekayədən böyük, romandan kiçik epik əsərlər povest adlandırılır. Mir Cəlal və P.Xəlilov isə «mahdiyyət etibarını ilə roman ilə povest arasında ciddi fərq görmürlər. Bəzi müəlliflər povesti romandan alınmış bir fəsil» kimi nəzərdən keçirməyə can atsalar da, ona münasibətin birmənalı olmadığını qeyd etməklə, həm də onu həyatdan alınan bədiiləşmiş parça kimi nəzərdən keçirmək daha çox janrın mahiyyətinə uyğundur. Lakin H.Ebzeyevin «Munir» əsəri qeyd etdiyimiz bu parametrlərə cavab vermir. Məsələ burasındadır ki, müəllif burada yalnız Munirin ölümünə qədərki orduda xidmət etdiyi dövrü qələmə almışdır. Əgər nəzərə alsaq ki, əsərin başlıca təsvir obyektini Munir yox, müharibə dövrünün təsvirləridir, belə olduğu halda fikirlərimiz daha çox təsdiqini tapmış olar. Munir Xəlilov burada artilləriya qurğularının hədəfə tuşlanma üzrə komandiridir. Əsər müəllifi Munir adını burada əks etdirməsə belə, oxucu özü müharibənin başlanğıc dövrü ilə bağlı müəyyən ümumiləşdirmələrə gəlmək imkanı əldə edir. Əsərdə sanki dramatik situasiyalar da mövcud deyildir. Müharibə həyatı adını çəkdiyimiz povestdə yalnız illüstrativ xarakter daşıyır. Çünki burada biz nə müharibə gerçəkliyinin bədii təhlilini, nə də müharibə ilə bağlı hər hansı bir detallı görə bilmirik. Bu baxımdan biz A.Qarayevanın əsərlə bağlı gəldiyi nəticələri bölüşdürərək H.Ebzeyevin müharibənin təsvirinə yeni heç nə gətirmədiyini (22,80) qeyd etməliyik. Ebzeyev sadəcə olaraq avtobioqrafik məqamlarla sənədli-memuar materiallarından mahiyyətinə uyğun olaraq istifadə edə bilmədiyindən yaradıcılıq uğursuzluğuna düşər olmuşdur. Povestin janr qeyri-müəyyənliyi həm də onun kompozisiyasının süjetsizliyində özünü büruzə verməkdədir. Elə buna görə də H.Ebzeyev Muni-

rin müvafiq xarakterini də yaratmağa müvəffəq ola bilməmişdir. Povestdə qəhrəman faktik olaraq hərəkətdə və fəaliyyətdə təsvir olunmur. Hitlerçi zabıtlər Volf, Mayer, Rudolf da şablon obrazlardır. Munir boy-buxunlu, ağıllı, qoçaq, sədaqətli yoldaş olmasına baxmayaraq, onun xarakterik xüsusiyyətləri bədii cəhətdən uğurlu açılmır (12,38). Əsərin əsas ideyası həyat uğrunda mübarizə olub insanın ən çətin anlarda ləyaqətini qorumaq, sədaqətli dost və yoldaş, doğma torpağını və təbiətini sevmək ideyası olsa da, Ebzeyev bunları Munir obrazının timsalında açma bilməmiş və yazıcının problemə pozitiv mövqeyi öz təsdiqini tapmamışdır. Əvəzində digər personajların xarakteristikasında, təhkiyəçi obrazında, peyzaj mənzərələrində bu ideya daha inamla, aydın və səmimi şəkildə göz önündə canlandırılır. Bundan başqa povestdə doğma Vətənə sevgi, Qaraçay dağlarının zirvələri, qayalar, dərələr, xalça kimi ətrafı bürüyən vadilər, Tubanlı Göl, Nurucu çayı, Damçı Başı, Damçı Ayrı və s. kimi yerlər oxucunun gözü qarşısında kino lenti, tablo kimi keçir. Bununla belə qeyd edək ki, mənzərələrin uğurlu təsviri ilə yanaşı, Ebzeyevin povesti Munir Xəlilovun adı ilə adlandırması onu çox şeyə görə məsul edirdi. İlk növbədə müəllif konkret reallıqda yaşamış tarixi şəxsiyyətlə bağlı sənədli-memuar materialları yığmalı, onunla bağlı həyat faktlarını oxucuya doğru-dürüst təqdim etməli idi. Lakin müəllif Munir Xəlilovla bağlı heç bir konkret və real məlumat verməyə müvəffəq ola bilməmişdir.

H.Ebzeyevin yaradıcılıq uğursuzluğunun başqa bir səbəbi onun hərbi mövzusunə həsr etdiyi povestdə əsl tarixilik olmadığından, əsərin anoxronizm təsiri bağışlamasıdır. Müəllif nəzərə almalıydı ki, K.Simonovun «Dirilər və ölümlər», «Əsgər doğulmuşlar» və digər əsərlərindən sonra Ebzeyevin «Munir» povesti oxucuya hansı estetik təsir bağışlaya bilərdi. Bütün bu uğursuzluqlara baxmayaraq, Ebzeyevin «Bıçağın ağzında» povestində hərbi materialdan yetərinə və yerində istifadə edildiyindən müəyyən

dərəcədə onu müəllifin müvəffəqiyyəti kimi də dəyərləndirmək olar. Müəllif diqqət mərkəzinə mövzunun maraqlı kompozisiya həllini çəkir: bu əsasən sovet və alman tank ekipajlarının ziddiyətli təsvirində özünü yaxşı büruzə verir. Povestin başlıca süjet xətti tərkibində Biynöger və İsmayıl kimi cəsur Qaraçay oğullarının leytenant Oqnevin tank ekipajının xidmət etdikləri zaman döyüş epizodlarını əks etdirir. Povestin süjeti sürətlə və lakonik inkişaf etməklə, həm də sərgüzəşt xarakterlidir. Yazılı Qaraçay ədəbiyyatı nümunəsinin belə sərgüzəştli janrdə təqdim olunması milli ədəbiyyat üçün yeni idi. Əlbəttə, bu heç də o demək deyildir ki, Qaraçay ədəbiyyatına sərgüzəşt elementləri yad idi. H.Ebzeyevin povesti isə Qaraçay ədəbiyyatının mövcud ənənələrini bir az da genişləndirdi və inkişaf etdirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hələ Vətəndaş Müharibəsi mövzusunda həsr olunmuş B.Batçayevin «Əhməd-Batır» pyesində, yenə də Vətəndaş Müharibəsinə həsr olunmuş D.Kubanovun «Dağlarda səs» romanında da biz sərgüzəştli elementlərlə rastlaşırıq. Bu tipli analogiyaların olmasına baxmayaraq, Ebzeyevin «Bıçağın ağzında» povesti onları təkrarlamır. Burada hər şeydən əvvəl möcüzəli-nağılvari rənglər əvəzinə gerçəkliyə söykənən xarakterik məqamlar diqqəti cəlb edir. Qəhrəmanların xarakteristikasına gəldikdə isə burada onlar hərbi-sərgüzəştli povestlər üçün səciyyəvi olan bədii vasitələrlə verilmişdir. Əsərdə tank komandiri Oqnev çətin vəziyyətlərdə qətiyyətli kimi göstərilib, düşünülməmiş hərəkətlərə yol verməyib, soyuqqanlılığı saxlamağı bacarırsa, tankda tuşlayıcı-pulemyotçu Biynöger canlı, xalq içindən çıxmış zarafatı sevən əsgər təsiri bağışlayır. Məsələn, Biynöger deyir: «Mən düşdüyüm vəziyyəti düşməndə də arzulamaram: «Solda – Əzrayıl, sağda - Cəbrayıl», önümdə də fritslər, arxamda da fritslər». Biynöger obrazı fərdi xüsusiyyətləri ilə nə qədər maraqlıdırsa, sürücü-mexanik Ostap Kirichenko və İsmayıl obrazları daha az fərdiləşdirilmişlər. Bununla belə müəllif kiçik kollektivin döyüş ruhunu, onların çiyin-çiyinə

döyüşməsinə, çətinliklərə sinə gərməsini və s. məqamları yaxşı təsvir edə bilmişdir. Sadaladığımız bütün bu cəhətlərinə görə H.Ebzeyevin «Bıçağın ağzında» povesti Qaraçay ədəbiyyatının Böyük Vətən Müharibəsinə həsr olunmuş ən gözəl nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilməlidir. A.Qarayeva haqlı olaraq yazır ki, Qaraçay ədəbiyyatı üçün bu əsər öz bədii kamilliyi, kompozisiya ustalığı və bacarıqlı süjet quruluşu, daha doğrusu, digər Qaraçay nasirlərində çatışmayan əsərin bədii mətninin dürüst təşkili baxımından maraqlıdır» (22, 103).

Böyük Vətən Müharibəsinə həsr olunmuş H.Ebzeyevin iki - «Munir» və «Bıçağın ağzında» - povestlərinin təhlili eyni müəllifin yaradıcılıq uğursuzluğu və uğurlarının səbəbini ortaya qoyur. Əgər birinci povestdə müəllifin arsenalında olan özünəməxsus maraqlı material janrın tələblərinə əməl edilmədiyindən, tələkənlikdən, mövzuya məsuliyyətsiz münasibət ucbatından Ebzeyevi uğursuzluğa düşür etmişdirsə, ikinci povestdə yer almış zəngin ideya, xalq yaradıcılığı janrı ilə yazılı ədəbiyyat janrının üzvü surətdə bir-birinə bağlanması, bədii ustalıqdan ağıllı istifadə etmə, təqliddən daha çox yazıçılıq mədəniyyətinin nümayiş etdirilməsi Qaraçay ədəbiyyatının inkişafına Ebzeyevin öz tövhəsini verməsi ilə nəticələnmişdir.

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, Qaraçay yazıçısı Hənəfi Ebzeyevin «Munir» və «Bıçağın ağzında» povestləri də sənədli materiallara söykənir. Qeyd edək ki, Hənəfi Ebzeyev müharibənin ilk illərindən sonuna qədər onun yaxından iştirakçısı olmuşdur. O, Cənub, Birinci Belarus, Birinci Ukrayna cəbhələrində kəşfiyyatçı, tankəleyhinə mərmiatan, özüyəriyən artilleriya qurğusunun komandiri, alay komandiri, özüyəriyən artilleriya batareyasının komandiri və s.kimi döyüşmüşdür. Müharibə qurtardıqdan sonra da o, tankəleyhinə ordu sıralarında xidmət etmiş, dövlətin altı müxtəlif mükafatlarına layiq görülməklə, mayor rütbəsində ordundan tərxis olunmuşdur.

Təbii ki, H.Ebzeyevin müharibədəki öz döyüş təcrübəsi, hərbi təəssüratları adları çəkilən povestləri yazmaq üçün mühüm material kimi xidmət etmişdir. Məsələn, «Munir» povesti Ebzeyevin yaxın silahdaşı Qaraçay inqilabçısı Səid Xəlilovun kiçik oğlu Munir Xəlilova həsr olunmuşdur.

Yazıçı əsərdə sadəcə olaraq Munir Xəlilovun vəfatına qədər orduda olan həyatının bir hissəsini qələmə alır. Üstəgəl burada diqqət mərkəzində Munir obrazı yox, müharibənin ilk illərində tank əleyhinə artilleriyanın silah-sursatının və həyatının uzun-uzadı təsviri gedir. Munir baş serjant kimi silahların sayılması üzrə komandirdir. Əsərdə, demək olar ki, dramatik situasiya, konflikt, ciddi qarşıdurma və s., ümumiyyətlə, hiss olunmur. Müharibənin ilk dövrünün əsil mənzərələri və hadisələr xeyli dərəcədə təhrif olunur. Müharibə ilə bağlı hiss və qayğılar illüstrativ xarakterlidir. Burada eyni zamanda müharibə gerçəkliklərinin bədii tədqiqi də relyefli görünür. Daha doğrusu, Ebzeyev bu əsəri ilə müharibənin təsvirinə yeni nə isə gətirməyə müvəffəq olmamışdır.

Hətta Ebzeyev özü iştirakçısı və şahidi olduğu hadisələrlə bağlı materialları da vahid süjet ətrafında cəmləşdirməyə bilməmişdir. İlk baxışda oxucu üçün maraq doğuran bu povestdə Munirin daxili aləminin xüsusiyyətləri əksini tapmalı idi. Obrazın təkamülü, ayrı-ayrı dramatik hadisələr verilməli idi. Povestdə neçə aylar bir yerdə çiyin-çiyinə vuruşduğu insan haqqında müəllif canlı və obrazlı xatirələr ortaya qoymalı idi. Odur ki, müəllif tərəfindən systemsiz işlənilib ortaya qoyulmuş avtobioqrafik və sənədli memuar materialı Ebzeyevi sanki yaradıcılıq uğursuzluqlarına düşür edir. Elə buna görə də əsərin kompozisiyası qeyri-müəyyənliyi, dağınıqlığı və süjetsizliyi ilə yazıçıya bədii problemi həll etməyə xeyli baxımdan mane olur.

Biz yuxarıda Ebzeyevin digər bir povestinin – «Бычакъны ауузунда» («Biçağın ağızında») adını da çəkmişdik. Bəri başdan qeyd edək ki, «Munir» nisbətən bu əsər daha uğurludur. Burada

müəllif ona məlum olan hərbi materiallardan maraqlı şəkildə istifadə etmişdir.

Povestin avtobioqrafikliyi müəllifin tankəleyhinə artilleriyada, tank ordularında xidmətini, döyüş texnikasını, tankçıların hərbi məişətinin spesifik xüsusiyyətlərini, tank ekipajının həyatını professional səviyyədə bilməsi ilə bağlıdır. Povestdə təsvir olunan hadisə və təfərrüatların həqiqətə uyğunluğu oxucuda şübhə doğurmur (12,.79-105).

Əsərin başlıca süjet xətti leytenant Oqnevin tank ekipajında xidmət edən Qaraçaylı Biynöger və İsmayılın həyatının döyüş epizodlarından ibarətdir. Əsərin ekspozisiyasında tankçıların meşədə hücumdan qabaq düşərgələri təsvir olunur. Konfliktdə zavyazkasında kombriq Boqatıryovun əmri ilə tankçıların Vajni Xutoru uğrunda döyüşə girməsi göstərilir. Hadisələr ən gərgin nöqtəyə Oqnevin döyüş zamanı su dolu arxa düşdüyü və oradan özü müstəqil olaraq çıxma bilməyəcəyi zamanı çatır. Burada alman tankının komandiri Lyutsın ağılına Oqnevin tankını bütün ekipajla ələ keçirib, onu alman tank hissəsinin komandirinin yanına yedəkdə aparma fikri gəlir. Lakin bu anda Oqnevin ekipajının gözlənilmədən göstərdiyi qəhrəmanlıq əsərə yetərinə maraqlı rəng qatır. Lyutsın tankı Oqnevin tankını yedəkdə çıxardığı zaman sürücü-mexanik üçüncü sürətə keçirib düşmən tankına ciddi zədə yetirir, düşmən tankının sürücüsü idarəetmə şitinə zərbə ilə elə dəyir ki, o, şüurunu itirir və Oqnevin tankı idarəetməni itirən alman maşınına da öz mövqelərinə dalınca dartır. Faşistlər əsir düşürlər. Mayor Lyuts isə intihar edir...

Göründüyü kimi, povestin süjetində hadisələr kifayət qədər sürətli, lakonik olmaqla, həm də sərgüzəştli xarakterə malikdir. Oxucunun gözləri qarşısında sanki hərbi-sərgüzəştli janr canlanır. Bu isə Qaraçay ədəbiyyatında Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunun yeni planda işlənməsini sübut edir. Lakin bu elementlərin Qaraçay ədəbiyyatında həmin dövrə qədər olmadığı qənaətini

yaratmır. H.Ebzeyevin povesti sadəcə olaraq bu ənənəni inkişaf etdirir. Xarakteristikalar əsərdə olduqca lakonikdir. Məsələn, Oqnev tank komandiri kimi xarakterzə olunur. Çətin vəziyyətlərdə əsərdə biz onun qətiyyətli, insanların taleyinə məsuliyyətli münasibətini görürük. O, daim cəsür, enerjili olmaqla, ən çətin anlarda soyuqqanlılıq nümayiş etdirəndir.

Müəllifin əsərdə təqdim etdiyi bir sıra obrazlar yetərinə özəl və maraqlıdır. Məsələn, ...Biynöqer zarafatçı, mətin xarakterli və soyuqqanlıdır. Öz duzlu-məzəli zarafatları ilə dostlarının əhvalını gümrəhləşdirəni, onları həvəsləndirməyi bacarır. Sanki Biynöqer böyük rus şairi A.Tvardovskinin «Vasili Tyorkin» poema-epopeyasındakı baş qəhrəman Tyorkini xatırladır. Bununla belə Biynöqer haqqında deyilənləri, biz əsərin digər personajları Ostap Kiriçenko və İsmayıl haqqında söyləyə bilmərik. Bizə belə gəlir ki, müəllif onların fərdiləşdirilmiş obrazına lazımınca diqqət yetirməmişdir. Eyni zamanda söylədiklərimiz əsərdən gələn müsbət ovqata da qətiyyətli mane olmur.

Bununla belə H.Ebzeyevin «Bıçağın ağzında» povestini Qaraçay ədəbiyyatında Böyük Vətən Müharibəsinə həsr olunmuş şeədevr kimi qiymətləndirmək də düzgün olmazdı. Eyni zamanda bu povest həm də Qaraçay ədəbiyyatı üçün bədii tamlığı, mükəmməl kompozisiyası və süjetin ustalıqla qurulması ilə əlamətdardır.

H.Ebzeyevin adı çəkilən iki povestinin təhlili bədii yaradıcılıqda uğur və uğursuzluqların səbəbləri ilə bağlı ibrətamiz nəticələrə gəlməyə də xeyli dərəcədə əsas verir. Əgər «Munir» povestində müəllif maraqlı özünəməxsus materialı janrın qanunlarına tabe etdirə bilməməklə, mövzuya məsuliyyətsiz münasibət bəsləyib, tələskənliklə ortaya qoyub uğursuzluğa düçar olmuşdursa, ikinci «Bıçağın ağzında» povestində hərbi lətifə ciddi konfliktli bir əsərə çevirməklə Qaraçay ədəbiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Beləliklə, təhlillərə cəlb etdiyimiz sənədli ədəbiyyat nümunələri Qaraçay nəsrində bu janrın xeyli dərəcədə işlənildiyini,

burada olan uğur və uğursuzluqları nəzərdən keçirməyə imkan vermişdir. Yazıçılardan hər biri öz istedadı, təsvirlərə cəlb etdiyi obrazlar, personajlar və detalların köməyi ilə həyatı faktlara söykənən materiallara münasibəti özünəməxsus şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. H.Boqatırov, S.Laypanov, H.Ebzeyev Böyük Vətən Müharibəsinə həsr etdikləri sənədli-memuar nümunələrində milli ədəbiyyatın imkanlarının rəngarəng və zəngin olduğunu təsdiqləməklə, materiala hissi-emosional münasibəti, faktlara müvafiq diqqət, onları qruplaşdırma, onların altmənalarını oxucuya verəbilmə bacarığının şahidi olurmuş.

4.7. 40-60-cı illər Qaraçay romanının ideya, mövzu və problem axtarışları

Qaraçay ədəbiyyatında roman mənbəyini əsasən İslam Xubiyevin «Həsənin evlənməsi» (1928), «Dağlı tarixçəsi» kimi nəsr əsərləri və Davud Bayqulovun «Bəymirzənin həyatı» (1931) nağıl-hekayəsi, H.Bostanovun “Mətbuatın vəzifələri və inkişafı” oçerkindən, Osman Xubiyevin «Abrek» (1936) povestindən götürür. 30-cu illərin ortalarında H.Appayevin işıq üzü görmüş «Qara sandıq» romanı Qaraçay ədəbiyyatında bu janrın əsasını qoydu və sonrakı dövrlərdə (əsasən 50-60-cı illərdə) romanın inkişafı üçün bədii-estetik kursu müəyyənləşdirdi.

Bu magistraldan çıxış edərək biz Qaraçay nəsrində roman janrının təşəkkülünü izləmək üçün yeri gəldikcə D.Kubanovun «Dağlarda səs», M.Bayçorovun «Böyük Qaraçayda», H.Bayramukovanın «Dan ulduzu», O.Xubiyevin «Əmanət» və digərlərinin əsərlərini təhlillərə cəlb etməklə onların yaradıcılığının bu janrın formalaşmasında necə böyük rolu olduğunu vurğulamağa çalışacağıq. Qaraçay müəlliflərinin roman janrında qələmə aldığı əsərlərdən hər birinin xalqın etnik-millî şüurunun inkişafı

fında böyük xidmətləri vardır. Əlbəttə, xalq taleyi və etnik-millî şüur məsələsi ilk dəfə olaraq geniş və dərinləşdirilmiş müstəvidə H.Appayevin «Qara sandıq» romanında əksini tapmış, sonrakı 50-60-cı illər nəsrində xüsusi olaraq geniş planda işlənilməyə başlanmışdır. Bir məsələni də qeyd edək ki, bu əsər məzmun, ideya orijinallığına, obrazlar qalereyasının rəngarəngliyinə görə maraqlı nümunə olsa da, o vaxt sona çatdırılmamış qalmışdı. Lakin sonralar Qaraçay nasirlərinin yeni nəslî, məsələni, D.Kubanov özünün «Dağlarda səs» və H.Appayev «Qara sandıq» romanıyla süjet etibarî ilə səsleşən möhtəşəm bir roman ortaya qoya bilmişdir (18, 212).

XX əsrin 60-cı illəri Qaraçay ədəbiyyatında yeni mərhələdir. Çünki O.Xubiyevin «Əmanət», D.Kubanovun «Dağlarda səs», M.Bayçorovun «Böyük Qaraçayda», H.Bayramukovanın «Dan ulduzu» və başqalarının əzəmətli romanları məhz bu dövrdə nəşr olunmuşdur. Sosial mahiyyət və epik məzmunla doldurulmuş bu əsərlərdə müəlliflər Qaraçay tarixini, maraqlı obrazlar və təbiət təsvirləri ilə zəngin olan lövhələri göz önünə gətirməklə, həm də həmin illər üçün xarakterik olan inqilabi olaylara və qaraçaylıların ruslarla dostluğuna kifayət qədər yer ayırmışlar.

Ümumiyyətlə, Qaraçay nəzəri-tənqidi fikrində bu ədəbiyyatda roman janrının təşəkkülü, formalaşması və inkişafı ilə bağlı A.L.Qarayeva, S.Akaçiyeva, N.M.Kaçiyeva və başqaları kifayət qədər mülahizələr söyləmişlər. Onlardan S.Akaçiyeva «Qaraçay romanı. Janrın təşəkkülü və inkişafı» adlı sanballı monoqrafiyasında üç müxtəlif («Qaraçay nəsrinin yaranması və inkişafı tarixindən», «Qaraçay romanının tarixi məsələləri və tipologiyası», «Qaraçay romanın poetikası») fəsillərdə bu ədəbiyyatda roman janrının özəl xüsusiyyətlərinə, onun digər xalqların ədəbiyyatından olan eyni janrla səsleşməsinə nəzər salır, bir sıra köklü məsələlərlə bağlı mülahizələr bildirməklə, obyektiv nəticələrə gəlmişdir (1).

Qeyd edək ki, S.Akaçiyevaya qədər tanınmış Qaraçay ədəbiyyatşünası A.Qarayeva özünün «Qaraçay ədəbiyyatı tarixi

oçerki» kitabında D.Kubanovun «Dağlarda səs», H. Appayevin «Qara sandıq» əsərlərinin müxtəlif tərəfləri ilə bağlı fikirlər söyləmiş, H.Appayevin romanındakı folklor örnəklərinə söykənərək sərgüzəştli novella elementlərindən istifadənin romantik təsvirin tarixi materiala üzvü şəkildə bağlanıb müvafiq ovqat yarada bildiyini qeyd etmişdir. A.Qarayeva D.Kubanovun «Dağlarda səs»inin xeyli məqamlarını H.Appayevin «Qara sandıq» romanı ilə bağlı müqayisələrə cəlb etməklə, həm də 50-60-cı illər Qaraçay ədəbiyyatında müqayisəli ədəbi metoddan istifadəni – komparativistikanın mövcudluğunu ortaya qoymuş və Qaraçay bədii nəsrində komparativistika müstəvisində bəzi məsələlərin öyrənilməsini də aktuallaşdırmışdır. Bizə gəldikdə isə burada məqsədimiz 60-cı illər Qaraçay romanının ümumi mənzərəsini yaratmaq olduğundan problemin bu hissəsinə toxunmağa ehtiyac duymamışıq.

D.Kubanovun «Dağlarda səs» romanının problematikasını, süjet və obrazlar sistemini nəzərdən keçirdikdə onun tarixi-inqilabi mövzuya həsr olunduğunu görürük. Roman özündə bir sıra sosial problemləri əks etdirdiyindən, burada məhz sosial konfliktin qoyuluşu da maraqlıdır. Romanın birinci hissəsi oxucuları abreklerin inqilabaqədərki, ikincisi isə – Birinci Dünya Müharibəsi, inqilab, 1917-ci il, Petroqrada həyatı və vətəndaş müharibəsi dövrlərini əks etdirir.

D.Kubanovun «Dağlarda səs» romanı çoxplanlı və mürəkkəb bir əsərdir. Burada bir sıra süjet xətləri, məsələn, abrek taleyi ilə bağlı (Biynöqer, Badimat, İbrahim, Qanamət), varlılar (Qiyamət, knyazlar Qanşauby və Elmirzə, əfəndi Mühəmməd – Emin), kasıb ailələri (Əhməd, Həsənbəy, Mələxan), çar məmurları və nöqərləri (Bəymirzə, Taybiy, Mazan, polislər Matay və Katuk), satqınlar (Cankəz və Tokal), jandarm zabiti (Reyzin), pristavlar (Afanas və Larin), şöbədəki adsız ataman və s. görürük.

D.Kubanovun roman janrının inkişafındakı rolundan danışdıqda onun Böyük Vətən Müharibəsinə həsr etdiyi «Экo zaman»

(«İki zaman») əsərindən də söhbət açmağa ehtiyac duyuruq. «İki zaman» həcm etibarı ilə üç kitab altı hissədən ibarət roman olmaqla, müharibə dövrünün ön cəbhə və arxa cəbhədə olmuş hadisələrini çevrələyərək bu hadisələrin çoxsaylı personajların taleyində və mənəvi həyatında necə əks olunduğunu göstərir (21).

D.Kubanovun romanı müəyyən mənada həm də avtobioqrafik əsər kimi nəzərdən keçirilməlidir. Çünki müəllifin özü Böyük Vətən Müharibəsinin yaxından iştirakçısı olmuşdur. Bu müstəvidə onun hərbi bioqrafiyası romanın baş qəhrəmanı Nazir Batırovun hərbi taleyi ilə üst-üstə düşür. Əsərdə müharibədə Qaraçayın işğalı zamanı mövcud olmuş hadisələrin bir sıra təfərrüatları verilir. Bu onu göstərir ki, «İki zaman» romanın episentriində tamamilə konkret tarixi faktlar oturmuşdur. Əlbəttə, D.Kubanovun romanını digər Qaraçay yazıçıları H.Boqatırov, M.Bayçorov, H.Ebzeyev, S.Laypanov və başqaları kimi müharibənin bir sıra məqamlarını çevrələyən oçerk, hərbi-memuar və sənədli povest, faktoqrafik material kimi dəyərləndirmək olmaz. Əsərlə yaxından tanışlıq onun sənədli müharibə nümunəsi kimi nəzərdən keçirilməsinə əsas da vermir.

Bəs «İki zaman» romanının başlıca məzmunu nədən ibarətdir? Romanın birinci kitabı baş qəhrəman Nazir Batırovu müharibə ərəfəsində əks etdirir. Oxucu burada onun hərbi məktəbin kursantı olub, buraxılış imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verib, xidməti vəzifəsini yerinə yetirmək üçün Peremişla (kiçik şəhər) göndərildiyini görür. Tezliklə o, icazə alıb doğma vətəni Kislovodskaya gəlir. Burada onu Batırovlar ailəsi ilə yaxından dostluq münasibətlərində olan Bela adlı gözəl bir qızla tanış edirlər. Tezliklə onlar bir-birinə yaxşıca isinişirlər. Eyni zamanda bu kitabda ordunun alman faşistləri qarşısında tablamayıb geri çəkilməsi, Nazirin xidmət etdiyi hissənin qanlı döyüşlərdə uduzması, mühasirəyə düşməsi, düşmənin Qaraçayı işğal etməsi, Belanın ailəsinin onun Nazirlə yaxınlaşmasına mane olması və hətta Belaya

Nazirin məhv olması ilə bağlı məlumat verilməsi, bu yalanların müvəffəqiyyət qazanmamasının və s. oxucuya təqdim edilməsi maraq doğurur.

Romanın ikinci kitabında Qaraçayın işğal dövründə çətin şəraitdə yaşaması, insanların belə vəziyyətdə davranışları, əksəriyyətinin silahı əlindən qoymayıb, partizanlığa keçməklə, faşistlərlə fəal mübarizəyə qalxması təsvir olunur.

Əsərdə yer almış Yunus, Nurxan, Əhməd, Rəşid, Toxtar, Loğman, Kanitat, Vasya Ryabunov, Rodionov, Mərcan və başqaların müəllifin ideyalarını bədii baxımdan doğru-düzgün yerinə yetirə bilən obrazlar kimi səciyyəvidir.

Romanın üçüncü kitabında D.Kubanov Cənub cəbhəsində gədən proses və hadisələri əks etdirir. İkinci kitabda hadisələr 1942-1943-cü illəri çevrələyirsə, elə bu dövrdən sonra Nazirin Perekop, Sevastopol, sonra Belarusiya döyüşlərində iştirakı qələmə alınır. Elə buradaca Bela və Nazirgilin ailəsinin azad olunmuş Qaraçayda necə yaşadıklarını, hansı intriçalarda bulunduğunu görürük. Bu isə onu göstərir ki, romanın başlıca süjet xəttində mühüm yeri Nazir və Bela münasibətləri tutur. Əsərin kompozisiyasındakı ikiplanlılıq da elə burada ortaya çıxır.

D.Kubanovun «İki zaman» romanının problematikasını nəzərdən keçirən A.Qarayeva romandakı bütün obrazlar sistemini iki qrupa bölür: burada, bir tərəfdə, dinc həyat təzi və yeni, işıqlı gələcək uğrunda mübarizə aparanlar (Nazir, onun ailəsi, döyüş dostları, Bela və onun ətrafı); digər tərəfdə, onlara qarşı dayanan obrazlar qrupu, qəlbi alçaqlıq və düşmənçilik hissi ilə yoğrulmuş, tarixin təkərini geriye döndərməyə çalışanlar, polis administrasiyası, Vətən satqınları (Toxtar, qızı Kanitat və başqaları) dayanmışlar (19).

Romanın əksər epizodlarının əsas məzmunu qəhrəmanların həyatını, hadisələr üzərində düşüncələri və s. göstərməyə istiqamətlənmişdir. Belə təsvir əsərə həm də müəyyən dərəcədə sünilik gətirir.

M.Bayçorovun «Böyük Qaraçayda» romanına gəldikdə isə bu əsər qaraçaylıların inqilabaqədərki həyatının daha yadda qalan mənzərələrini təsvir edir. Romanın əsas personajları Qaraçay xalqının və həyatının müxtəlif prototipləri olmaqla xalqın tarixi həqiqətlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edirlər (1, 38).

Obrazlar sistemi təsvir olunan mərhələnin qəhrəmanlarının tarixi və sosial xüsusiyyətlərini, davranış qaydalarını və psixologiyasını açır. Romanın süjeti elə qurulmuşdur ki, o ya birbaşa, ya da dolayısı ilə Dudarka adlı varlı knyazla, ya inqilabçı Süleymanla bağlıdır. Bu isə kasıblara istismarçılardan yalnız onlarla mübarizə nəticəsində azad olmağı başa düşməyə imkan verir.

Romanda çoxsaylı personajlar iştirak edirlər. Bununla belə onlardan hər biri o qədər uğurlu rənglərlə təsvir edilir ki, onların baş qəhrəman, yaxud epizodik personaj olmasından asılı olmayaraq, oxucu yaddaşında özünə görümlü yer ala bilər. Belələrinə nümunə kimi balerina Yelena Terexova, müğənnilər Vera Jareçnaya, Kita Mejevitskaya, tələbə Aleyniçenko, osetin qızı Əminət, arabaçı-çərkəz Həbij, kabardin Karmayev, tacir Ənvər, gimnaziyaçı Murad və başqaları aid edilməlidir.

Müəllif əsərdə Qaraçay varlılarını knyaz Dudarka – hacı, arvadı Minət, oğlu Zəkəriyə, Əli-hacı, onun arvadı Çokay, tacir Ənvər, Leon Kırımşamxalov təmsalında təqdim etmişdir.

İstismarçılara qarşı Qaraçay xalqının ən yaxşı və mübariz nümayəndələri dayanırlar. Bunlar Peterburq universitetinin ərəb dili müəllimi, Qaraçayda ilk gizli inqilabi dərnəyin təşkilatçısı Süleyman Murad, məktəb xadiməsi Ölməz, həkim Xalid Erkənov, müəllim Abidat, Əminət Yəpxiyeva, Həzrət Hacıyeviç, İlyas, Nənə Tokov, İmmolat Xubiyev və Hurzukda kasıbların varlılara qarşı hərəkətinə rəhbərlik edənlərdir.

M.Bayçorov romanda müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələrinin taleyini qəhrəmanların obrazında əks etdirməklə, bütün Qaraçay cəmiyyətini dərindən xarakterizə etməyə

müvəffəq olur. «Böyük Qaraçayda» romanında M.Bayçorov H.Appayevin «Qara sandıq» romanının qəhrəmanından fərqli olaraq yeni qəhrəman obrazı yaradır. Bu, Qanamat obrazıdır. Müəllif qaraçaylıların yeni həyat uğrunda mübarizəsinin müxtəlif formalarını məhz onun timsalında ortaya çıxarmağa çalışır. Romanda Macar, Abdul, Süleyman obrazları müəllif tərəfindən böyük sevgi ilə yaradılır. Əsərdəki Ölməz auldan çıxmış ilk qadın kimi məktəbdə xadimə işləməklə, müstəqil şəkildə çörək qazanan, öz iradəsi, cəsurluğu, qətiyyəti ilə seçilən simalardandır. Gizli dərnəyin tapşırığı ilə Ölməz dərədə qadınlar arasında xeyli siyasi-ideoloji iş aparır, aulda yaşayanların kazaklarla üz-üzə gəlməsinin qarşısının alınmasında fəal iştirak edirlər.

Romanda müsəlman ruhanilərinin nümayəndələrinin obrazları da mühüm yer tutur. Onların sırasında knyaz Dudarka hacı və Əli hacı obrazları daha koloritli yaradılmışdır. Onların hər ikisi aul adamları arasında özlərini əməli-saleh göstərən məsciddə xidmət edib, aul uşaqlarına mezirtədə (mədrəsədə) təlim versələr də, gizlində əyyaşlıq və alçaqlıqla məşğul olurlar. Yüksək ruhani adı altında gizlənən bu şəxslər özlərini günahsız və müqəddəs kimi qələmə verməklə aul sakinlərinin bəlasına çevrilmişlər.

Qaraçay ədəbiyyatının inkişafında, onun bədii problemlərinin həllində H.Bayramukovanın mövqeyi daha üstündür. Bu müəllif doğma ədəbiyyatda poeziya janrında kifayət qədər uğurlar qazanmasına baxmayaraq, nəsr sahəsində də yetərinə müvəffəqiyyətlərə imza ata bilmişdir. 60-cı illərdə H.Bayramukova bir sıra hekayələr («Ayrı», «Qırcın», «Dağlı qadını haradadır?», «Asinin məktubu», «Qadının hekayələri», «Qara don» və s.), «Karçi ailəsi», «Mənim nəğməm», «Ataların anası» kimi lirik reportajlar və bir sıra romanlar qələmə almışdır. Onlardan birincisi «İllər və dağlar» (3) romanı nəşr olunduğu vaxtdan oxucular və tənqidçilər tərəfindən hərarətlə qarşılanmışdır. Bu əsərdə müəllif dağlı ziyalısının təşəkkülü problemini diqqət mərkəzinə çəkməyi qarşısına

məqsəd qoymuşdur. Bundan sonra müəllif qələmə aldığı «Dan ulduzu» («Çolpan») da təxminən eyni məsələləri diqqət mərkəzinə çəkməklə onu daha aktual problematika ilə yükləmişdir. Bu, ilk növbədə sənətkarın nasirlik ustalığının artması ilə əlaqələndirilməlidir.

Əsərin «Dan ulduzu» adlanması həm də Qaraçay dağlarında yeni həyatın doğulmasını simvolizə edir. H.Bayramukovanın bu romanı qaraçaylıların feodalizmdən yeni bir tarixi-inqilabi mərhələyə qədəm qoyduğu dövrə həsr olunmuşdur (5). Məhz elə bu kontekstdə də müəllif xalq taleyi probleminə nəzər salmağa çalışmışdır.

H.Bayramukovanın «Dan ulduzu» romanı Qaraçayda rus inqilabı hərəkatının təsiri altında geniş vüsət alan sərt sinfi mübarizəni əks etdirən iri miqyaslı bir əsərdir. 1905-1918-ci illər hadisələrini çevrələyən bu roman öz coğrafiyası, hadisələrin təsviri baxımından da genişdir. Əsərdə əks olunan hadisələr Dağıstanda (Port-Petrovsk - hazırda Mahaçqala, Zaqafqaziya - Bakı və Tiflis, Çərkəz - Batalpaşa, hazırda Çerkessk, Qaraçay - Osetinovka, hazırda Kosta-Xetaqurovo kəndi, Teberda, Üçqulan, «Elbrus» mədənləri), Kislovodsk, Peterburq, Moskva və s. Nevinnomisskda cərəyan edir. D.Kubanovun «Dağlarda səs» romanında olduğu kimi, H.Bayramukovanın da bu əsərində inqilabçılara, bolşeviklərə, xüsusən Leninə, Stalinə, Kirova, Orconikidzeyə və başqalarına böyük yer verilmişdir. Bu işə, məlum olduğu kimi, dövrün ideoloji tələblərilə bağlı idi.

H.Bayramukovanın «Dan ulduzu» romanı obrazlar baxımından zəngindir. Burada oxucunun yaddaşına birdəfəlik həkk olan Cansox çoban, varlı Dobay, gənc Soslan, epizodik personajlar kimi əsərin infrastrukturunda özünə yer alan Çora, Zülgərneyn, alim Yusif, kumux qızı Məryəm, çar məmuru Vaso İrakliyeviç Qaqua, general qızı Elizabet və başqaları maraqlı tərzdə təqdim olunmuşlar.

Hər şeydən öncə qeyd edək ki, H.Bayramukova əsərdə dağlı qızının psixologiyasını ümumbəşəri və sosial aspektlərdə açmağa müvəffəq olmuşdur. Məhz elə buna görə də müəllif əsərlərində qadın probleminə daha çox yer ayırmış və bunu nəinki Qaraçayda, həm də bütün Şimali Qafqazda qadının əvvəllərdəki sosial vəziyyətini əks etdirmək baxımından təsvir etmişdir. Biysoltan knyazın qızı Fatimənin romanda təqdimatı H. Bayramukovanın daha böyük uğuru hesab edilməlidir (1,47). Öz valideynlərindən fərqli olaraq knyaz qızı nəinki zənginliyinə və savadlı olduğuna görə sadə insanları saymır, əksinə onlara daha çox yaxınlaşır. Sadəlik bu knyaz qızının ən mühüm cəhəti kimi diqqəti daha çox cəlb edir. Müəllif Fatimənin tipik keyfiyyətlərinin doğru-dürüst açılmasını, xarakterinin möhtəşəmliyini əks etdirmək üçün onun sevgi tarixçəsini vermişdir. O, Qasımı sevdiyi halda, tezliklə özünün razılığı olmadan Səlimgirey adlı kişiyyə verilməsi onu dəhşətli hala salmışdır. Qız daim atasına müntəzir olsa da, artıq ona inanmır və səadəti uğrunda özü mübarizəyə qoşulur. Belə vəziyyət onu daha qorxmaz və cəsur edir. Səlimgireyə nifrət, Qasıma məhəbbət onun həyatının mənasına çevrilməklə, onu sevgilisinə qarşı addım atmağa sövq etmiş, bununla da o, patriarxal ənənələrə qarşı üsyan elan etmişdir.

Beləliklə, Fatimənin həyatında yeni mərhələ başlayır. Qasıma sevgi onu xoşbəxt edir. Lakin Fatimə xoşbəxtliyini tapana qədər atası qızın izinə düşüb onu Kislovodskda «ev dustağı» edir, Qasımı isə məhkəməsiz-filansız dəmir barmaqlıqlar arxasına atdırır. Fatimənin başı çox bəlalər çəkir. Onun doğduğu oğlanı əlindən alıb kənar insanlara verirlər və ona ərinin ölümü xəbərini çatdırırlar. Buna baxmayaraq, əri Fatiməni və oğlunu taparaq, onları birdəfəlik cəhənnəm əzabından xilas edir. Çətinliklər Fatiməni sındırmır, əksinə, o, yeni həyat uğrunda mübarizənin fəal iştirakçısına çevrilir.

Romanda müəllif qəhrəmanların xarakteristikasında milli folklor ənənələrindən və bədiiyin epikliklə üzvi surətdə birləş-

məsindən ustalılıqla istifadə edir. Bu, özünü nəinki obrazlı xalq danışığında, atalar sözü, zərbi məsəllərdə, həm də personajların təsvirində göstərir.

Böyük Qaraçay yazıçısı O.Xubiyevin yaradıcılığı da milli ədəbiyyatda roman janrının inkişafına nəzərəcarpacaq dərəcədə müsbət təsir etmişdir. Məlum olduğu kimi, O.Xubiyev hələ 30-cu illərdə öz qələmini nəsr yaradıcılığı sahəsində uğurla sınıamışdır. Lakin XX əsrin 50-60-cı illərində onun bədii yaradıcılığının əvəzsiz məhsulu olan «Əmanət» trilogiyası ona epik əsərlər müəllifi kimi böyük şöhrət gətirmişdir. 1959-cu ildə bu romanın birinci kitabı nəşr olunmuşdur. Burada Böyük Vətən Müharibəsi zamanı insanların alman işğalçılarından çəkdiyi əzab-əziyyət, mənəvi sınaqlar, sarsıntılar, Vətəni qorumaq eşi başlıca leytmotiv kimi çıxış etməkdədir.

Trilogiyanın ikinci kitabı 1963-cü, üçüncü kitabı 1965-ci ildə çapdan çıxmışdır. Üçüncü kitab yeni ailə mövzusunda, əxlaq və qadının cəmiyyətdə yeri, əməkçi insanların – heyvandarların həyatına, aullarda yaşayan insanların düşüncəsində hələ də köhnəliyin qalıqlarının mövcudluğuna həsr olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, O.Xubiyevin «Əmanət» epopeyasının (14) Qaraçay ədəbiyyatında ilk trilogiya kimi analoqu yoxdur. Eyni zamanda bu əsərin nəşri Qaraçayda böyük mədəni hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. O.Xubiyev Qaraçay ədəbiyyatının elə bir uğurlu sənətkarlarındanıdır ki, milli ədəbiyyatşünaslıq və tənqid ona kifayət qədər diqqət yetirmiş, haqqında onlarla məqalələr, dissertasiyalar və monoqrafiyalar yazılmışdır. Bu kontekstdə biz N.M.Kaqiyevanın «Ölkənin taleyi – sənənin taleyindir». (16) və Z.B.Şamanovanın «Osman Xubiyev yaradıcılığı Qaraçay ədəbiyyatının epik ənənələrinin formalaşması işığında» əsərlərini (28) qeyd etməliyik.

Ümumiyyətlə, O.Xubiyev Qaraçay ədəbiyyatı, mədəniyyəti, maarifi, jurnalistikası və nəşriyyat işi sahəsində əvəzsiz şəxsiyyət olmuşdur.

O.Xubiyevin «Əmanət» trilogiyası Qaraçay ədəbiyyatında hələ ki müharibə mövzusunda həsr edilən ən monumental əsər kimi qalmaqdadır. Bu isə qanunauyğundur, çünki roman elə bir dövrdə qələmə alınmışdır ki, bu zaman müəllif otuz ildən artıq idi ki, ədəbiyyatda «külüng» vurmaqla, öz həyatını və yaradıcı təcrübəsini zənginləşdirmişdi. Və bu trilogiyanın ortaya çıxması Osman Xubiyevə sanki ikinci dəfə – yenidən yazıçı kimi doğrulmağa vəsiqə vermişdi.

«Əmanət» trilogiyasının baş qəhrəmanı konkret götürülmüş şəxsiyyət yox, xalqın özüdür. Trilogiyanın başlıca ideyası xalqın heç də yalnız düşmən üzərində adi qələbəsi yox, həm də ictimai, siyasi, mədəni kontekstdə qələbəsidir.

Əgər trilogiyanın ilk iki kitablarında müharibədə xalqın qələbəsi, onun mənəvi-əxlaqi gücü və s. göstərilirsə, üçüncü kitabda qəhrəmanların bu və ya digər hərəkət və davranışları diqqət mərkəzinə çəkilir. Müəllif qəhrəmanlarının daxili təkamülünü digər aspektlərlə yanaşı, həm də psixoloji cəhətdən yetərinə əsaslandırmağa çalışır.

Trilogiyanın üçüncü kitabını diqqətlə təhlil edən N.M.Kağıyeva “Əmanət”i rus ədəbiyyatında ailə xronikası janrının geniş yayılmış tipi ilə müqayisə etməklə bir ailənin cəmiyyətin tarixi, onun hərəkəti və mübarizəsi ilə bağlanmasına həsr edildiyini söyləyir (16,157). Trilogiyanın məhz üçüncü kitabında yazıçının həyat gerçəkliklərinə adekvat münasibəti, realizm ustalığı hiss olunmaqla onun metodunda yeni cizgilər meydana çıxarmışdır. Bu da, heç şübhəsiz ki, müəllifin öncül baxışları, qəhrəmanlarının münasibətlərində dərin sosial-psixoloji halları əks etdirmə bacarığı, bütün bunların həmin dövrün ictimai hadisələri ilə uzlaşdırma bilmə tərzindən irəli gəlmişdir.

Romanda biz çoxsaylı obrazlarla qarşılaşırıq. Onlardan bir neçəsini biz əvvəlki iki kitablardan – Həsən Sokolov, Baldan, Safiyət, Musa, Candet, Umar və başqalarını tanıyırsaq, üçüncü

kitabda biz sağıcı Taycan, müəllimə Lyubov Petrovna, veterinar, həkim Taysoltan, həkim Esen və onun arvadı Novruz, Taybiy və başqaları ilə rastlaşırıq.

O.Xübiyevin nəinki «Əmanət», həm də digər romanları və povestləri çoxşaxəli süjet xətləri ilə xarakterizə olunmaqla, müxtəlif qəhrəman talelərini təsvir etmək baxımından səciyyəvidir. Elə buna görə də bu müəllifin janr axtarışları Qaraçay ədəbiyyatının sosial-fəlsəfi və mənəvi-əxlaqi axtarışlarından kənarında nəzərdən keçirilməməlidir. Lakin eyni zamanda bu axtarışlara Şimali-Qafqaz və rus ədəbiyyatının da müəyyən dərəcədə təsir etdiyini qeyd etməmək düzgün olmazdı. O.Xubiyev dövrünün tarixçisi və araşdırıcısı kimi əksər nəsr əsərlərində epik zamanı onun konkret formalarında bədii şəkildə təcəssüm etdirməyə çalışmışdır. Bu xüsusi olaraq onun epik vüsətli «Yuxusuz gecələr», «Qisas», «Asi», «Adamlar» kimi roman və povestlərində özünü daha yaxşı əks etdirməkdədir. Bu əsərlərdə hər bir şəxsin taleyi zamanın və tarixin hərəkəti ilə uyğunluq təşkil edərək romanın epik prinsip əsasında realizə olunmasına yardımçı olmuşdur.

Beləliklə, 40-60-cı illər Qaraçay ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən biz aşağıdakı mənzərənin şahidi oluruq: 40-cı illərdə Qaraçay xalqının və onun ziyalı təbəqəsinin başına gətirilən müsibətlər onun bədii nümunələrinin məzmun, ideya və mahiyyətində əksini tapıb, söz, sənət adamları Sovet dövrünün özünəməxsusluğunu, xalqlar dostluğunu, Lenin, kommunist ideyalarını tərənnüm etməyə, partiyaya, rəhbərlərə minnətdarlığı diqqət mərkəzinə çəksə də, bəzən dövrün xeyli problemlərinə adekvat münasibəti də ifadə edə bilirdilər.

40-60-cı illər Qaraçay ədəbiyyatında ən inkişaf etmiş janr poeziya idi. Lakin buna baxmayaraq, 30-cu illərə nisbətən 40-60-cı illərdə Qaraçay nəsrində kifayətdə intensiv inkişaf yolundaydı. Bu baxımdan N.Bayramukova, O.Xubiyev, S.Laypanov, D. Kubanov və başqalarının yaradıcılığı mövzu, ideya, məzmun və problematika baxımından daha çox diqqət mərkəzinə düşürdü.

Qaraçay bədii söz ustaları doğma ədəbiyyatın müxtəlif janrlarının inkişafına əsərləri ilə töhfələr verməkdə davam edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Акачиева С. Карачаевский роман. Становление и развитие жанра. Черкесск, Карач. - Черкес. отд.Ставр.книж. изд-ва, 1980.

2. Багъатырланы Х. Эсге тьюшюрлюле. Черкесск., Карач. - Черкес китаб изд-во, 1963.

3. Байрамукова Х.Б. Годы и горы. Роман. Кн.:1. Черкесск, 1964.

4. Байрамукова Х. Дым очага. Черкесск, Карач.-Черкес. отд.Ставр. книж. изд-ва, 1968.

5. Байрамукова Х.Б.Чолпан. Роман. Черкесск, 1970.

6. Банкетов А.М. Лирика в эпосе //Обогащение метода социалистического реализма и проблема многообразия советского искусства. М., Мысль, 1967

7. Батчаев М. Раздумья. Стихи Черкесск, Карач.- Черкес. отд. Ставр.книж.изд-ва, 1968.

7^a. Бекизова Л.А., Караева А.И., Тугов В.Б. Жизнь, герой, литература. Черкесск, 1978.

8. Боташев М.А. Карачаево-Черкессия в годы Великой Отечественной войны// Материалы областной научно-теоретической конференции. 1977г. Черкесск, Карач.-Черкес.отд. Ставр.книж.изд.-ва, 1982.

9. Борлаков Б.К. Карачаево-балкарская довоенная драматургия Черкесск, Карач.-Черкес. отд.Ставроп. книж.изд-ва, 1975.

10. Джанибекова П.А.- Х.Тема Великой Отечественной войны в литературе, искусстве и научных исследованиях// Карачаево-Черкессия в годы Великой Отечественной войны. Черкесск, 1982.

11. Әбзеланы Х. Мунир. Черкесск, 1966.
12. Әбзеланы Х. Бычакъны ауузунда. Эки повесть. Черкесск, 1966.
13. Хаджиева Т.М. Тема выселения в поэзии Кайсына Кулиева// Сборник материалов научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения Кайсына Кулиева. Нальчик, Эльфа, 1998.
14. Хубийланы О. Аманат. Роман. I китаб. Черкесск, 1959, II китаб, 1961.
15. Хубиев Н. Перевал. Стихи. Черкесск, Карач.-Черкес отд.Ставр. книж. изд-ва, 1965.
16. Кагиева Н.М. Судьба страны – судьба твоя. Очерк творчества. Черкесск, Карач.-Черкес. отд. Ставр. книж.изд-ва, 1973.
17. Карачаево-Черкессия за полвека. 1922-1972. Черкесск, Карач.-Черкес.отд.Ставр. книж.изд-ва, 1972.
18. Караева А.И. Очерк истории карачаевской литературы. М., “Наука”, 1966.
- 19.Караева А.И. О военной прозе в современной карачаевской литературе. Черкесск, Карач.-Черкес. отд. Ставр. книж.изд-ва, 1971.
20. Караева А.И. Карачаевская литература // История многонациональной советской литературы. Т.5. М., “Наука”, 1974.
21. Къобанланы Д. Эки заман. Роман I китаб, Черкесск, 1965, II китаб, 1966, III китаб, 1968.
- 22.Кубанов Д. Встреча. Стихи. Черкесск. Карач.-Черкес. отд. Ставр. книж.изд-ва, 1970.
23. Курмангулова Ш.А. Национальная эпическая традиция и современная ногоайская поэма// Современный литературный процесс. Герой и время. Сборник научных трудов. Черкесск, 1988.

24. Лайпанланы С. Бир кун сыртда. «Биринчи атламла» мәстүәси. Черкесск, 1958.

25. Лайпанланы С. Къарачайны уланы – Белоруссияны джигити. Черкесск, 1964.

26. Ортабаева Р.А.- К. Азрет Уртенев. Жизнь и творчество. Черкесск, Карач.-Черкес. отд. Ставр.книж.изд-ва, 1971.

27. Поэзия и условная поэтика. Статьи и рецензии. Ставрополь, Ставропольское книж.изд-во, 1973.

28. Шаманова З.Б. Проза Османа Хубиева в свете формирования эпических традиций карачаевской литературы. Черкесск, 2002.

29. Шортанов А. Театральное искусство Кабардино-Балкарии. Нальчик, Кабард.-Балкар. книж.изд-во, 1961.

30. Tağısoy N. Qaraçay ədəbiyyatında poema janrı. Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər. Bakı, 2012, №2.

31. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. М., «Просвещение», 1971.

32. Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım). Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı, 2002.

33. Узденова Ф.Т. Поэма в литературах народов Северного Кавказа. Формирование парадигмы жанра. Нальчик, “Полиграфсервис и Т”., 2001.

V FƏSİL

1950-1980-ci illər Qaraçay nəsrinin ideya-bədii xüsusiyyətləri

XX əsrin 30-cu illərindən təşəkkül tapmış Qaraçay nəsrini 50-80-ci illərdə yenə də inkişafını davam etdirmişdir. Bir sıra istedadlı yazıçıların ortaya çıxması milli ədəbiyyatın aparıcı tendensiyalarını və spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş, dövr parlaq söz sahiblərinin yaradıcı fərdi keyfiyyətlərinin diqqət mərkəzinə düşməsi ilə yadda qalmışdır. Bu dövr Qaraçay ədəbiyyatının tarixi-mədəni və ideya-estetik baxımdan öyrənilməsi ayrıca aparılmasa da, bu müstəvidə ortaya çıxmış problemlərin ümumi təhlili baxımından bir sıra işlər görülmüşdür. Kitabın əvvəlki səhifələrində problemlə bağlı həmin ədəbiyyatlara müraciət edilmişdir. Bu fəsildə isə biz 1950-1980-ci illər Qaraçay nəsrinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən həmin illərdə ortaya çıxmış nəsrin aparıcı janrları və mövzuları, bu dövrdə yaranmış povest və romanlarda epik zamanın əksi, Qaraçay belletristlərinin obrazları səciyyələndirmə ustalığı, 50-80-ci illər Qaraçay nəsrində yeni qəhrəman tipi, çoxplanlı və çoxsüjetli nəsr nümunələri, bu dövr nəsrində ortaya çıxan ictimai-siyasi və sosial-tarixi kolliziyalar, Qaraçay romanlarının təsvirində abrek həyatı, əsərlərdə milli ziyalı problemi, şəxsi və ictimai maraqların toqquşması, etnik-milli adətlərin ön plana çəkilməsi, milli özünüdərk emosiyalarının güclənməsi, Qaraçay yazıçılarının mühacirət, deportasiya, sürgün, repressiya məsələlərinə milli təəssübkeşlik baxımından nəzər salması və yaşanmış fəlakətə

görə hüquqi qiymət tələb etmələri və s. məsələlərə diqqət yetirilmişdir. Adları çəkilən mövzulara müraciət etmiş S.Laypanov, H.Boqatıryov, O.Xubiyev, H.Ebzeyev, D.Kubanov, H.Bayramukova, M.Batçayev, Q.Qorxmazov, Ə.Suyunçev, M.Bayçorov və başqalarının oçerk, memuar, povest, roman, roman-dilogiya və roman-trilogiyaları mövzu, ideya, problematika, yazıçı qayəsi və mövqeyi, əsərlərdəki xarakterlər, bədii tiplər, onların həyat prototipləri, realist təsvir xüsusiyyətləri və s. müxtəlif yönərdən H.Boqatıryovun «Vətən uğrunda», S.Laypanovun «Qaraçay oğlu – Belarusiya qəhrəmanı», O.Xubiyevin “Əmanət”, D.Kubanovun «İki zaman», «Dağlarda səs», M.Bayçorovun «Böyük Qaraçayda», H.Bayramukovanın «İllər və dağlar», «Dan ulduzu», «Mələk», Q.Qorxmazovun «Qisas qılıncı» və s. əsərlərinin materialları əsasında nəzərdən keçirilmiş, Qaraçay (A.Qarayeva, S.Akaçiyeva, H.Kaçiyeva və başqaları), Şimali Qafqaz ədəbiyyatşünasları (L.Bekizova, B.Tuqov və başqaları) və başqalarının nəzər nöqtələri və konsepsiyalarına söykənilərək araşdırılmış, bir sıra obyektiv nəticələrə gəlinmişdir. Eyni zamanda bunu da qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, son onilliklərdə Qaraçay ədəbiyyatşünaslığı milli nəsrin ümumi mənzərəsini yaratmaq yönündə bir sıra əsaslı araşdırmalar (Yefryukova N. “Rusdilli Qaraçay və malkar nəsr: janr təkamülü və poetika: Q.Quliyev və Ə.Suyunçev” (13); Xubiyeva Z. 1960-1980-ci illər Qaraçay povesti: Janr-üslub axtarıları problemi” (18); Şamanova Z. “Osman Xubiyev nəsr Qaraçay ədəbiyyatı epik ənələrinin formalaşması işığında” (42); Rezunova U. “Şimali Qafqaz ədəbi prosesində ikidilli yaradıcılıq problemi və rusdilli Qaraçay ədəbiyyatının özünəməxsusluğu” (34); Çankayeva T. “1920-1960-cı illər Qaraçay ədəbiyyatının təşəkkülü: problematika, poetika, ədəbiyyatlararası əlaqələr” (9), Botaşev Z. “XX əsrin ikinci yarısı Qaraçay nəsrində mif-folklor mənbələri və qarşılıqlı ədəbi əlaqələr” (8); Mamçuyeva F. “Mussa Batçayev nəsrinin etnomental aspektləri XX əsrin ikinci yarısı

sında Qaraçay ədəbiyyatının janr-üslub axtarışları işığında” (32) və s. ortaya qoyulmuşdur ki, yeri gəldikcə biz onlara da müraciət etməyi zəruri hesab etmişik.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ədəbiyyatşünasların Qaraçay nasirlərinin yaradıcılığı ilə bağlı ədəbi-tənqidi baxışlarını incələyib, biz Qaraçay milli sənətkarlarının əsərlərinə qiymət verməklə 1950-1980-ci illər ədəbiyyatında onların yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Bundan başqa lüzum duyduqda tədqiqatda Şimali Qafqaz, rus, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının əsərlərinə də müraciət etmişik. Nəzərdən keçirdiyimiz dövr Qaraçay nasirlərinin əsərləri həm fərdi yaradıcılıq, həm də ideya-mövzu, janr-üslub planında milli ədəbiyyatın inkişafına verdikləri töhvələr ümumi kontekstdə araşdırılmışdır.

5.1. 1950-1980-ci illər Qaraçay nəsrinin aparıcı janrları və mövzuları

Qaraçay ədəbiyyatı öz inkişafı dövründə mürəkkəb formalaşma yolu keçməklə müəyyən estetik təcrübə əldə etmişdir. Bu baxımdan onun nəzərdən keçirdiyimiz 1950-1980-ci illər dövrü nəsrində xeyli dinamik dəyişikliklər baş vermiş, ənənəvi mövzu və ideyalar yeni rakursda daha dərinlən inkişaf etdirilməyə meylli olmuşdur.

1950-ci illərin ortalarından başlayaraq, Qaraçay ədəbiyyatının, onun janrlarının sistemli inkişafı getmiş, ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığında bir sıra mövzular daha dərinlən və ətraflı təhlillərə cəlb edilmişdir. Qaraçay nəsrinin bizi maraqlandıran dövründəki ümumi səciyyəsinə versək, onda hekayə, povest və roman janrlarında xeyli nümunələrin ortaya qoyulduğunu görürük. Yəqin elə buna görə də son onilliklərdə Qaraçay ədəbiyyatşünaslığında epik nəsr janrlarının təşəkkül və inkişaf proseslərini, milli yazıçı-

ların metod və üslubunun, yazıçıların yaradıcılıq fəaliyyətinin tədqiq olunmasına həsr olunmuş bir sıra əsərlərin ortaya çıxdığının şahidi olarıq (1;18;19;20;25;21; 23,27;24;25).

1950-ci illərdən Qaraçay ədəbiyyatında daha intensiv yaranan və işlənən janrlar sırasında bədii oçerk və hekayə Böyük Vətən Müharibəsinin ön cərgələrində vuruşan Qaraçay oğullarının, partizan dəstələrinin fəaliyyətini əks etdirirdi. Qaraçay ədəbiyyatının Böyük Vətən Müharibəsinə həsr olunmuş parlaq səhifələri ilk olaraq H.Bayramukovanın «Zəlihət» poemasında (20, 243-254) əksini tapmışdır.

Qaraçay nəsrinə gəldikdə isə müharibə mövzusu burada hərbi oçerk, hekayə, povest və roman kimi müxtəlif janrlarda inkişaf etməyə başlamışdır (28; 17). Bununla belə müharibə mövzusu 50-ci illərin sonunadək heç də ədəbiyyatda öz müfəssəl təcəssümünü tapa bilməmişdi. Qaraçay yazıçılarının bu istiqamətdə apardıqları bədii axtarışlar davam etməkdə idi. Mövzunun ortaya qoyulmasında və açılmasında ümumi Qaraçay ədəbiyyatı üçün qanunauyğun olan özünəməxsus tendensiyalar müşahidə olunurdu.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, nəzərdən keçirdiyimiz illərdə nəinki Qaraçay, Şimali Qafqaz ədəbiyyatları, həm də rus, Azərbaycan, özbək, qazax, türkmən, qaraqalpaq və digər ədəbiyyatlarda da müharibə mövzusunə müraciət planlı xarakter almışdı. Bu illərdə əsir düşən, hərbi düşərgələrdə ömür sürməyə məhkum olunmuş çoxsaylı insanların dramatik taleyini təsvir edən kitablarda acı müharibə illərinin faciələri yaradılırdı. Heç də təsadüfi deyildir ki, bu dövrdə müharibəyə həsr olunmuş nümunələrdə sənədli- memuar janrı daha böyük üstünlük təşkil edirdi. Bu baxımdan dövr üçün tank qoşunları polkovniki Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Harun Boqatırovun «Vətən uğrunda» və Seyid Laypanovun «Qaraçay oğlu – Belarusiya qəhrəmanı» əsərlərinin səciyyəviliyindən yuxarıda söhbət açmışıq (2;32).

5.2. Qaraçay nəsrinə yüksəliş mərhələsində

1950-1980-ci illər əsasən Qaraçay nəsrinin keyfiyyət-cə yüksəliş dövrüdür. Belə ki, onun bu illərdəki inkişafının özünəməxsusluğu yeni mövzuların dərinədən dərkini və daha tam şəkildə ifadə olunması üçün müxtəlif janr formalarının inkişafından istifadəni nəzərdə tuturdu. Bu zaman daha böyük rolunu oçerk və publisistik janrlar oynayır. Özümdə bədii obrazlılıqla elmi təhlil məntiqini birləşdirməklə oçerk, həm də ilk epik əsərlərin ortaya çıxmasını stimullaşdırırdı. Eyni zamanda paralel olaraq hekayə kimi mürəkkəb və maraqlı janrın da vüsət alması müşahidə olunurdu. Ənənəvi folklor təhkiyə xapar (hekayət) janrına yaxın olan bu janrın Qaraçay nəsrində təşəkkülü və inkişafı heç də asan getmirdi. Lakin bundan da çətin povest və roman janrlarının inkişafında uğurlara imza atmaq idi.

Əlbəttə, nasirlərin qarşısında dayanan ən başlıca vəzifə yaşayb yaratdıqları dövrdəki müasirlərinin tipik xüsusiyyətlərini, yeni qəhrəman obrazını ortaya qoymaqdan ibarət idi. Dövrün özü müharibə haqqında, real gerçəklik haqqında kifayət qədər materiallar versə də, reallığın özünü bədii cəhətdən daha obyektiv və ayıq qiymətləndirməyə ehtiyac vardır. Elə buna görə də Qaraçay nəsrinin nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə inkişafının əvvəlki illərdən fərqi bu ədəbiyyat qarşısında dayanan problemlərin həlli ilə xarakterizə olunurdu. Bu fərq ilk növbədə epoxanın özünəməxsusluğu ilə bağlı idi. Söhbət burada nəinki nəsrdəki sosial-mənəvi məsələlərlə, həm də əsərlərin bədii keyfiyyətinin (süjet, kolliziya, obraz və xarakterlər və s.) ortaya qoyulması ilə bağlı idi. Qaraçay nasirləri bu dövrdə diqqət mərkəzinə mənəvi-psixoloji və sosial-mədəni problemləri çəkirdilər. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Qaraçay nəsrinə ənənəvi inkişaf yolundan kənarlaşmağa səmt alırdı. 50-80-ci illər Qaraçay ədəbiyyatı onun əvvəlki inkişaf təkamülünün zəruri və təbii həlqəsi idi. Elə buna görə də 60-cı

illərdən Qaraçay nəsrində gerçəkliyin estetik dərkinə daha çox meyl hiss olunurdu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, BVM mövzusu 50-80-ci illərdə sözün əsl mənasında Qaraçay nəsrinin aparıcı istiqamətini təşkil edirdi. Qaraçay nasirləri müharibədə döyüşən əsgərin, cəbhə və partizan dəstələrində qanından-canından keçən saysız-hesabsız mübarizlərin, qəhrəmanların, müharibənin insanların taleyində, qəlbində və şüurunda hansı iz qoyduğunun bədii salnaməsini yaratmağa ehtiyac duyurdular. Xeyli Qaraçay yazıçılarının özünün müharibədə iştirak edib onun odundan-alovundan keçməsi, oradakı uğurlarla uğursuzluqları gözləri ilə görməsi həmin illərin bədii təsvirini adekvat verməyi gündəmə gətirirdi. Məhz belə dramatik dövr yazıçıların həyat bioqrafiyasına da öz möhürünü vururdu. Eyni zamanda bunu da söyləməyə ehtiyac vardır ki, Qaraçay nasirləri sovet ədəbiyyatına daxil olan digər xalqların nümayəndələrindən daha sonra bu mövzuya müraciət etmişdilər. «Məhz elə buna görə də tədqiq olunan dövr onun intensivliklə işlənməsini göstərməkdədir» (7,134).

Qaraçay yazıçılarının əsərləri 60-80-ci illər sovet ədəbiyyatında yer almış və hərbi hadisələrin adekvat ümumi bədii mənzərəsini və insan xarakterlərinin təsvirini vermişdir. Əlbəttə, Qaraçay müharibə nəsrinin yaranmasına və işlənməsinə xeyli sayda sənədli materialların yığılması da kömək etmişdir. Belə ki, 1958-ci ildən başlayaraq Qaraçayda rus dilində nəşr olunan «Leninskoye znamya» qəzetində bir neçə il ərzində ardıcıl olaraq keçmiş hərbi müxbir, Qaraçay-Çərkəz İqtisadiyyat, Tarix, Dil və Ədəbiyyat Elmi-Tədqiqat İnstitutunun ştatdankənar əməkdaşı V.A. Nejjinski yazılar dərc etdirir və Qaraçay-Çərkəz vilayətindən olan Vətən Müharibəsi iştirakçıları – döyüşçüləri ilə bağlı arxiv və səhra materiallarının təhlilinə böyük diqqət yetirirdi. Eyni zamanda mətbuatda çalışan V.A.Nejjinski BVM vuruşmuş Qaraçay qəhrəmanlarının döyüş bioqrafiyası və taleyi ilə bağlı yeni adların

və faktların ortaya çıxmasına da böyük səy göstərmişdir. V.A.Nejnskinin apardığı bu işlərin ən mühüm cəhəti onun tarixi-tədqiqat xarakterli olmasında idi.

Operativ qəzet janrları müharibədə döyüşmüş qəhrəmanların adının geniş ictimaiyyətə çatdırılmasında böyük rol oynayırdı. Qəzetlərin səhifələrində müxtəlif publisistik janrlara – portret oçerk və xatirələrə partizan mübarizəsinin təsvirinə və xronikasına tez-tez rast gəlinirdi. Eyni zamanda bu nümunələrdə itkin düşmüş qəhrəmanlar, onların döyüş dostları, ailələri haqqında, onların şücaəti, Vətənə sədaqəti ilə bağlı məlumatlar yer almaqla, həm də hərbdə, müharibədə gedən hadisələri belletrizasiya etməyə meyli olan hekayə və novellalara daha çox rast gəlinirdi.

Bu istiqamətdə vilayətdə Qaraçay dilində nəşr olunan «Lenin bayrağı» («Ленинни байрагы») qəzetinin apardığı ictimai-siyasi işin də rolu qeyd olunmalıdır. Qəzetin insanlarda humanizm, vətənpərvərlik və digər keyfiyyətlər formalaşdırması ilə yanaşı, həm də müharibə illərində baş vermiş hadisələri yeni fakt və yeni qəhrəmanların adları ilə bağlı axtarışlar aparması da onun mühüm xüsusiyyətlərindən idi. Məsələn, qəzetin «İtkin düşmüşdür» rubrikasında oxuculara müraciətdə deyilirdi: «Bu müharibənin epopeyası günü-gündən daha yaxşı açılır. İnsanların xatirələri, hərbi, partizan arxivləri, müharibə veteranlarının şəxsi arxivləri minlərcə qızıl zərrəciklər – cigitlərin adını, mübarizənin qəhrəmanlıq epizodları haqqında hekayətləri, çətin qəhrəmanlıq illərindəki böyük qələbə və digər bir sıra qiymətli məlumatları özündə saxlamaqdadır. Redaksiya öz həmyerlilərinin xatirələrini, hekayətlərini – belarus partizanları ilə bağlı ehtiyatda olan polkovnik V.A.Nejnski tərəfindən yığılmış məlumatları, müəllifin «Döyüş bayrağı altında», «Qafqazdan Berlinə qədər», «Bu müharibə zamanı olmuşdur» kitablarını dərc etməyə başlayır. Redaksiya oxuculara Belarusiya qəhrəman-partizanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar povest yaradılması ilə bağlı da əməkdaşlıq təklif edir.

Biz Belarusiyada, belarus xalqı ilə partizan cığırlarının çətin izi ilə getmiş həmyerlilərimiz, onların döyüş dostları - bir sözlə, bu gün yaşayanların xoşbəxtliyini təmin edənlər haqqında doğru-düzgün məlumatlar almaq istəyirik...» (31). Eyni zamanda Qaraçay qəzetləri BVM-ndə şəərəflə iştirak edib sağ-salamat Vətəninə qayıdıb əmək fəaliyyətində olanlara da xeyli yer verirdi: onların düşmən gülləsindən döyüş meydanında qalanlar haqqında xatirələri olduqca zəruri və maraqlı idi.

Əlbəttə, nəzərdən keçirdiyimiz dövr Qaraçay nəsrində informativ – təsviri belletristikadan aramlı-analitik təhkiyə manerasına keçid heç də asan baş vermirdi. Böyük və zəngin ədəbiyyatların bu müstəvidə inkişafı ardıcıl və davamlı olsa da, Qaraçay nəsrini digər ədəbiyyatların, xüsusən rus və yaxud türk (Azərbaycan, özbək, qazax və s.) ədəbiyyatlarının təcrübəsinə müraciət etməli idi. Bu baxımdan həmin illərdə işıq üzü görmüş K.Simonovun «Dirilər və ölümlər» trilogiyası, A.Çakovskinin «İsti qar», «Blokada», Y.Bondarevin «Sahil» və «Seçim», Əbülhəsənin «Dünya qopur», Aybəkin «Müqəddəs qan», Ə.Nurpeisovun «Qan və tər» romanları da yaxşı nümunə idi.

K.Simonovun adını çəkdiyimiz trilogiyasının birinci hissəsi dirilər və ölümlər 1959-cu ildə, ikinci hissəsi «Əsgər doğulmuşlar» 1969-cu ildə, üçüncü «Sonuncu yay» 1971-ci ildə; A.Çakovskinin «İsti qar» 1965-1969-cu illərdə, «Blokada» – 1968-1974-cü illərdə, Y.Bondarevin «Sahil»i 1975-ci, «Seçim»i 1980-ci ildə oxuculara təqdim olunmuşdur. Tənqidçi L.F.Yerşov haqlı olaraq yazırdı ki, bu müəlliflər ümumi ilə xüsusini geniş planda uyğunlaşdırmaqla konkret məişət detallarını təhlükəli cəbhə həyatına uğurla qoşa bilirdilər. Bu, xalq mübarizəsinin sintezini, bəşəriyyət tarixində misli görünməyən yadda qalan döyüş səhnələri yaratmağa imkan vermişdir (12, 225).

Əgər bu kitabların estetik qayəsini müqayisə etsək, onda burada insan xarakterlərinin yaradılmasında yüksələn ustalığı, bə-

dii obrazların plastikliyini görməklə, daxili monoloq formasına, mürəkkəb qeyri-xüsusi vasitəsiz nitqə canatmanı, mətnaltı mənanın rolunun artdığını müşahidə edə bilərik.

Qaraçay ədəbiyyatında əvvəlki mərhələlərdə şəxsi, fərdi ön plana çəkilib, ictimai arxa plana keçirdisə, bu dövrdən daha ardıcıl olaraq şəxsi, fərdi məsələlərə münasibət onun konkret tarixi dövrdəki zəruriliyi ilə bağlı ortaya qoyulurdu. Əgər əvvəlki mərhələlərdə vətəndaşlıq əsas etibarını ilə öz maraqlarını dövlət maraqlarına tabe etmək bacarığı idisə, 50-80-ci illər Qaraçay ədəbiyyatında belə ümumi yanaşma öz əhəmiyyətini getdikcə itirməyə başlayırdı. Qaraçay yazıçıları diqqət mərkəzinə çəkdikləri obyektə daha geniş epik planda müxtəlif janr formalarında həyata keçirirdilər. Qaraçay ədəbiyyatında özünə status qazanmış povest və roman janrları ilə yanaşı, bədii xronikaya müraciət də yazıçılar tərəfindən tətbiq edilməyə səmt götürürdü. Ümumiyyətlə götürdükdə Qaraçay yazıçılarının müharibə mövzusunda həsr etdikləri əsərləri hadisələrin genişliyi, çoxplanlılığı ilə yanaşı, həm də onların realist təsviri, süjetdəki dramatism və gərginliklə xarakterizə olunmaqdadır. Əsərlərdə hadisələrin harada cərəyan etməsindən asılı olmayaraq – cəbhədəki partizan dəstələrindeki, arxa cəbhədəki dövrün koloriti müəlliflər tərəfindən əsasən gerçəkliyin təsviri ilə ifadə olunmaqla, oçerk sənədliliyi ilə diqqəti cəlb etməkdədir.

1950-1980-ci illər Qaraçay nəsrinin janr və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi milli sənətkarların yaradıcı təfəkkürünün ortaya çıxarılmasını, bu müəlliflərin estetik dünyasına daxil olmanı tələb edirdi. Qaraçay ədəbiyyatı regionun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı ilə sıx əlaqədə formalaşırdı. Onun baniləri ədəbi ustalığa yiyələnməklə, yaradıcılıq prosesinin sirlərinə daha dərinləndən bələd olmağa can atırdılar. Məhz onların yaratdığı ilk oçerk və hekayə nümunələri milli ədəbiyyatın yaradılmasında müəyyən rol oynamağa başladı.

50-80-ci illər Qaraçay nəsrini onun əsasını qoyan sənətkarların ənənələrini davam və inkişaf etdirirdi. Bu dövrdə yazıçıların diqqətini ilk növbədə xalq həyatında yer almış ən mühüm hadisələr özünə cəlb edirdi. Nəzərdən keçirdiyimiz dövr Qaraçay nəsrinin öncülləri sırasında O.Xubiyevin (16;17;3;4;5) adı və əsərləri qeyd olunmalıdır. Bu müəllif əsərlərində təhkiyənin statikliyini dəf edib, yazının yeni ədəbi formalarından istifadə etməklə, xeyli dərəcədə psixoloji təhlil sənətinə yiyələnməyi bacarmışdır. Məişətin dürüst təsvirinə can atmaqla O.Xubiyev əsərlərinin infrastrukturuna sərbəst intonasiya daxil etməyə meyl etməklə oxucuların mənəvi tələbatını daha çox ödəməyə çalışırdı.

1960-cı illərin ortalarından Qaraçay yazıçılarının povest və roman janrına müraciəti gerçəkliyin dərk olunmasında və ifadəsində yeni tendensiyaların müşahidə olunduğunu göstərməklə Qaraçay nəsrinin strukturunda nəçərəçarpacaq dəyişikliklərin baş verdiyini ortaya qoyurdu. Nəsrə ağırlıq mərkəzi daha çox qəhrəmanın psixologiyasının açılması, onun ətraf aləmlə birmənalı olmayan qarşılıqlı münasibətləri üzərinə düşürdü. Daha doğrusu, yazıçılar mənəvi problematikaya dərinləndən müraciət və nüfuz edirdilər. Bunun nəticəsi kimi sənətkarların diqqət mərkəzində insanın daxili aləmi, onun mürəkkəb mənəvi axtarışları dayanırdı.

Qaraçay yazıçılarının əsərlərində yer almış obrazlarında həyat prototiplərinin ümumi və fərdi xüsusiyyətləri üzvü surətdə birləşir. Bədii nəsrə əxlaqi-etik problemlər episentre qoyulmaqla sırası insanlara maraqlı güclənir, onu formalaşdıran mühitə ümumi şəkildə nəzər salınırdı. Bu baxımdan H.Bayramukovanın «Karçi ailəsi» povesti xarakterikdir. Povest məktəb mövzusuna, gənc nəslin tərbiyəsi mövzusuna həsr olunmuşdur. Burada müsbət qəhrəmanın əxlaq kriteriyasının başlıca məqsədi uğrunda mübarizəsi, həyat davranışlarının bütövlüyünü əks etdirməsidir. Eyni zamanda H.Bayramukovanın «Qara don», «İkinci həyat»,

«Eldar mənim oğlumdur», «Səfər», «Qocalar» və B.Xatuyevanın «Uzaq rəfiqə» hekayələrində həm də əxlaq-məişət problemləri əks olunurdu (37, 12-18). Bu hekayələrin hamısında köhnə ilə yeni arasında insanların şüurunda, onların münasibətlərində gədən proseslər əksini tapırdı. H.Bayramukovanın «İkinci həyat» hekayəsində müəllif qəhrəman qızın mənəvi təkamülünü əks etdirmişdir. Oxucunun gözü qarşısında son dərəcə küt, itaətkar qadın taleyi dayanır. Bununla belə o, öz gücünə və ədalətin qalib gələcəyinə tapınaraq inamla irəliləyir. Eyni problematika H.Bayramukovanın «Eldar mənim oğlumdur» hekayəsində də əksini tapmışdır.

Bu dövrdə nəşr olunmuş elə hekayələr də vardır ki, onların da mövzusu əxlaq və məişət problemləri olsa da, öz yumoristik rəngi ilə seçilir. Bu, H.Bayramukovanın «Səfər» və «Qocalar», B.Xatuyevanın «Uzaq rəfiqə» hekayələri üçün xarakterikdir. Məsələn, «Qocalar» hekayəsində sevgili gənclərin bir-birinə qovuşması ilə bağlı valideynlər düşünüb daşınınca onlar öz taleyinin qurucusuna çevrilərək evlənilər. Adlarını çəkdiyimiz hekayələrin ana xəttində humanizm məsələlərinin maraqlı şəkildə öz həllini tapmasıdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövr Qaraçay nəsrindəki kiçik janrın inkişafından söz düşmüşkən S.Laypanovun «Lüaza» hekayəsini də qeyd etmək lazımdır. Birinci şəxsin adından nəql olunan bu hekayə lirik nəsrə də aid edilə bilməklə olduqca böyük hissələrin tərənnüm edilməsi ilə yaddaşlara çökür. A.Qarayeva yazırdı: «Bu hekayələrdə əsas diqqət süjetin hazırlanmasına yox – çünki o heç də mühüm əhəmiyyətə malik deyil – fikrin hərəkətinə istiqamətlənmişdir. Məhz buradan da emosional rənglərin müxtəlifliyi, üslub çevikliyi onları canlı danışq dilinə yaxınlaşdırır» (23, 436).

Qaraçay sənətkarları nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə məişət, varlıq və həyat məsələlərinə daha dərindən diqqət yetirirdilər. 50-80-ci illər nəsrində belə yanaşma güclənməyə başlamışdı. Eyni

zamanda təsvir obyektinə çəkilmiş məqamlarda psixoloji həyatın bəzi anları dərinlən müşahidə olunurdu. Yazıçılar insana və onun məişətinə, mənəvi-etik münasibətlərinə daha çox yer ayırmağa başlayırdılar. Belə xüsusiyyət O.Xubiyev, H.Bayramukova, A. Suyunçev, H.Ebzeyev, M.Batçayev və digər bu kimi sənətkarların əsərlərində daha çox gündəmə gəlirdi.

Qaraçay cəmiyyətində gedən proseslər öz obrazlı-bədii əksi-ni daha çox nəsrədə axtarırdı. Zamanın konfliktləri əsərlərin əsa-sında oturan kolliziyalarda yaxşı müşahidə olunurdu. Qaraçay yazıçılarının 50-80-ci illərdə yaranmış əsərləri sübut edir ki, bu nümunələr dövrün tələblərini əks etdirməyə çalışmaqla müxtəlif bədii priyomların köməyi ilə müasir proseslərə təsir edən tenden-siyalara təhlillər verməyə istiqamətlənirdi. Gerçəklik bütün zid-diyyət və konfliktləri, sosial qüvvələr arasındakı münasibətlərdə özünü göstərirdi. Başqa sözlə desək, insan və cəmiyyət problemi dərin psixoloji, şəxsi və ümumbəşəri kolliziyalar müstəvisində təcəssümünü tapırdı. Qaraçay nəsrindəki iştirakçı personajlar qarşılıqlı münasibətlərdə olmaqla, həm də həyatın müəllif gö-rüntüsünü əks etdirirdi.

Hər personajın öz sosial siması, həyatda yeri vardı. Elə bu baxımdan 50-80-ci illər Qaraçay nəsrinin bu dövrü güzgü kimi əks etdirdiyini söyləmək mümkündür. İdraki baxımdan onun əhəmiy-yəti danılmaz idi. Çünki həmin dövrdə ədəbi əsərlər mühüm ide-ya-mənəvi və etik-estetik faktor kimi cəmiyyətin həyatına təsirsiz ötürmüşdü. Bu əsərlərdə xalq qarşısında məsuliyyət, xeyirxahlıq, humanizm, vətənpərvərlik və s. kimi mənəvi keyfiyyətləri forma-laşdırmaq ön planda dururdu. Dövrün gedişatına dərinlən nəzər salmaq yanaşı, müəlliflər öz əsərlərində həyatda insanın yeri, sosial quruluş, şəxsi və ictimai davranış, ideya-mənəvi inam kimi aktual problemlərə diqqəti daha da gücləndirirdilər.

5.3. Qaraçay nəsrində yeni qəhrəman tipi

50-80-ci illər Qaraçay nəsrində qəhrəman tiplərinin təsviri baxımından da zəngindir. Burada, hər şeydən öncə, sənətkarlar milli xarakterlərin təəcəssümünə diqqəti ön plana çəkirdilər. Milli koloriti ilə seçilən obrazlarda cəsurluq, qəlb açıqlığı, vicdan hissi, dərin zəka, təbiətin mahiyyətini hiss edə bilmək kimi keyfiyyətlər daha çox maraqla qarşılanırdı. Qaraçay müəllifləri bu dövrdə daha çox şəxsiyyətə, onun şüurunun səviyyəsinə, mənəvi axtarışlarına yer verirdi. Belə personajların əksəriyyəti özlərini ictimai düşüncənin ifadəçiləri kimi göstərməklə Vətən və xalq taleyinin həllində aparıcı rol oynamağa çalışırdılar. Bunun bariz nümunəsi kimi O.Xubiyevin «Adamlar» povestini göstərə bilərik. Belə ki, bu əsərdəki aparıcı obrazlar Afyacan, Zəriyyət və başqalarının timsalında müəllif insanın geniş qəlbini, daxili aləminin gözəlliyini və zənginliyini əks etdirə bilmişdir. Bu dövr O.Xubiyev və digər Qaraçay yazıçılarının əsərlərində mühitin və vəziyyətin insanı formalaşdırdığı göstərilir. Eyni zamanda Qaraçay yazıçılarına görə hər bir personaj üçün özünün düzgün yolunun seçimi, mənəvi dəyərin səviyyəsi müəyyən olmalıdır. Uğurlu Qaraçay povestlərində nəinki fərdiləmiş obrazların xarakterik cəhətləri, həm də bu obrazların, belə demək mümkünsə, öz fərdi monodram xətti görünməkdədir. Əlbəttə, Qaraçay nəsrinin nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə onun bir sıra yeni xətlərinin ortaya qoyulmasına baxmayaraq, bəzi vəzifələr hələ də dəyişilməz qalırdı. Bununla belə Qaraçay yazıçılarının əsərlərində personajların bir sıra xüsusiyyətləri inkişaf müstəvisində təqdim olunurdu. Bu baxımdan yenə də O.Xubiyevin «Qisas» («Dert») povestindəki Xorlam obrazı kifayət qədər material verir. Xorlamın bir qədər ənənəvi istiqamətdə stilizasiya edilməsinə baxmayaraq, xeyli xüsusiyyətləri – cəsurluğu, təvazökarlığı, kişiliyi, mənliliyi, yeni həyat ideallarına sadıqlığı, sevgidə heç bir məqsəd güdməməsi maraqlı və

özünəməxsus təqdimatı ilə diqqət çəkir. Xorlam üçün sevgi nəinki təbii hisslərin ifadəçisi, həm də insanın hisslərinə sığal çəkən, onu xeyirxahlığa istiqamətləndirən misilsiz qüvvə, onu güclü, qoçaq və zərif edən bir şeydir. Xorlam sevgi uğrunda mübarizə aparmağı bacarır. Xorlamın qardaşı Çomur isə tamamilə başqa cür düşünür. Çünki o, öz vətəmindən ayrı düşmüş, vətənpərvərlik hisslərini itirmiş, əxlaq prinsiplərindən kənar qalmış insan olduğundan tezliklə rüsvay olur. Xorlamın xarakteri, dünyagörüşü, mənəvi-əxlaqi siması haqqında oxucu onun daxili monoloqları, lirik ricətlər vasitəsi ilə tanış olur.

1950-1980-ci illər Qaraçay povesti, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, BVM-dəki xalq qəhrəmanlığını, orada əksini tapmış humanist idealları, vətənpərvərliyi, vətən qarşısında bəşəri borcun nədən ibarət olmasını yeni rakursdan işıqlandıрмаğa başlayırdı. Bu baxımdan, söylədiyimiz kimi, O.Xubiyevin «Adamlar», A.Suyunçevin «Geniş ürəklər», H.Bayramukovanın «Daimi atlılar» povestləri diqqəti əsas etibarlı ilə mənəvi-əxlaqi və humanizm problemləri üzərində cəmləşdirməyə çalışırdı. Demək olar ki, belə yanaşma həmin dövrdə nəinki Qaraçay, həm də digər Şimali Qafqaz ədəbiyyatları üçün də xarakterik idi.

H.Bayramukovanın «Daimi atlılar» povestində gənc qəhrəmanların xarakterinin necə təşəkkül tapdığı bütün incəlikləri ilə təsvir olunur. Burada qəhrəmanların xarakterinin çətin müharibə illərində necə formalaşması və hitlərcilərlə mübarizədə onların qələbə uğrunda necə səy göstərdikləri vurğulanır. Bu povestdə H. Bayramukovanın qəhrəman xarakterini necə təsəvvür etməsi və insanın məsuliyyəti məsələsi diqqət mərkəzində dayanır. Povestin Soltan, Murad və başqa bu kimi qəhrəmanlarının öz borcunu necə yerinə yetirdiyi maraqlı şəkildə təsvir olunur. Bayramukovanın fikrincə qəhrəmanlıq seçimi heç də yeganə deyildir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qaraçay ədəbiyyatında ilk romanlar tarixi-inqilabi mövzuya həsr olunmuşdur. 50-ci illərin

sonu – 60-cı illərin əvvəllərindən tədricən janr diferensiasiyası getməklə digər mövzulara həsr edilmiş romanlar da meydana çıxmışdır. Əlbəttə, bu dövrdə yaranmış roman janrının inkişafına tarixi-inqilabi mövzulu romanların da təsiri az olmamışdır.

60-70-ci illər Qaraçay ədəbiyyatında bu janrın inkişafının yeni mərhələsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu illərdə qələmə alınmış D.Kubanovun «Dağlarda səs», M.Bayçorovun «Böyük Qaraçayda», H.Bayramukovanın «Dan ulduzu» romanları öz sosial mahiyyəti, epik məzmunu, hadisələrin realist təsiri baxımından Qaraçay ədəbiyyatında yeni səhifə kimi dəyərləndirilməkdədir.

Adlarını çəkdiyimiz və digər əsərlər A.Qarayeva, S. Akaçiyeva, N.Kaçiyeva və başqa Qaraçay ədəbiyyatşünasları tərəfindən təhlillərə cəlb edilmiş, bir sıra ümumiləşdirmələr aparılmışdır (24;1;20).

Qaraçay ədəbiyyatının digər nümayəndəsi – bir sıra şeir məcmuələri müəllifi kimi tanınmış M.Bayçorov bizi maraqlandıran mərhələdə həm də nəsr janrında intensiv işləməyə başlamışdır. Onun 1967-cı ildə qələmə aldığı «Böyük Qaraçayda» romanında Qaraçay-Çərkəzdə gedən sinfi mübarizə təsvir olunmuşdur. Müəllif bu çoxplanlı romanında dağlıların yeni həyatını, ilk milli kadrların ortaya çıxmasını, dağlı kasıblarının Türkiyəyə qaçıb getməsini, yerli din xadimlərinin yalançılığını, dağlı qadınının bədbəxt taleyini real həyat şəraitinə uyğun şəkildə əks etdirməyə çalışmışdır. Bu romandakı obrazların mənəvi aləmi dövrün qəhrəmanlarının sosial və tarixi xüsusiyyətləri və psixologiyasının köməyi ilə açılır. Əsərdə çoxsaylı qəhrəmanlar qalereyası vardır. Bu romanda M.Bayçorov müxtəlif təbəqələri əks etdirən Qaraçay cəmiyyətinin ümumi panoramını verə bilmişdir. Eyni zamanda M.Bayçorov H.Appayevin «Qara çandıq» əsərindəkindən fərqli olaraq Kanamatın timsalında yeni qəhrəman tipini təqdim etmişdir.

Romanda uğurlu və koloritli cizgilərlə verilmiş obrazlardan biri Ölməzdir. Ölməz son dərəcə bacarıqlı, iradəli və cəsur qadındır. Aul məktəbində min bir əziyyətlə para qazanan Ölməz özünü müdafiə etməyə qadirdir. O, onun ləyaqətini ayaq altına atmaq istəyən varlı kişinin qurbanına çevrilmək əvəzinə öz hüquqlarının müdafiəsi üzərində düşünür, nişanlısının yapon müharibəsindən qayıdacağını səbrsizliklə gözləyir.

M.Bayçorovun «Böyük Qaraçayda» romanının süjet xəttində və problematikasında, onun aparıcı obrazlarının təsvirində bir sıra ənənəvilik olsa da, müəllif əvvəlki yazıçıların əsərlərinin mövzu və ideyalarını kor-koranə təkrar və təqlid etmək yox, əksinə qaraçaylıların zəngin milli məişətini, həyat tərzini, psixologiyasını Şimali Qafqazda yaşayan digər xalqlardan fərqli cəhətləri və xalq həyatının mənzərələrini yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

5.4. Dair Kubanovun roman yaradıcılığında epik zaman və obrazları səciyyələndirmə ustalığı

D.Kubanovun «Dağlarda səs» romanının kompozisiyasında çoxplanlı süjet xətləri vardır ki, onlar abreklər (Biynöger, Badi-mat, İbrahim, Kanamat), varlılar (Kiyamət), knyazlar (Kanşaubiy və Əlmirzə), əfəndi (Məhəmməd Əmin), kasıb ailələri (Əhməd Həsənbəy, Mələxan), çar məmurları və nöqərləri (Bəymirzə, Taubiy, Mazan), polis (Matay və Kaytuk) satqınlar (Cangöz və Tokal), jandarm zabiti (Reyzer), pristavlar (Afnas və Larin) və digərlərindən ibarətdir (30).

Romanın süjet quruluşunda özlərində dağlıların ən mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirən qəhrəman abreklərin obrazı aydın şəkildə əks etdirilmişdir. Eyni zamanda ilk Qaraçay romanı kimi burada Kanamat obrazının bir sıra xüsusiyyətləri digər Şimali Qafqaz romanları üçün də nümunə kimi göstərilməyə layiqdir.

S.Akaçiyeva haqlı olaraq qeyd edir ki, Kanamat qaraçaylılar içində ənənələri əks etdirən ilk mütərəqqi yeni inqilabçı nümunəsidir (1,35). Romanda həyatda əllərindən hər şeyi çıxmış, min bir məhrumiyyətlərə düçar olmuş, mənəvi cəhətdən gücü tükənməyən abreklərin dostluğa sadıq olub, kasıblara dayaq durmağı bacaran insanların ədalət uğrunda istismarçılara qarşı mübarizəsi əksini tapmışdır. Eyni zamanda əsərdə incəliyi, nəcibliyi, qayğıkeşliyi ilə sevməyi bacaran dağlı qadınlarının da obrazı koloritli yer tutmaqdadır. Onların sırasında sürgünə göndərilmiş ərinin qisasını almağa hazır olan Taycan, dul qadın Mələxan (onun əri zindanda ölmüş, uşaqları abrekliyə qoşulmuş, özü də zindana atılmaqla uzun müddət tənha yaşamağa məcbur olmuşdur), Əlmirzə knyazın qurbanına çevrilmiş gözəl-göyçək Nəzifət (o, öz sevgilisi Biynögerə sadıq olmaqla, Kuban çayında həyatını qeyb etməyi üstün tutmuşdur), təvazökarlığı ilə seçilən Nəzifətin rəfiqəsi Laydan və başqaları vardır.

Romanda bir-birinə qarşı dayanmış iki hərbi düşərgə haqqında söhbət gedir. Onlar əməkçi xalqa qarşı dayanmış knyaz Kanşauby, starsına, Bəymirzə, Taubiy və Mazan, partizan dəstələri, dəstə komissarı Dobrinin, partizan dəstəsi komandiri Sanin, dağlılar qrupu Sahib, Kanamat, Şahmirzə, Taulan, Osman, İsmayıl, Böyük və Kiçik Qaraçay aullarının mübarizəsini istiqamətləndirənlər və başqalarından ibarətdir.

Düşmən düşərgəsi romanda lakonik, eyni zamanda qabarıq və hərtərəfli xarakterizə olunmuşdur. D.Kubanov onların daxili aləmini açmaqla, həyatda yeniliyə qarşı çıxdıqlarını uğurlu təsvir etmişdir.

Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunda həsr olunmuş Qaraçay nəsrli nümunələri sırasında Dair Kubanovun «İki zaman» («Эки заман») (26) romanını qeyd etməyə də ehtiyac vardır. Harun Boqatırçovun və Hənəfi Ebzeyevin əsərləri kimi bu roman da avtobioqrafik xarakterlidir. Müəllifin özü BVM-nin iştirakçıla-

rından olmuşdur. Onun hərbi taleyi romanın baş qəhrəmanı Nazir Batırovun taleyi ilə eynidir. Üç kitab, altı hissədən ibarət olan D.Kubanovun bu romanında Qaraçay ərazisində və Böyük Vətən Müharibəsi gedən rayonların işğalı zamanı bəzi hadisələrin əsl mahiyyəti (həm ön, həm də arxa cəbhədə) açılıb göstərilməklə, müharibənin əsərin çoxsaylı personajlarının taleyində və mənəvi həyatında yeri və rolu təsvir obyektinə çevrilmişdir.

Romanın birinci hissəsi əsərin baş qəhrəmanının - Nazir Batırovu müharibə ərəfəsində təsvir edir. Müəllif onun hərbi məktəb kursantı, buraxılış imtahanlarını verib hərbi xidmət yerinə göndərildiyini, məzunluq alıb gənc zabit dostu Xukrikovla birgə doğma vətəni Kislovodskaya getməsini, orada onun Bela adlı qızla tanış olmasını, bir-birini ürəkdən sevməsini, hər iki sevgililərin valideynlərinin bundan xoşbəxt olmasını, Nazirin öz hərbi hissəsinə qayıtmasını, artilleriya batareyasında xidmətini, uzun müddət Nazirin sevgilisindən məktub almamasını, Belanın nəyə görə susmasını, kimlərin onların sevgisinə həsəd aparıb pisləyə çalışmasını və s. kimi məqamları detalları ilə təsvir edir. D.Kubanovun «İki zaman» romanı çoxsaylı obrazlar qalereyası ilə zəngindir. Onlar Belanın anası Nurxan, Toxtar qoca, onun qızı Kanitat, Belanın qardaşı Yunis, Toxtar qocanın oğlu Əhməd, Rəşid, Mərcan, Vasya Ryabunov, Tarabukin, düşmən ordusunun komandanı Paulyüs və başqalarından ibarətdir.

Nazir Batırova və onun nişanlısı Belaya həsəd apanlar az deyil. Bunlar ilk növbədə Toxtar qoca və onun qızı Kanitattır. Onlara elə gəlir ki, 1937-ci ildə Kanitatın ərinin təsdiqləndirilərək tutulmasında o vaxtlar NKVD-də işləyən Belanın qardaşı Yunisin «rolu» olmuşdur. Bununla belə onlar Belanı Əhmədə nişanlamaqla Əhmədi əsgərlikdən qurtarmağa çalışırlar. Lakin Belanın Nazirlə nişanlanmasından xəbər tutduqda, onlar nişanlıların xoşbəxtliyinə mane olmaq haqqında düşünürlər.

Romanın ikinci kitabında Qaraçay işğal dövründə təsvir edi-

lir. İşğal ərəfəsində insanlar özlərini müxtəlif cür aparırlar. Bir qrup insanlar əlinə silah alıb partizanlığa keçərək faşistlərlə fəal mübarizə aparır, Yunis, Loğman partizan dəstələri ilə əlaqələndirici rolunu oynayaraq müxtəlif tapşırıqlar yerinə yetirirlər. Toxtar, oğlu Əhməd, qızı Kanitat isə satqınlıqla məşğul olaraq istismarçılara müxtəlif cür yardım etməyə çalışırlar. Nazir döyüş dostları ilə birgə Rovno şəhəri yaxınlığındakı düşərgəyə hərbi əsirlər gətirirlər. Nazir əldən düşərək, yaralanır. Müəllif əsir düşərgələrindəki dözülməz həyat şəraiti və məişətini təsvir edir. Eyni zamanda o, Toxtarın, Əhmədin və Kanitatın Nazir və Bela ilə bağlı qara fikirlər «axtarış»ında olduğunu da təsvir etməyi yaddan çıxarmır. Bu arada Kislovodsk düşmən tapdağından azad edilir. Digərləri ilə birgə Nurxan və Bela doğma şəhərə qayıdırlar. Bununla belə onlar Yunisun döyüşdə öldürüldüyündən xəbərsizdirlər. Yalnız sonralar Nurxan oğlunun məhv olduğundan xəbər tutur. Eyni zamanda Kanitatın atası və qardaşı da faşistlər tərəfindən öldürülür. Lakin bu heç də Kanitat üçün dərs olmamışdır. O, yenə də düşmənçiliyini davam etdirməkdədir. Küçədə Nazirin dostu Əlixanovu görən Kanitat özünü Belanın yaxın qohumu kimi qələmə verir və Əlixanov ona Nazirin əsir düşdüyünü, NKVD-yə və Belaya məktub yazaraq onun vətən xaini olduğunu söyləyir. Xoşbəhtlikdən hər şey dəyişir, birazdan Nazir üçgünlük məzuniyyət alıb Kislovodskaya qayıdır. Belanı və onun ailəsini burada görmür. «İki zaman» romanının ikinci kitabında əksini tapmış hadisələr 1942-1943-cü illəri əhatə edir.

Romanın üçüncü kitabı Nazirin Cənub cəbhəsində, Sevastopolda və Belarusiyadakı döyüşlərdə iştirakına həsr olunmuşdur. Eyni zamanda burada Belanı ailəsinin və Nazirin Qaraçayın azadlığında iştirak etdikləri göstərilir. A.Qarayeva yazır: «Romanın başlıca süjet xəttində Nazirlə Belanın qarşılıqlı münasibətlərinin əks etdirildiyini görürük. Bu da əsərin kompozisiyasının ikiplanlılığını göstərir: Nazirin taleyini, onun orduda xidmətini, Vətən

müharibəsi cəbhələrində döyüşlərdə iştirakı, onun əsirlikdə olması fəsiləri Belanın taleyi, onun ailəsinin və Nazirin ailəsinin Qaraçaydakı təsvir olunan fəsillərlə əvəzlənir. Belə kompozisiyaya görə də müəllif BVM dövrünün həyat mənzərələrini yaradır» (22,111).

Bəs roman nə üçün «İki zaman» adlandırılmışdır? Əsərdə iki zaman romanda təsvir olunan hadisələrə görə dinc, əmin-amanlıq zamanı ilə müharibə zamanını əks etdirir. Bundan başqa əsərin adının başqa bir mənası keçmiş həyatla gələcək həyatın mahiyyətini açmağa tuşlanmışdır.

Romanda təsvir olunmuş obrazlar, müxtəlif qruplardan olan personajlar onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini açmaq baxımından maraqlı materiallar verir.

Müəllif romanın baş qəhrəmanları Nazir və Belanın portret xarakteristikasını son dərəcə ifadəli vasitələrlə təsvir edir. Məsələn, Nazir «hamar ağ alınlı», «sıx dalğalı saçlı», «cəsur baxışlı», «qartal kimi sürətli və cəld», «xəndəkdən çıxarkən uçan quş» kimi təsvir edilir (26,14). Belanın isə biz aşağıdakı portret xüsusiyyətlərini görür və oxuyuruq: «Başında saçlarından tutmuş ayağının ucuna qədər bir dənə də olsun qüsurlu yoxdur, şəkil kimi gözəl bir qızıdır», «qara gözəl və uzun qaşları», «ağappaq qar kimi alını», «iri böyük qapqara məxmər kimi gözləri», «uzun kirpikləri», «ağappaq yumşaq əlləri», «qalın uzun saçları» vardır (28,59-69). Belə portret xarakteristikası həm də qəhrəmanların digər xüsusiyyətlərində - onların nitqinin gözəlliyində, özlərinin davranışında, qarşılıqlı münasibətlərində və s. əks olunur. Bəzən müəllifin baş qəhrəmanlara olan sevgisi həddən artıq diqqət mərkəzinə düşür. Bu isə öz növbəsində romanda təqdim olunmuş bəzi xarakterlərin tipikliyi bir qədər şübhə altına alır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, D.Kubanov cəbhə şəraitinin zəngin və mürəkkəb realist mənzərəsini yarada bilir. O, oxucuları müharibənin məşəqqətlərinə, ölüm-itiminə, qan-qadasına, əzab və

məhrumiyyətlərinə dərinləndirir. «İki zaman» romanının əksər səhifələri Nazir və Belanın həyatının əsas epizodlarını çevrəyə alır. Romanın epizodlarında qəhrəmanların hədsiz-hüduzsuz düşüncələri, fikir və duyğuları, arzu və istəkləri əks olunmuşdur. Lakin bəzən bütün bunlar müəllif tərəfindən olduqca uzun-uzadı təsvirlərlə oxucuya çatdırılır. Əsərin belə süjet – kompozisiya quruluşu həm də onun kəmkəsirlərindən xəbər verir. Romanda müharibə dövründə gedən tarixi hadisələrin mürəkkəbliyindəki və drammatizmindəki sünilik və sevgi intriqaları bəzən o qədər uzadılır ki, müəllif qəhrəmanların psixoloji xarakteristikasını, onların mənəviyyatındakı təkamülü heç də bütün hallarda yetərincə açmağa nail ola bilmir. D.Kubanov qəhrəmanlarının obrazlarını mükəmməl təqdim etmək istəyi ilə onların güc, hiss və sarsıntılarına daha böyük məna verməyə çalışır. Bununla belə müharibə illərinin zəngin həyat materialı heç də bütün hallarda D.Kubanov tərəfindən ustalıqla verilmir. Lakin qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, D.Kubanov Belanın anası Nurxan xanım obrazını olduqca böyük ustalıqla yaradaraq onu fərdiləşdirə bilmişdir. Müəllif Nurxanı ailə başçısı, ailənin qoruyucusu və ən başlıcası ana kimi xarakterizə edə bilmişdir. Romanda bu obraz emosional-hissi zənginliyi, məsuliyyəti, evdə qarşılıqlı hörmət mühiti yarada bilmə, qızının yaxın rəfiqəsi və məsləhətçisi kimi olmaqla, xalqın adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşan, formalist münasibətlə barışmayan bir qadın – ana kimi səciyyələndirilir. Nurxanın xarakteri digər insanlarla münasibətində, özünün davranış manerasında və düşüncəsində açılır. Milli xüsusiyyətləri ilə seçilən Nurxan romanda insanlıq ideyasının daşıyıcısı kimi humanist xarakteri ilə oxucu qarşısında dayanır. Bəlkə də müsbət qəhrəmanlar qalereyasında Nurxan müəllifin ən uğurlu yaptığı obrazdır. Çünki romanın kompozisiyasında əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini onun lakonikliyi və təbii təsvir vasitələri ilə verə bilmə D.Kubanovun böyük müvəffəqiyyəti hesab olunmalıdır.

Əsərdəki iki obrazlar qrupu ilə yanaşı, orada həm də bir sıra

epizodik personajlar da vardır ki, onların, əlbəttə, nə bu, nə də digər düşərgəyə aid edilməsi o qədər də asan deyildir. Çünki bu personajların xarici və zahiri mövqeləri buna mane olmaqla onların əsl mahiyyətinin açılmasını əngəlləyir. Belə obrazlara, məsələn, fermadakı qocanı göstərmək olar. O, oxucular qarşısında romanın ən dramatik epizodlarından birində üç partizanın (Yunisun, Loğmanın və Fedkonun) faşist maşınıni girov götürüb tutulmuşları azad etməklə bağlı düşərgəyə diversiya məqsədi ilə gəlib fermada dayanarkən etdiyi hərəkəti aid etmək olar. Qocanın onların alman formasında olduqlarından onları əvvəl hitlerçi kimi qəbul edib, sınıq-salxaq rusca müraciət etməsi, onların ünvanına Qaraçay dilində lənətlər yağdırması nümunə ola bilər: «Ууахтынг джетиб башлагъан эссе, садис, бажалста, сыйчас млеко береме, аллах ууахты бермекле къысха заманда. Сычас» (26,109). Belə vəziyyətdə qoca işğalçılarla fəal mübarizəyə girişmir. Lakin faşistlər gəlib fermanı və partizanları mühasirəyə aldıqda o, heç kimə bir söz belə deməyib, tufəngini gizlətdiyi yerdən çıxarib almanlara atəş açır və özü də birinci ölür. Bu epizodik obraz D.Kubanov tərəfindən realist manerada təsvir olunmaqla həyatiliyi ilə daha inandırıcı təsir bağışlayır.

D.Kubanovun fikrincə faşizm – vəhşiliyin ən bariz təcəssümüdür. Çünki o insanları ölümə və məhvə məhkum etdiyindən, onun baş qaldırması barbarlığa qayıdır, insanda vəhşilik hissənin tüğyan etməsi, xalq mənəviyyatının süqutudur.

Beləliklə, D.Kubanovun «İki zaman» romanını təhlil edərkən biz əsasən diqqəti əsərin müsbət və mənfi məqamları üzərində cəmləşdirməyə çalışdıq. Belə nəticəyə gəldik ki, qarşımızda real, tarixi-həyat faktorları ilə yanaşı, bir sıra obrazların timsalında romantizm estetikasının aydın ifadə elementlərini, onların ardıcıl olaraq antiteza prinsipləri əsasında qurulduğunu və personajların xarakterlərinin yapılmasında bəzi hallarda sxematizm də yer verildiyini müəyyənləşdirdik. Əlbəttə, romanda bütün bunlardan heç də düşünülmüş stilizasiya elementləri kimi yox, romantizm

üslubunun priyomları kimi istifadə edilmişdir.

60-ci illər Qaraçay nəsrində gerçəkliyin realist təsvirinə nəzər saldıqda burada hələ də bədii tarixilik təfəkkürü, ümumi tarixi hadisələrin şəxslərin taleyi və xarakteri ilə orqanik əlaqələrində bədii priyom və prinsiplərin işlənilməsi və hazırlanmadığını görmək mümkündür. Bəlkə də bu cəhət D.Kubanovun «İki zaman» romanının ikiplanlılığının ortaya çıxmasını şərtləndirmişdir. Bəzən əsərdə sənətkarlıq məsələlərinin yüksək şəkildə həll edilməsinə baxmayaraq, «İki zaman» romanı 60-cı illər Qaraçay nəsrinin maraqlı bədii hadisələrindən biri kimi diqqəti cəlb etməklə, milli nəsrə həmin dövrdə gedən proseslər üzərində düşünmək baxımından uğurlu ədəbi materiallar verməkdədir.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə yazıb-yaratmış Qaraçay yazıçılarının əsərləri sübut edir ki, onlar Qaraçay oğullarını müharibə şəraitində təsvir edərkən hadisələrə daha geniş və tarixən düzgün baxış sərgiləməyə səy göstərmişlər. Qaraçay nasirləri qəhrəmanlarını müharibənin ağışına atarkən onların doğma aulu, yoxsa Belarusiya meşələrini, yaxud Ukrayna düzlərini müdafiə etmələrinin fərqi nə varmırdılar. Yəqin elə buna görə də tanınmış Qaraçay nasiri O.Xubiyev belə deyirdi: «Mənim vətənim çox böyükdür, lakin o qısaca Rusiya adlanır» (10,81). Müharibə mövzusunun belə yeni keyfiyyətdə və aspektdə təsviri qeyd etdiyimiz illərdə digər Qaraçay nasirlərinin də əsərlərində geniş yer alırdı.

5.5. Qoxmaz Qorxmazovun «Qisas qılıncı» roman-dilogiyasında abrek həyatının təsviri

1950-1980-ci illər Qaraçay nəsrinin inkişaf xüsusiyyətlərinə nəzər salarkən biz həm də Qoxmaz Qorxmazovun «Qisas qılıncı» roman-dilogiyasından söhbət açə bilərik. Bu əsərin də özü-özlüyündə xeyli dərəcədə ənənəvi mövzuya həsr olunmasına bax-

mayaraq, müəllif onun təqdimatını orijinal şəkildə həll etməyə çalışmışdır (27). Qaraçay ədəbiyyatında yaranmış əvvəlki dövr romanları ilə müqayisədə tarixi mövzuya baxış burada bir qədər fərqli rəqursda həll edilir. Belə ki, Q. Qorxmazov əsərdəki hadisələri daha dəqiq və gerçəkliyə söykənən tarixi fonda nəzərdən keçirir, əsərdə bir sıra mühüm sosial məsələlər gündəmə gətirilir, xalq həyatı və onun taleyində yaşanmış problemlər daha konkretliyi və tamlığı ilə diqqət mərkəzinə çəkilir.

Romanın problematikasi son dərəcə maraqlı olduğundan əsəri isti izləri ilə təhlil edən Qaraçay ədəbiyyatşünası S. Akaçiyeva onun müxtəlif məsələlərinin öyrənilməsini əvvəl məqalələrində, sonra Qaraçay ədəbiyyatında roman janrının təşəkkülü və inkişafına həsr etdiyi namizədlik dissertasiyasında və eyniadlı monoqrafiyasında təhlil obyektinə çevirmişdir (1).

1930-1950-ci illər Qaraçay romanı ilə müqayisədə 60-70-ci illərdə qələmə alınmış bu roman xalq taleyinin və milli problemlərin həll olunmasında xeyli irəli getmişdir. Q. Qorxmazovun «Qisas qılıncı» romanı və digər bu tipli romanlarda Qaraçay cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin həyatının bədii tədqiqi aparılmış, kəndli və digər əməkçi kütləsindən olanların hüquqsuzluğu, səhər tezdən gecəyə qədər belini əyib ailəsini aclıqdan xilas eləmək üçün çalışıb-vuruşan sadə insanlar təsvir obyektinə çevrilmişlər. Q. Qorxmazovun «Qisas qılıncı» romanında eyni zamanda qaraçaylıların və malkarların dostluğu, abreklik və atalıq* mövzu-

*Yeri gəlmişkən bildirək ki, qaraçaylılarda və digər dağlı xalqlarında ailələrdə «atalıq», yaxud «əmçəkkə» kimi ritual qaydaları mövcud olmuşdur. Dağlıların qatı milli xarakterinə görə öz arvadı ilə evdən kənarda nə atasının qarşısına çıxma, nə də başqalarının qarşısında uşaqlarını əzizləyə bilməzdi. Varlılar və knyazlar öz uşaqlarını tərbiyə olunmaq üçün həddibuluğa çatana qədər başqa ailələrə verirdilər. Başqa ailələrdə tərbiyə olunan uşaqlar da öz tərbiyəçiləri qarşısında «atalıq» borcunu doğma valideynlərinə göstərdikləri kimi göstərməyə borclu idilər...

ları öz əksini tapmışdır. Q.Qorxmazovun «Qisas qılıncı» romanını təhlilə cəlb edən Sofya Akaçiyeva «Qaraçay romanı» adlı sanballı monoqrafiyasında bu romanın osetin yazıçısı Y.Uruymaqovanın «Həyata kömək» («Osetinlər») (39) romanı ilə xeyli məqamlarının səsləşdiyini qeyd edir (1,54-55).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Qaraçay və Osetin yazıçılarının əsərlərində özünü büruzə verən mövzu və problem yaxınlığı bu xalqların tarixi, iqtisadi və mədəni həyatındakı yaxınlıqlarla bağlıdır. Bundan başqa burada epik ənənələrin də müəyyən dərəcədə yaxınlığı nəzərə çarpmaqdadır. Bu əsərlərdəki süjet yaxınlığı hər iki romanda təsvir obyektinə cəlb edilmiş müxtəlif sosial qruplara məxsus iki ailənin tarixi və onlar arasındakı sosial konfliktin işlənməsi ilə bağlıdır. Eyni süjet xəttini biz həm də kabardin yazıçısı X.Teunovun «Şoqemokovlar tayfası» romanında da görə bilərik (38).

Qorxmaz Qorxmazovun «Qisas qılıncı»nın birinci kitabının süjeti kasıb Aslankirlə kasıblaşmış zadəgan varlı İsmayıl bəy arasında olan qarşılıqlı münasibətlərinin tarixi üzərində qurulmuşdur. Romanın birinci kitabı nəinki süjetin ustalıqla qurulması, həm də əsərdə iki aparıcı süjet xəttinin bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlaması ilə bağlıdır. Yazıçı İsmayıl obrazını xüsusilə yaxşı yapmışdır. İsmayılın xarakteri müxtəlif insanlarla ünsiyyətdə açılır. İnsanlarla münasibətdə onların əməyinin ödənilməsində və s. məqamlarda onun əsil siması göz önünə gəlir.

D.Kubanovun «Dağlarda səs» romanında olduğu kimi Q.Qorxmazovun «Qisas qılıncı» romanında da «ağsaqqal», «təkə», «şapa» kimi ənənəvi folklor obrazlarından geniş istifadə olunmuş, Şimali Qafqaz ədəbiyyatları üçün ənənəvi olan dağlı qadınlar obrazlarına geniş yer verilmişdir.

İkinci kitabın da süjetində birinci kitabda olduğu kimi inqilabaqədərki Qaraçayda olan bir sıra ailələrin xronikası verilir. Obrazlar sistemində iki düşmən düşərgə təsvir olunur. İkinci kitab-

da iştirakçı personajların sayı kifayətgədər çoxdur. Xalq içindən çıxmış Temircan, onun arvadı Ulduz, qızı Nalcan, Daycan, İlxıçı, çoban Aysandır, Uğurlu, dəmirçi Aslan, xidmətçi qoca qadın Kurmanqız və başqaları bu qəbildəndir. Varlı İsmayıl obrazı romanın ikinci kitabında da yer almışdır. Burada müsəlman ruhaniləri nümayəndəsinin obrazı da qeyd edilməlidir. Eyni zamanda romanda aul nəzarətçisi, qanun «keşikçisi» Soltan obrazı realist boyalarla verilməklə onun iç üzü yetərinə ustalılıqla və dolğun açılmışdır.

Q.Qorxmazovun «Qisas qılıncı»nda istismarçılar tərəfindən kasıbların alçaldılmasını, incidildiklərini, ac-yalavac yaşadıklarına görə qisas aldıkları təsvir olunur. Yazıçının burada başlıca xidməti dağlıların XX əsrin əvvəllərində necə çətin və ağır vəziyyətdə yaşadıklarını, xalqın milli şüurunun dirçəlməsini, onun işıqlı həyat uğrunda mübarizəsini uğurlu şəkildə əks etdirməsindədir.

5.6. Qaraçay nəsrində məktəb, maarif və ziyalı mövzusu (H.Bayramukovanın «İllər və dağlar», O.Xubiyevin «Yuxusuz gecələr» və «Qisas» əsərləri)

Təhlilə cəlb etdiyimiz illərdə Qaraçay ədəbiyyatında romanın ideya-bədii cəhətdən həm rəngarəngliyi, həm də xarakterlərin təqdim olunması nöqtəyi-nəzərdən yeni mərhələyə qədəm qoyduğu hiss olunur. Qaraçay nasirləri bu janra müraciət etməklə xalq həyatının əvvəlki mərhələlərini nəzərdən keçirir, bununla bağlı çoxsaylı tarixi materiallar toplayır, onlara özlərinin uşaqlıq təəssüratlarını əlavə edib bədii təxəyyülün gücü ilə maraqlı əsərlər ortaya qoymağa çalışırdılar. Məhz belə bir sənətkarlıq priyomundan Həlیمət Bayramukova «İllər və dağlar» romanında istifadə etmişdir. Bu roman həm də tarixi-bioqrafik janrda yazılmış əsər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Əsərdə sovet ədəbiyyatına daxil olan digər xalqlar üçün səciyyəvi olan «ziyalı və inqilab» mövzusu öz

əksini tapmışdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz illərdə ortaya qoyulmuş nəsr nümunələri içərisində H.Bayramukovanın «İllər və dağlar» romanından başqa, həm də Osman Xubiyevin «Yuxusuz gecələr» romanını qeyd etmək lazımdır. Bu əsərlərin hər ikisinin başlıca mövzusu tarix və inqilabdır. Çünki burada, bir tərəfdən, Qaraçay xalqının ictimai şüurunun dirçəlişi ön plana çıxırsa, digər tərəfdən, yeni həyat quruluşuna başlıca yer verilir. Milli ziyalı problemini özünəməxsus şəkildə əks etdirən bu roman, həm də müasir dövrün problemlərinin təsviri ilə yaddaşlara çökür. Hər iki romanda Qaraçay dağlarının aullarında xalq maarifi uğrunda can qoyan müəllimin ümumiləşdirilmiş obrazı dayanır. S.Akaçiyeva yazır: «H.Bayramukovanın romanında inamlı və əyani olaraq qaraçaylıların əsas kütləsinin avam və küt olduğu göstərilir. Aullarda yaşayanlar düşünürdülər ki, onların uşaqlarını Çinə satmağa hazırlayırlar, elə buna görə də uşaqları məktəbə buraxmağa qorxurdular. Bundan da betəri o idi ki, kolxozu onlar «böyük adeyal» altında yatan adamların yığıldığı yer kimi düşünür və elə hesab edirdilər ki, ailə ləğv olunacaqdır» (1,72-73). Həlīmət Bayramukovanın adını çəkdiyimiz romanının mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, o, əsərin qəhrəmanlarını idealizə etmir, əksinə olduqları kimi avam, dindar və müxtəlif gözəgörünməz qüvvələrə inananlar kimi təsvir edir. Romanda cərəyan edən hadisələr Qaraçay aullarından birində yaşayan bir ailənin ətrafında baş verir. Dul kəndli qadını Kəminət varlı Bəymirzə ilə digər kasıblar kimi qarşılıqlı münasibətlər müstəvisində göstərilir. Kəminətin dünyagörüşündə gedən dinamikanı müəllif uğurla açıb göstərə bilir. Əvvəllər yalnız öz fərdi təsərrüfatı barədə düşünən Kəminət gərəklili təkamül yolu keçərək yeni həyat uğrunda mübarizənin fəallarından biri olmağa meyllənir. H.Bayramukovanın «İllər və dağlar» romanının başlıca obrazları N.Kaçiyevanın «Həlīmət Bayramukova» monoqrafiyasında (19) daha ətraflı şəkildə nəzər-

dən keçirilmişdir.

H.Bayramukovanın «İllər və dağlar» romanının bir sıra digər xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Qeyd edək ki, «İllər və dağlar» romanında həm də ortabab kəndli Cücü obrazı müəyyən maraq kəsb edir. O, bir sıra xüsusiyyətləri ilə M.Şoloxovun «Oyanmış torpaq» romanındakı Kondrat Maydannikov obrazına yaxındır.

Romandakı müsbət obrazlar xeyli cəhətləri ilə həyatın özünə bağlı insanlardır. Onların sırasında Kəminət, Aysad, Mərziyət, Davuda, Aslan obrazları ilə yanaşı, Yaraşdı, Göycük, Hacıbəkir, Kərti ailəsi və s. vardır. Yeri gəlmişkən bir şeyi də söyləyək ki, H.Bayramukova nəinki təhlilə cəlb etdiyimiz, həm də digər romanlarında qadın obrazlarına kifayət qədər geniş yer ayırmışdır. Bu baxımdan əsərdəki Davuda obrazı ilk Qaraçay hüquqşünas qızı «Qızıl Qaraçay» qəzetinin məsul katibi və ədəbi tərcüməçisi, «Qara sandıq» romanının ilk tənqidçisi, «Müasirlər haqqında xatirələr» kitabının müəllifi Şüuriyət Erkənova, Həbibət Aciyeva – Rusiya Federasiyasının əməkdar müəllimi, Abidət Botəşeva – ilk Qaraçay şairəsi, Qaraçayda dağlı qadınların savadsızlığının ləğvi ilə mübarizə aparan qadınları Fəridə Batçayeva, Şama Qənimətova, həkim – Məryəm Xubiyeva, Xurzuk aulunda yaşayan qəhrəmanların ümumiləşdirilmiş obrazı kimi daha çox diqqəti cəlb edir.

Davuda obrazı H.Bayramukova tərəfindən müxtəlif yönərdən xarakterizə olunur. O, savadsızlıq kurslarını qurtardıqdan sonra, aul qızlarının təhsilə cəlb edilməsində aparıcı rol oynayır. Kənddə yaşayanlar diyarda baş verən hadisələr haqqında yalnız Davudadan xəbər tuta bilirlər. H.Bayramukovanın bu romanında əsas etibarlı ilə ilk Qaraçay ziyalılarının necə formalaşdığı və bu mövzunun nəinki Qaraçay, həm də Şimali Qafqaz ədəbiyyatlarında işləndiyi göstərilir.

Həlimət Bayramukovanın «İllər və dağlar» romanında ziyalı mövzusu ilə yanaşı, həm də digər, - kollektivləşmə, elektrikliş-

mə, şəhər, qəsəbə, təhsil müəssisələrinin tikilməsi, qurulması dayanırsa, Osman Xubiyevin «Yuxusuz gecələr» romanının diqqət mərkəzində əsasən müəllim mövzusu dayanır. Romandakı əsas hadisələr iki həmyaşd Əli və Qazi kimi oğlanların taleyinin timsalında, məktəb müəllimlərinin, dərns hissə müdiri Georgi Svetlovun, direktor Hacı İsmayılın, sonra onu əvəzləyən gənc Haşir Aslanoviçin, onun arvadı Sufiyatın, köhnə ziyalılardan olan Qasımın və başqalarının timsalında ortaya çıxır. Romanın süjeti bir aul məktəbi, Nazbiy və Uturlu ailəsindən olan oğulları Qazi və Əli ətrafında gedir. Əsərdə qeyd etdiyimiz iki süjet xəttinin müstəqil inkişaf etməsinə baxmayaraq, onlar bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Romanın başlıca məzmunu müəllim kollektivi və tərbiyə məsələsidir. Hadisələrin iki oğlan Əli və Qazi ilə bağlı olduğunu yuxarıda söyləsək də, burada bir daha bildirək ki, Əli və Qazinin məktəbə münasibəti, dərnsə davamiyyəti, biliklərə sahib olması və tərbiyəsi heç də eyni deyildir. Əli olduqca nümunəvi, Qazi isə tamamilə onun əksidir. Qazi məktəbdən qovulur, atası onun savadlı olmasını istəsə də, arzusu əvvəllər həyata keçmir. Qazi bir qədər təsərrüfatda işlədikdən sonra atasına şəhərə oxumaq üçün getməsi arzusunda olduğunu bildirir. Atası ona heç nə deməsə də, bir müddətdən sonra o, sürücülük oxuyub, aula qayıdır. Sonra az keçmir ki, Qazi texnikum təhsili alıb mühəndis ixtisasına yiyələnir və heç də aqronom işləyən Əlidən geri qalmır. Beləliklə, onlar eyni aulda çiyin-çiyinə çalışırlar.

Romanın maraqlı personajları sırasında Sufiyat müəllimənin obrazını göstərmək olar. Narifət Kaqiyevanın fikrincə «Yuxusuz gecələr» romanındakı Sufiyat müəllimə «yaranmaqda olan milli ziyalıların bütün xarakterik xüsusiyyətlərinə xas olan tipikləşdirilmiş obrazdır. O, hərəratlı, cəsəratlı, yeni həyat ideallarına sadıq olmaqla, kompromissiz və ədalətlidir» (20, 187).

«Yuxusuz gecələr» romanında müasirlik mövzusu daha böyük vüsətlə açılır. Romanda yazıçı inandırıcı həyat mənzərələri-

nin köməyi ilə Qaraçay ziyalisinin keçdiyi mürəkkəb yolu təcəssüm etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Düzdür, məktəb, gənc nəslin tərbiyə olunması mövzusu H.Bayramukovanın «Карчыны юйдегиси» («Karçi ailəsi») və «Таула бла джылла» - («İllər və dağlar»), M. Çotçayevin «Studentle» («Tələbələr») əsərlərində də nəzərdən keçirilmişdir. Lakin adlarını çəkdiyimiz əsərlərdə bu mövzu heç də aparıcı mövqedə dayanmamışdır. O.Xubiyevin isə adını qeyd etdiyimiz romanın bütün mahiyyəti məhz məktəb işinə və mövzusuna həsr olunmuşdur. On doqquz fəsildən ibarət olan bu roman, bir tərəfdən, məktəb, maarif, digər tərəfdən, milli ziyalıların təşəkkül məsələsini bədii şəkildə araşdırmağa həsr olunmuşdur. «Yuxusuz gecələr» romanının bütün müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, onun bir sıra kəmkəsirləri də vardır. Bu əsasən Haşir və Qasım obrazlarının təqdimatı ilə bağlıdır.

N.Kaqiyeva haqlı olaraq bu obrazların yazıçı tərəfindən uğurlu təqdim olunmadığını göstərir. Çünki onlar yazıçı qələmindən sanki bir qədər tələsik, qeyri-inandırıcı çıxmaqla, ən başlıcası onların hərəkəti və davranışları hər hansı motivirovkasız təqdim olunmuşdur. Bundan başqa romanın bütün hissələri yazıçı dəsti-xəttinin arzu olunan istiqamətdə getmədiyini göstərir. Belə ki, əsərin son fəsillərində yazıçının yüksək ustalığı nümayiş etdirilirsə, əvvəlki fəsillərdə bədii cəhətdən tələskənlik, hadisələrin konspektiv təsviri, bəzi detallarda özünü büruzə verən protokol dəqiqliyi, fəsillərin bir-birini üstələməsi, əsərin kompozisiyasında xeyli boşluq, süjetin inkişafında sıçrayışa bənzərlik müşahidə olunmaqdadır (20,198-199).

Bununla belə bir ailədə böyüyən, eyni valideynlərin tərbiyəsini alan, eyni məktəbdə, eyni cəmiyyətdə yaşayanların mənəvi-əxlaqi baxımdan nə üçün müxtəlif cür böyüdüklərinin səbəbini yazıçı açmağa və məsələnin mahiyyətinə işıq salmağa çalışmışdır. Belə hallara qarşı necə mübarizə aparmağı Osman Xubiyev «Depm» - («Qisas») povestində səy göstərmişdir. Povestdə

mənəvi-etik məsələlər müəllif tərəfindən müxtəlif estetik və bədii mövqelərdən açılır və yazıçı burada qəhrəmanlarının cəmiyyətdəki mənəvi simasına nəzər salmaqla, müasirlərin daxili aləminin hərtərəfli açılmasına can atmaqla onları şəxsi və ictimai sferada göstərməyə meyllənir.

O.Xubiyev «Qisas» povestində digər Qaraçay yazıçıları kimi müsbət və mənfi personajların sərt şəkildə kontrastlaşdırılması yolu ilə getmir. O, realist yazıçı kimi mürəkkəb və ziddiyyətli canlı insanlarla bədii ünsiyyətə girdiyini yaxşı başa düşür. Bu povestdəki müsbət personajlar bütün xüsusiyyətləri ilə təqdim olunur. «Qisas» povestinin episentridə şəxsi və ictimai, bircə və hiss kimi mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin toqquşması əsərin konfliktinin əsasını təşkil edir. Povestdə hadisələr iki istiqamətdə gedir. Birinci xətti əsərin ötərgi qəhrəmanlarından biri aul məktəbinin direktoru Çamur və həmin məktəbin fizika müəllimi Domalay arasında mövcud olan münasibətlər, ikinci xətt isə Xorlamlı Daum arasında gedən münasibətlər təşkil edir ki, kitabda bu məsələ həm də ictimai dəyər kəsb edir.

Çamurun şəxsi və fərdi daxili gərginlikləri onu faciəvi nəticələrə gətirir. O, təsadüfən özünə qəsd etməklə, eyni zamanda böyük qardaşının arvadı Daumu da öldürür. Lakin əsərdə gedən sonrakı hadisələr bu hadisənin faciəvilikini örtərək onu arxa plana keçirir və belə hal faciəvilikdən daha çox ağır bir itki kimi qiymətləndirilir. Çamurun timsalında oxucu vətənpərvərlik hisslərindən məhrum olan, vətəninə, elinə, obasına, xalqından uzaq düşənlərin taleyinin sonda necə ağır nəticələndiyi göstərilir. Eyni zamanda müəllif haqlı olaraq belələrinin dramatik vəziyyətlərini ortaya çəkməklə məktəb direktoru və fizika müəlliminin şər qüvvə daşıyıcıları olduğunu ortaya qoyur.

Xorlam obrazı isə yazıçı tərəfindən tamamilə fərqli planda qələmə alınmışdır. O, Daum kimi özünə nəzarət etməyi, hisslərini ağılına tabe etdirməyi bacarır. Onun üçün sevgi nəinki təbii hiss-

lərin ortaya çıxması, həm də insanı xeyirxah və güclü, qoçaq və zərif edən möhtəşəm bir qüvvədir. Xorlam obrazını yazıçı əsasən lirik-vətənpərvərlik planında təqdim edir. Burada obraz bir qədər ənənəvi və stilizasiya fonunda ortaya qoyulsa da, O.Xubiyev onu əsasən müsbət personaj, yeni həyat ideallarına sadıq, sevgi uğruna mübarizə aparmağı bacaran obraz kimi təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur. Lakin O.Xubiyev bəzi hallarda Xorlam obrazına onun qardaşından daha az diqqət yetirir. Yəqin elə buna görə də bəzi hallarda Xorlam obrazı quru və bəsitləşmiş təsir bağışlayır. Yazıçı iki qardaşı bir-biri ilə üz-üzə qoyub qarşılaşdırmaqla, onların müxtəlif siyasi - əxlaqi qütblərdə dayanması ilə onlardan hər birinin mənəvi keyfiyyətlərini açmağa çalışmışdır.

O.Xubiyev Daum obrazını da bədii nöqteyi-nəzərdən böyük məhəbbətlə yaratmağa səy göstərmişdir. Əsərdə o, bir qədər ləng, tənbel, asta temperamentli olmasına baxmayaraq, ondakı bu keyfiyyətlər heç də onun süslüyü kimi dərk edilməməlidir. Ona lazım olduqda hisslərini cilovlamağı bacarır, o, sevginin, şənliyin, inam və arzunun, qorxunun nə olduğunu yaxşı bilir. Bütün bunlar onu daxilən gözəl, mənəviyyat etibarlı ilə zəngin edə bilər.

O.Xubiyev müsbət tipləri ustalıqla yarada bildiyi kimi onun yaradıcı təcrübəsində mənfi tipləri yapmanın da öhdəsindən bacarıqla gəlir. Onların sırasında Çamur və Xorlamın bacısı Nanık, Məhsudə və onun anası Zurum, Gökgə və başqalarıdır. O.Xubiyev Nanığın meşşan naturasını əsərdə gedən dramatik hadisələr fonunda kifayət qədər uğurlu açmışdır. «Qisas» povestinin bu cəhətinə vaxtı ilə N.Kağıyeva da lazımınca diqqət yetirmişdir (20,212).

Povestdə Çərkəz qızı Fatimə obrazı da mühüm çəkiyə malikdir. Qaraçay aullarından birində yaşayan bu qadının əri cəbhədə həlak olmuşdur. Aulda hamı ona hörmətlə yanaşır. Ümumiyyətlə, Fatimə yazıçı tərəfindən hər hansı yersiz, lüzumsuz detallardan kənar təsvir olunur. Onun simasında yazıçı

çərkəzlərlə qaraçaylılar arasındakı dostluğu diqqət mərkəzinə çəkir. «Qisas» povestindəki maraqlı obrazlardan biri Səfərdir. Yazıçı bu obrazı elə şəkildə təsvir etmişdir ki, bütün əsər boyu oxucunun ona rəğbəti hiss olunur.

Beləliklə, O.Xubiyevin «Qisas» povestinin eksklüziv təhlili bu əsərin nəzərdən keçirdiyimiz illər Qaraçay nəsrindəki yerini və rolunu göstərməyə bizi sövq etdiyindən düşünürük ki, «Qisas» povestinin milli Qaraçay nəsrinin inkişafında rolu böyük olmuş, bu əsərin əksər tərəfləri yazıçının bədii metodunun ortaya qoyulmasında, onun müəllif fərdiliyinin özəl xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində aparıcı rol oynamışdır. Bunu da qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, «Qisas» povestinə qədər Qaraçay nəsrində yalnız ümumi – hamıya məlum və hər hansı mübahisə doğurmayan həqiqətləri çatdırırdı. Qaraçay ədəbiyyatında əksər hallarda kəskin konfliktli vəziyyət və halların üstündən sükutla keçilirdi. Osman Xubiyev isə yeni məzmunlu əsər ortaya qoymaqla Qaraçay ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirməyə müvəffəq oldu. Əsərin əksər müddəaları, obrazları və onların müəllif traktovkası yetərinə polemik və mübahisəlidir. Bu əsərin polemikliyi ilə O.Xubiyev ilk növbədə ictimai-həyatın xeyli qatlarını təsvir mərkəzinə çəkməklə Qaraçayın və qaraçaylıların müasir aktual sosial problemlərinin ortaya qoyulmasını və həll edilməsini diqqətə çatdırmağı özünün vətəndaşlıq və yazıçılıq borcu hesab etmişdir.

5.7. 1950-1980-ci illər Qaraçay romanının poetikası

Qeyd edək ki, 1950-1980-ci illər də bütün bu dövrki çoxmillətli sovet ədəbiyyatında olduğu kimi Qaraçay nəsrində də BVM mövzusunda maraqlı sənətimirdi. Artıq 60-cı illərin sonlarına doğru Şimali Qafqaz, o cümlədən Qaraçay ədəbiyyatında müharibənin bədii dərkisi ilə bağlı xeyli təcrübə əldə edilmişdi. Bu möv-

zunun müxtəlif janr formalarında təcəssümünü (hekayə, povest, memuar, sənədli roman və s.) kabardin (A.Keşokovun «Sınımış nal» (1973) romanında, A.Naloyevin «Alov kölgəsi» (1973) hekayələr və povestində, B. Kardanovun «Zabitin qeydləri» (1974) povestində, malkar X.Zankişiyevanın «Dağlar oğlu – Baltik şahini» (1971) sənədli povestində; noğay F.Abdulcəlilovun «Güclülər ailəsi» (1950) povestində; abaza X.Jirovun «Oğul atası» (1970) romanında, K.Bratovun «Hay ver, qardaşım» (1967) povestində; lak (E.Kapiyevin «Qeyd kitabçası»); çeçen (L.Mütəllibovun «Tufana qarşı» (1972) povestlər və hekayələrində görmək mümkündür.

Müharibəyə həsr olunmuş Qaraçay nəsrinə gəldikdə isə biz onun əsas nümunələrini nəzərdən keçirərkən qeyd etdik ki, bu mövzuya müraciət Qaraçay yazıçılarının əvvəlki dövr yaradıcılığının inkişafı əsasında ortaya çıxmışdır. Tarixi və müharibə mövzusunda həsr olunmuş nəsr əsərlərinin poetikasının bəzi tərəfləri Qaraçay ədəbiyyatşünasları A.Qarayeva, S.Akaçiyeva, N. Kaçiyeva və başqaları tərəfindən öyrənilmiş, hətta S.Akaçiyeva 1980-ci ildə nəşr etdirdiyi «Qaraçay romanı. Janrın təşəkkülü və inkişafı» monoqrafiyasında ayrıca fəsildə «Qaraçay romanının poetikası»nı nəzərdən keçirmişdir. Belə mövzu Qaraçay romanlarının ilkin mərhələdəki süjet xətti olaraq götürməklə özündə folklor təsvirini bədii-şüurun mənbəyi olan süjet və kompozisiya müstəvisində axtarışlar aparmaqla müəlliflər getdikcə əsərlərini yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirirdilər.

İnqilabi-tarixi mövzulara həsr olunan romanlarda («Dağlarda səs», «Böyük Qaraçayda», «Dan ulduzu» və s.) süjetdə qaraçaylılar arasından çıxan inqilabçı obrazlarının əsas xüsusiyyətləri açılırdısa, «İllər və dağlar» tarixi-bioqrafik romanında sinfi mübarizənin gizli düşmənlərlə aparıldığı əks olunur və bu xüsusiyyət əsərin arxitektonikasına ustalıqla daxil edilirdi. Roman müəllifinin ustalığı özünü həm də onda əks etdirirdi ki, məsələn

H.Bayramukova təhkiyəni burada hadisələr arasındakı əlaqələrin pozulması əsasında yox, bir süjet xəttindən digərinə keçid şəraitində yox, məntiqi ardıcılıqla qura bilmişdir. «Əmanət», «Qisas», «İki zaman» kimi hər b mövzusunda həsr olunmuş romanlara gəldikdə isə bu ilk növbədə əsərlərin bədii problematikası və vəzifələri ilə, – yəni hadisələri və insanların tarixi taleyini müharibə və sülh şəraitində əks etdirməklə bağlı idi. Yanaşma və təsvirlər müxtəlifdir. Məsələn, M.Bayçorovun «Böyük Qaraçayda» romanı uğurlu kompozisiya quruluşuna malik olduğu halda Qaraçay romanlarının bəzilərində biz («Dağlarda səs») süjetin böyük sürətlə hərəkətini müşahidə edir, digər bir qismində («Qisas qılınıcı») onun aramlı inkişafının şahidi oluruq.

Qaraçay yazıçılarının janr-üslub axtarışları həm də dil ilə bağlı gedirdi. Belə ki, 1950-1980-ci illərdə Qaraçay romanı inkişaf etdikcə xalq poetik dili xəzinəsindəki təzə-tərlikdən istifadə edilməklə janrın dil imkanları daha da zənginləşirdi. Bu dövrdə Qaraçay romanının dili fərdiləşməklə, qəhrəmanların xarakterinin mahiyyətinin, onların əsas xüsusiyyətlərinin, davranış və hərəkətlərinin açılmasında mühüm mahiyyət kəsb edir. Qəhrəmanların nitqində canlı dialoq, daxili monoloq və s., dağlıların nitqindəki spesifik and formalarından istifadə xüsusi yer tutur («Dağlarda səs»).

Qaraçay romanında portret mühüm rol oynayır. Bu, «Böyük Qaraçayda», «İllər və dağlar» və «Qisas qılınıcı»nda xüsusilə görümlüdür. Bundan başqa «Qisas qılınıcı»nda Culduz, «Dan ulduz»unda Fatimə, «Dağlarda səs»də Nəzifət, «Qara sandıq»da Badimat, «Böyük Qaraçayda» Mukuyat, Zəhrət və Ölməz, «İki zaman»da Bela obrazlarının portret xarakteristikası diqqəti daha çox cəlb edir.

Qaraçay romanında («Dağlarda səs» və «İki zaman») insanın təbiətlə əlaqələrinə də xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. «Qisas qılınıcı» romanında insan təbiətlə paralel bir sıra təşkil edir. O.Xubiyevin «Əmanət» romanının üçüncü kitabında isə biz simvolik

paralelizmlərlə daha çox rastlaşırıq.

Qaraçay romanında («Əmanət», «İki zaman», «Qisas qılınıcı», «Dan ulduzu», «İllər və dağlar» və s.) lirik ricətlərə, epik ənənə ilə lirik vüsətin birləşməsinə daha tez-tez rast gəlirik. Belə məqamlarda müəlliflər öz qəhrəmanlarının taleyi haqqında daha çox düşünür, fikirlərə dalırlar. Eyni zamanda bu romanlardan bəzilərində bədii dil vasitələrindən uğurlu istifadə də diqqət çəkəməkdədir. Dil materiallarından istifadənin bu əsərlərdə məzmunu hopdurulması məhz belə vasitələrdən yararlanma prinsiplərinə söykənir və bədii ədəbiyyatın spesifik vəzifələri ilə xarakterizə və izah olunur. 1950-1980-ci illər romanlarından bəzilərinə (məsələn, «İki zaman») hadisələr bir-birini sürətlə əvəzləyir. Burada lakoniklik, əsərin obrazlı dili, hərbi hadisələrin dərinədən ümumiləşdirilməsi kimi məqamlar janrın təqdimatını daha maraqlı məcraya yönəldir. Bu romanda atalar sözü, zərbi məsəllər, metaforalar, müqayisələr, paralelizmlər, müharibə dövrünün məhsulu olan söz və söz birləşmələrini daha çox yaddaşlarda daşdırmışdır.

«Dağlarda səs», «Qisas qılınıcı» və başqalarında çoxsaylı üslubi fiqurlar, milli məişət, xarakter, psixologiya, geyim və mətbəx mədəniyyətini bildirən epitetlərdən genbol istifadə olunmuşdur.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövr Qaraçay romanında («Dan ulduzu», «Qara sandıq», «İllər və dağlar», «Dağlarda səs», «Böyük Qaraçayda», «Qisas qılınıcı», «İki zaman» və s.) folklor nəğmələrindən nümunələrin təqdimatı bu əsərləri xalqa daha yaxın və oxunaqlı etmişdir. Belə nəğmələrdə əməkçi insanların ağır taleyi, onlara qarşı edilən haqsızlıqlar, ədalətsizliklər əksini tapmışdır. Bəzən romanların infrastrukturuna daxil edilən xalq inancları nümunələri, nağıllar roman süjetində qaraçaylıların psixologiya və xarakterlərini əks etdirmək baxımından istifadə edilmişdir. Məhz bu tipli elementlər Qaraçay romanının özünəməxsus bədii aləmini yaratmışdır. Bundan başqa Qaraçay romanlarında Nəsr Xoca lətifələri, Nart eposunun elementlərindən və s. də geniş istifadə

olunmuşdur. Qaraçay romanlarında kifayət qədər geniş planda («məsələn, «Dan ulduzu»nda) biz Tanrıya (Teyri) müraciətlərlə də rastlaşırıq.

60-70-ci illər Qaraçay romanlarında («İllər və dağlar») nəğmələrdən istifadə ardıcıl xarakter alırdı. Burada «Qanamat» «Biynöger», «Candar» kimi qəhrəmanlıq nəğmələri daha geniş təqdim olunmuşdur. Bir sıra hallarda tarixi nəğmələrdən də romanlara fraqmentlər daxil edilmişdir. Bəzi romanlarda («Dağlarda səs», «Böyük Qaraçayda», «Dan ulduzu» və s.) Tatar xan, Biynöger və s. nəğmələrdən nümunələrə yer verilmişdir. Digər qism romanlarda müəlliflər əsərin aparıcı obrazları olan Nart batırlarını, yaxud Qaraçay-malkar nağıllarının qəhrəmanlarını Açemez, Yeryüzmək, Qarabatır, Çora kimi adlandırırlar.

Qaraçay romanlarının poetikasının xarakterik xüsusiyyəti onların süjetində müsbət qəhrəmanların atını öz yaxın dostu kimi dəyərləndirməsidir. Qaraçay eposunda bu atlar müxtəlif adlar altında – Sadak, Yelquş, Toru, Tülpar və s. kimi təqdim edilmişdir.

Qaraçay romanları xalq milli uşaq oyunlarının – aşıq-aşıq, daş atma, ox atma, gülüş, sıbızqı alətində (Qaraçay milli musiqi aləti) çalmaq, milli və dini bayramların keçirilməsi (məsələn, Qurban bayramı), qəhrəmanların milli toy geyimlərinə, belindəki qızılı kəmər, başındakı ağ ipək yaylıq, sinəsindəki qızılboyunbağı və s. təsvirində də kifayət qədər yer ayırmışdır.

1950-1980-ci illər Qaraçay ədəbiyyatının inkişafı həm də aparıcı sənətkarların fərdi yaradıcı üslubunun formalaşdığı dövr kimi nəzərdən keçirilməlidir. Roman janrına müraciət etməklə, onlar ictimai həyatda baş verən dəyişiklikləri diqqət mərkəzinə çəkməmişdilər. Qaraçay müəlliflərinin həmin dövrdəki bədii axtarışlarında insanın daxili aləminin ətraflı şəkildə təsvir olunmasına cəhd, həm də həmin dövrə qədər yazıçı baxışlarında təsvir obyektinə düşmədiyindən fərqli rakurslardan işıqlandırılmış və Qaraçay nəsrini yeni emosional məzmunla doldurulmuş, zənginləşdirilmişdir. Subyektiv başlanğıcla müşayiət olunan bu proses əsl bitkin xarakter-

lərin yaradılmasına kömək etməklə həyatda mövcud tipləri təsvir mərkəzinə çəkə bilmişdir. Qaraçay nasirlərinin roman qəhrəmanları insan ağrılarını, onun mənəvi tələblərini, ona olan inamı daha güclü şəkildə ifadə etmişdir. Sənətkarlar bu dövrdə öz qəhrəmanlarının daha çox mənəvi problemlərini həll etməyə, onları müxtəlif tipli həyat situasiyalarına salmaqla sınıqdan keçirmiş, parlaq milli xarakterlər yaratmağa səy göstərmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Акачиева С. Карачаевский роман. Становление и развитие жанра. Черкесск, 1980.
2. Багъатырланы Х. Эске тышюрюле. Черкесск, Карачай-Черкес китаб изд-во. 1963.
3. Байрамукова Х. Вечные всадники. М., 1984.
4. Байрамукова Х. Айран. М., 1984.
5. Батчаев М. Мои земляки. Повести. Черкесск, 1972.
6. Батчаев М. Быть человеком. Повести, рассказы, новеллы. М., 1987.
7. Бекизова Л.А., Караева А.И., Тугов В.Б. Жизнь, герой, литература. Черкесск, 1978.
8. Боташев З.Ш. Мифо-фольклорные истоки и литературные взаимодействия в карачаевской прозе второй половины XX в. Filol.üz. fəls. dokt. diss.avtoref., Карачаевск, 2009.
9. Чанкаева Т.А. Эволюция карачаевской литературы 1920-1960-х годов: Проблематика, поэтика, межлитературные связи. Filol.üz. elm. dokt.diss.avtoref. М., 1998.
10. Джанибекова Р.А. – Х. Тема Великой Отечественной войны в литературе, искусстве и научных исследованиях Карачаево-Черкессии // Карачаево-Черкесия в годы Великой Отечественной войны. Черкесск, 1982.
11. Эбзеланы Х.Мунир. Бычакъны ауузунда. Черкесск, 1966.

12. Ершов Л.Ф. История русской советской литературы. М., «Высш.шк.», 1982.
13. Ефрюкова Н.В. Русскоязычная карачаевская и балкарская проза: жанровая эволюция и поэтика: К.Кулиев и А. Суюнчев. Filol.üz. fəls. dokt. diss.avtoref. Карачаевск. 2008.
14. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. İşlən. və təkmil. 4-cü nəşri. Tərt.ed. Ə.Mirəhmədov. Bakı, “Maarif”, 1988.
15. Хубийланы О. Аманат. Роман. Черкесск. 1-чи китаб, 1959, 2-чи китаб, 1961.
16. О.Хубиев. Месть. Черкесск, 1977.
17. О.Хубиев. Люди.Черкесск, 1986.
18. Хубиева З.И. Карачаевская повесть 1960-1980-х годов: проблема жанрово-стилевых исканий. Filol.üz. fəls.dokt. diss.avtoref. Карачаевск, 2001.
19. Кагиева Н. Халимат Байрамукова. Очерк творчества. Черкесск, 1966.
20. Кагиева Н.И. Судьба страны – твоя судьба. Очерк творчества. Черкесск, Кар.-Черк. отд. Ставро. книж. изд-ва., 1973.
21. Караева А.И. Очерк истории карачаевской литературы. М., “Наука”, 1966.
22. Караева А.И. О военной прозе в современной карачаевской литературе. Черкесск, 1971.
23. Караева А.И. Карачаевская литература// История советской многонациональной литературы. В 6-ти т., Т.5, М., “Наука”, 1974.
24. Караева З.Б.Формы эпического повествования в современной многонациональной прозе. Черкесск, 1983.
25. Караева А.И. Обретение художественности. М., 1988.
26. Къобанланы Д. Эки заман. Роман. Черкесск, I-чи китаб, 1965, II-чи китаб 1966, III-чу китаб, 1968
27. Корхмазов К.М. Меч мести. Черкесск, кн.1, 1970; кн.2, 1974.
28. Кубанов Д. Х-А. Голос в горах. Роман, Черкесск, 1963.
29. Лайпанланы С. Бир кюн сыртда. Биринчи атлабла.

Черкесск, 1958.

30. Лайпанланы С. Къарачайны уланы – Белоруссианы джигити. Черкесск, 1964.

31. «Ленинни байрагъы» газети, 1967, 9 мая.

32. Мамчуева Ф.М. Этноментальные аспекты прозы Муссы Батчаева в свете жанрово-стилевых исканий карачаевской литературы второй половины XX столетия. Filol.üz. fəls.dokt. diss.avtoref. Нальчик, 2010.

33. Mir Cəlal, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, «Maarif», 1972.

34. Резунова И.А. Проблемы двуязычного творчества в северокавказском литературном процессе и своеобразие русскоязычной карачаевской литературы. Filol.üz. fəls.dokt.diss. avtoref. Майкоп, 2004.

35. Суюнчев А. Щедрое сердца // Человечность. Черкесск, 1966.

36. Tağısoy N. Qaraçay ədəbiyyatında müharibə mövzusu. Türk xalqları ədəbiyyatı (Məqalələr toplusu). № 4, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012.

37. Tağısoy N. Həlimət Bayramukova və Qaraçay romanı. Türk xalqları ədəbiyyatı. (Məqalələr toplusu). №6. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013.

38. Теунов Х.И. Род Шогемокowych. Романы. Повесть. М., «Сов. писатель», 1972.

39. Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. 22-ci c. Karaçay-Malkar Edebiyatı. Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.

40. Уруймагова Е.А. Навстречу жизни. Роман. Изд-во 5-ое, кн.1. Орджоникидзе, «İR», 1976.

41. Şamil Ə. Uyğur, qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı, «Nurlan», 2011.

42. Шаманова З. Проза Османа Хубиева в свете формирования эпических традиций карачаевской литературы. Filol. üz. fəls.dokt.diss.avtoref. Черкесск, 2002.

VI FƏSİL

Müasir Qaraçay ədəbiyyatında milli özünəqayıdış və özünüdərk axtarırları

Bu dövr Qaraçay nəsrində qaraçaylıların öz tarixi vətənlərinə dönüşü məsələsi daha mühüm şəkildə gündəmə gəlirdi. Bir sıra yazıçılar qaraçaylıların deportasiyası dövrünə müraciət etməklə onların qürbətdə yaşadığı illərdəki əzab və ağrıların bütünü təfsilatları ilə təsvir etməyə çalışırdılar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu məsələ «60-80-ci illər Qaraçay povesti: janr-üslub axtarırları problemi» dissertasiyasının müəllifi Z.İ.Xubiyevanı da yetərincə məşğul etmişdir (12). Bu problemi işıqlandıran əsərlərin müəllifləri haqlı olaraq göstərirdilər ki, çətin sürgün illəri onlara kömək əli uzatmış insanlara minnətdarlıq hissini məhv edə bilməzdi. Yazıçılar sürgün həyatı yaşamış insanların xarakterinin daxili hərəkətini və onun formalaşma şəraitini açmaqla bu insanların və cəmiyyətin ümumi pozulmuş talelərinə görə məsuliyyətdən kənar qala biləməyəcəklərini, onların qorunması üçün mühüm hüquqi bazanın vacibliyini göstərməyi də yaddan çıxarmırdılar. qaraçaylıların deportasiya məsələsinə yeni mövqedən yanaşma milli yazıçıların əsərlərində həm də vətən tarixində baş vermiş hadisələrə, onda mövcud olmuş ləkəli məqamlara vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşmanı ortaya qoyurdu.

Bu müstəvidə Osman Xubiyevin “Yuxusuz gecələr”, “Qisas”, “Adamlar”, “Asi”, Həlimət Bayramukovanın “On dörd il”, Fatimə Bayramukovanın “Kədər kitabı” və s. əsərlər qeyd edilməlidir. Qaraçay yazıçılarının özləri etiraf etdiyi kimi uzun zaman kəsiyində doğma xalqın sürgünü kimi ağırlı məsələdən danışmağa onlara üz vermiş qanunsuzluqlara qarşı bədii sözün gücündən istifadə etməyə imkan verilmədiyindən, ən yaxşı halda bu barədə yalnız üstüörtülü pıçıldamağa məcbur olmuşlar. Bununla bağlı istedadlı Qaraçay yazıçısı Həlimət Bay-

ramukova aşağıdakıları söyləmişdi: “Bizim dövrdə yazıçıların yarımhəqiqəti yox, həqiqəti danışmaq imkanı yaranmışdır. Ağrılı nöqtə və bədlikləri olduğu kimi göstərmək, onları işarələmək lazım deyildir” (4).

O.Xubiyevin deportasiya mövzusunda həsr edilmiş «Asi» romanında şəxsi taleyin tarixi hadisələrə adekvatlığı roman janrındakı epik təsvirə uyğun olaraq kifayət qədər dolğun ifadə olunmuşdur. Zöhrə Şamanova bununla bağlı yazır: «Osman Xubiyev yaradıcılığı nasirin tədqiqatçılıq pafosu, onun nəsrinin analitik başlanğıcının yüksəlişdə olduğunu sübut edir. Bütün bunlar, heç şübhəsiz ki, 60-80-ci illər Qaraçay nəsrinə onun yeni bədii səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm töhfədir» (16,13). Doğrudan da bədii tarixilik təfəkkürü daim cilalanmaqda olan O.Xubiyev təsvir etdiyi zamanın üfüqlərini, tarixi hadisələrin faciə və miqyaslarının mahiyyətinə dərinədən nüfuz edə bilərkən tarixi faktları müasirlik mövqeyindən qiymətləndirməyə səy göstərməklə özünün vətəndaşlıq prinsiplərini sərgiləməyə müvəffəq olmuşdur. «Asi» romanı hadisələri məhz belə mövqedən işıqlandırır. Əsərdə deportasiyaya məruz qalmış Qaraçay xalqının acı taleyi Vətən həsrəti ilə əlaqəli olmaqla, faciəvilik fonunda canlandırılır. Tarixi hadisələr müəllif tərəfindən səbəb-nəticə əlaqələri müstəvisində nəzərdən keçirilərkən əsərin epik mahiyyətinə tam şəkildə uyğunlaşdırılır. «Asi» romanı, hər şeydən əvvəl, dramatik kolliziyalarla zəngindir və öz sosial mahiyyəti etibləri ilə dramatikdir. Vətəndən kənarında, qürbətdə yaşama ilə bağlı hadisələr faktik olaraq yazıçının dərin ümumiləşdirici fikirləri üçün əsas kimi xidmət etmişdir. Tarixi dövrü təhlil etməyi qarşıya məqsəd kimi qoymuş yazıçı xalq həyatının ən dönüşlü məqamlarına, fakt və hadisələrə vətəndaşlıq mövqeyindən nəzər salmışdır. Onun romanına təsvirçilik yaddır. Müəllif keçmiş, indi və gələcək arasında məntiqi əlaqələr qurur, tarixi zamanı zəruri mənbələri nəzərdən keçirməklə araşdırır. Buna görə də O.Xubiyev nəsr bədii kolorit

baxımından tarixi xarakterli olmaqla onun bütün qəhrəmanlarının davranışları psixoloji motivasiya ilə yüklənmişdir. Elə buna görə də həyat hadisələri və tarixi zaman «Asi» romanının ana xəttini təşkil edir.

«Müstəmləkəçilər xalqları nə qədər bir-birindən ayırmağa çalışsalar da, insanların dünyagörüşləri genişləndikcə, oxuyub yeni bilgilərə yiyələndikcə onlar milli kimliyini yetərincə ortaya qoymağa, zor şərtlər altında olsa belə, həqiqəti yazmağa, doğru olanı xalqa çatdırmağa çalışacaqlar» (15, 280).

1980-ci illərdə Qaraçay yazıçıları xalq taleyinin ən ağırlı məqamlarına nəzər salmağı problemin bədii nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmasını diqqət mərkəzinə çəkməyi zəruri hesab edirdilər. Belə olduğu təqdirdə şəxsiyyətin taleyi ilə xalqın taleyi dövrün ictimai problemləri ilə paralel şəkildə ifadə olunurdu. Belə müstəvidə qəhrəman xarakterləri və onların təkrarsız taleyi xalq həyatının bütün gerçəkliklərə söykənilərək açılmasına şərait yaradırdı. Həmin dövrdə yazıb yaratmış O. Xubiyev, H. Bayramkova, A. Süyunçev, M. Batçayev, H. Ebzeyev kimi istedadlı Qaraçay yazıçılarını ümumi bir fikir – insan və onun həyatına mənəvi-etik münasibət, onun üzərində fəlsəfi mülahizələr və s. kimi münasibətlər məşğul edirdi. Əlbəttə, nəzərdən keçirdiyimiz dövr Qaraçay nəsrini əsasən cəmiyyətdə gedən proseslərin bədii-obrazlı həllini verməyə çalışırdı. Dövrün konfliktləri əsərlərin əsasında oturmuş kolliziyaları əks etdirirdi. Bu dövr Qaraçay yazıçılarının əsərləri bizə öz dövrünün tendensiyalarını tam şəkildə açmaq üçün fərdi reseptlər verir, gerçəkliksə əsas sosial qüvvələrin konfliktləri və ziddiyyətlərin köməyi ilə əsərlərdə canlandırılırdı. Belə əsərlərin personajları öz aralarında qarşılıqlı şəkildə özünəməxsus ansambl yaratmaqla müəllif məramını ortaya qoymaqla səy göstərirdilər. Personajlardan hər biri öz sosial simasını əks etdirirdi. Yaxşı, ya pis insan olmasından asılı olmayaraq, onlar xalqın özü haqqında təsəvvürlər yaradırdılar. Bəlkə elə buna görə də idraki baxımdan

bu dövr Qaraçay nəsrinin etdiyini heç bir sosial tədqiqatların ortaya qoya bilmədiyi zəruri bir iş kimi qiymətləndirmək daha düzgün olardı. Çünki bu əsərlərdə mühüm mənəvi-estetik faktor özünü daha yaxşı əks etdirirdi. Bu əsərlərin ana xəttində vətəndaşlıq ideali, vətənə xidmət məsələləri dayanırdı.

Bu dövr Qaraçay nəsrinin mahiyyət yükünü milli xarakteri əks etdirmək və onun haqqında dərinlən düşünmək təşkil edirdi. Belə qəhrəmanların obrazlarında vicdan hissi, analitik tərakkür, daxili zənginlik, təbiət gözəlliyini dərinlən hiss etmə və s. kimi məqamlar dayanırdı. Qaraçay nasirləri şəxsiyyətə, onun tərakkürünə, mənəvi axtarışlarına, onların vətən və xalq taleyini həll etməyə necə can atdıqlarına daha çox yer verməyə çalışırdılar. Bu baxımdan O.Xubiyevin “Adamlar” (“Adamlar”) povesti diqqət mərkəzinə düşür. Dağlı qadınları Afyacan, Zəriyyət və digərlərinin obrazlarında məhz belə daxili zənginlik və böyük hisslərlə yaşamanı görmək mümkündür. Daxili monoloqlar, lirik ricətlər qəhrəmanın xarakteri, onun mənəvi aləmi, həyat baxışlarını əks etdirmək baxımdan əsərlərin ana xəttinə ustalıqla yerləşdirilirdi. Əlbəttə, Qaraçay nasirləri belə təsviri heç də boşuna ortaya çək-mirdilər. Məsələn, 1950-1980-ci illər povestində başlıca mövzu BVM-nin məşəqqətlərini əks etdirmək olsa da, burada daha çox mənəvi-əxlaqi problemlərin, beynəlmilətçilik borcunun, yüksək humanist idealların, vətənpərvərliyin ortada dayanması ilə yanaşı, qaraçaylıların milli taleyi məsələsi də az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Bu, qaraçaylıların sürgününün gündəmə gətirilməsidir. Qaraçaylıların vətən təəssübü çəkən oğullarını millətçilik damğası altında sürgünlərə, min bir məhrumiyyətlərə məruz qoyan sovet siyasət məşını Qaraçay xalqının da tarixi taleyinə qara səhifələr yazdı və bu, Qaraçay nasirlərinin nəzərindən yayınmadı. 1930-1950-ci illər ictimai-siyasi proseslərinin ən böyük hadisəsi olan repressiya və sürgünlər Qaraçay ədəbi mühitindən kənarda qalmaqda. Mənfur siyasi hadisə olan repressiya və deportasiya Azərbaycanda, Orta

Asiyada və Qazaxıstanda olduğu kimi, Şimali Qafqazda yaşayan türklərin həyatının da ən iyrənc və qorxulu səhifələrindəndir. Stalinin, Beriyanın, Molotovun, Mikoyanın, Koqanoviçin və bu kimi digərlərinin sərəncam və tapşırıqları ilə Qaraçay milli ziyalılarının, xalq təəssübü çəkən oğullarının aradan götürülməsi bir göz qırpımında baş verirdi: onlara əvvəl millətçi, xalq düşməni yarlıkı yapışdırılır, sonra onlar üzərində mənfur işgəncələr həyata keçirilirdi. Məsələnin kökü isə lap uzaqlardan rişələnirdi. Bu, XIX əsrin sonuncu rübündən, daha doğrusu, 1877-1878-ci illərdə cərəyan edən Türkiyə-Rusiya müharibəsindən sonra Qafqazdakı üsyanlardan başlamışdı. Lakin ruslar türklər üzərində qələbə çaldıqlarına görə Qafqaz türklərinin qanı batırılmışdır. Bu isə Qaraçay-malkarların yaddaşından silinməmişdi.

1917-ci il bolşevik istiqlalıyla Qafqaz türkləri də hərəkətə gələrək gələcək istiqlala bel bağlamış, hətta bu bölgədə yaşayan digər xalqlarla birlikdə Vladiqafqazda xalq qurultayı keçirmiş, qurultayda Dağıstan, Kumux, Terek vilayəti, Çeçen-İnquş, Osetin, Kabardin, Qaraçay-Malkar, Adıgey, Abxaz və başqaları öz talelərini həll etdikləri bir məqamda 7 noyabr 1917-ci ildə bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra daxili çəkişmələrə rəvac verilmişdir. Bu zaman qeyri-ruslara qarşı mübarizə kifayət qədər sərtləşdirilmişdi. Ruslar region əhalisini təbliğat gücünə ələ almaq istəsə də, qafqazlılar bolşeviklərin yalanına inanmamışdılar. Buna görə də Şimali Qafqaz Mərkəzi Komitəsi Rusiyadan ayrıldığını bəyan etmişdir. Türkiyə bu məsələyə rəğbətlə yanaşdığından Qafqaz Cümhuriyyəti heyəti İstanbula gedib orada yaxşı qarşılanmış və 11 may 1918-ci ildə Şimali Qafqazın müstəqil dövlət olduğu elan olunmuş və bu haqda qərb dövlətlərinə bildirilmişdir. Qaraçay-malkar türkləri də bu dövlətin tərkibində idilər, lakin o qısa ömürlü olmaqla 1921-ci ildə süquta uğramışdır.

Qaraçaylı general Mirzəqul Kırımşamxalov Qaraçay əsgərləri ilə birlikdə bolşeviklərə qarşı şücaətlə vuruşmuşdur. Ruslar böyük

əsgəri qüvvə ilə qaraçaylıların üzərinə yerimişlər. Qüvvələr nisbəti qeyri-bərabər olduğundan onların qarşısında üç ay tablayan qaraçaylılar məğlubiyyətə uğramışlar. Bundan sonra 1921-1926-cı illərdə qaraçaylılar nisbətən stabil həyat sürməyə başlamış, lakin 1926-1928-ci illər arasında xalqın bir sıra elm adamları, yazıçılar, şairlər, həkimlər, din xadimləri və ziyalılar edam edilmişlər.

Alman-rus müharibəsi başlamazdan əvvəl Qaraçayda NKVD birlikləri ilə Qaraçay generalları arasında ixtilaf davam etməkdəydi. Stalin tərəfindən 1929-cu ildən məcburən başlanan kollektivləşmə Qaraçayda ciddi müqavimətlə qarşılanmışdı. Belə mübarizə şəraitində qaraçaylılar tarixən onlara məxsus olan əmlakdan əl çəkmək zorunda qalmışdılar. Elə buna görə də 1929-1930-cu illərdə Qaraçay-malkarlar mövcud hakimiyyətə qarşı üsyan etmişdilər. Qanlı döyüşlərdə onlar burada bir sıra əraziləri öz nəzarətlərinə götürə bilmişlər. Tezliklə ruslar, Sovet hökuməti öz strategiyasını dəyişərək kolxoz sisteminin aradan qaldırılacağına və özəl mülkiyyətin bərqərar olması ilə bağlı vədlər vermişlər. Stalinin bu sözünə inanan qaraçaylılar mübarizədən əl çəkməyə meyilli olmuşlar. Əvəzində rus ordusu geniş miqyaslı əməliyyatlar həyata keçirməklə, qaraçaylıların bir hissəsini güllələmiş, başqa bir hissəsini edam etmişdir. Bunun ardınca Sovet rəhbərləri Qaraçay kommunistlərini də təqib edib 1936-cı ildə edama məruz qoymuşlar. 1938-ci ildə Qaraçayda, demək olar ki, idarə və təşkilatlarda çalışa biləcək hər hansı bir qaraçaylı tapmaq mümkün deyildi.

Alman-rus müharibəsi zamanı münasibətlər daha da tarımlaşmışdı. Almanlar Qafqaza girdikləri zaman ilk dövrlərdə Qızıl Ordu onların qarşısında tablaya bilməmiş və qaraçaylılar – malkarlarla birlikdə ruslara istədikləri kimi divan tutmağa müvəffəq olmuşlar. Almanlar bu bölgəyə girdikdən sonra Qaraçay-Malkarların heç nəyinə – dininə, özəl mülkiyyətinə, adət və ənənələrinə toxunmamışdılar. Məscidlər yenidən açılmışdır. Həyat yenidən

öz məcrasına düşdüyü zaman almanlar bu ərazilərdən çəkilmək məcburiyyətində qalmışlar. Qızıl Ordu dəstələri Qaraçay-malkara girərək buranı darmadağın etmiş, kəndləri viran qoymuşlar.

1943-1944-cü illərdə Stalin tərəfindən verilmiş bir sıra qərarlara görə Qaraçay-malkarlar öz ata yurdundan Orta Asiyanın müxtəlif ərazilərinə sürgün edilmişlər. Onları gecə saatlarında yatdıqları yerdə eşelonlara doldurub, Orta Asiyanın müxtəlif bölgələrinə dağıtmış, səpələmişlər.

Bütün bunlar repressiyaya və sürgünə münasibətlərin ziddiyyətli olduğunu sübut edir. Rusların, Stalin siyasətinin bu istiqamətdə keçirdiyi tədbirlər yalnız şəxsiyyətlərə qarşı yönəlmir, xalqın milli-mənəvi, mədəni genosidinə səbəb olurdu; tarixi mədəniyyət abidələri dağıdılır, yüz illərlə yaşı olan məscidlər, minarələr, abidələr uçurulur, qiymətli əlyazma və kitablar yandırılır. Ərəb əlifbası ilə olan əlyazmaların evdə saxlanması sahibinin panislamist kimi məhkum edilməsi üçün yetərli olurdu (13,117).

Stalindən sonra Sovetlər birliyinin rəhbərliyinə gəlmiş N.S.Xruşçov 1957-ci ildə Qaraçay-malkarların ana vətəninə dönməsi ilə bağlı qərar vermişdir. Min bir bəlalar içində yaşamış qaraçaylıların salamat qalanları ana vətənə dönsə də, bəlalar bununla bitməmişdir. Çünki onlar haqsız yerə deportasiya olunmasını rəsmiləşdirən sənədin ortaya qoyulmasını tələb etsələr də, türk xalqlarına qarşı aparılmış diskriminasiya dövlət səviyyəsində nəzərdən keçirilməli və qaraçaylılar öz haqlarına qovuşmalıydılar. 1989-cu ildə bununla bağlı xeyli cavablar ortaya atılsa da, yalnız 1991-ci ildə Rusiya Federasiyasının Duması məsələlərlə bağlı qərar qəbul etdi. Qaraçaylılar ana vətənə qayıtsalar da, bu xalqın neçə-neçə əvəzsiz övladlarının Sovetlər birliyi rəhbərliyi tərəfindən güllələnməsi, deportasiyaya məruz qalıb, sürgün dövründə həyatını qeyb etmələri onların tarixi yaddaşından heç vaxt silinməyəcəkdi. Qaraçaylılar və malkarlar sürgündən sonra vətənə qayıdanda onların yaşadıkları ərazilərin yenidən dəyişdi-

rilməsi yenə də qaraçaylılarla malkarların vahid ərazilərdə yaşamasını mümkünsüz etdi. Elə buna görə də bu gün qaraçaylılar Qaraçay-Çərkəz, malkarlar Kabardin – Malkar Respublikalarında yaşamağa məcburdular.

1950-1980-ci illər dövründə nəinki Qaraçay ədəbiyyatı (repressiya və sürgünün bütün sifətlərini görənlər) həm də Azərbaycan yazıçıları Sovet mövzusu, sosialist beynəlmiləçiliyi ilə yanaşı, həm də millətin yurd, həyat, təbiət sevgisini yaradan hissləri daha çox qabartmağa meyilli idilər. Belə ki, 50-60-cı illər Qaraçay ədəbiyyatının ən tanınmış nümayəndəsi Həlimət Bayramukova, dövrün ən təhlükəli və amansız şəraitinə baxmayaraq, «Kaçanı ailəsi» («Карчаны Юдегеси») kitabında digər Qaraçay sənətkarlarının əksinə olaraq, açıq-açıqına xalqın əski adət və ənənələrinin aradan qaldırılmasına qarşı çıxmış, milli dəyərlərinin yaşamasını hər şeydən üstün tutmuşdur.

Yuxarıda söylədik ki, 30-50-ci illər Qaraçay türklərinin Orta Asiyanın müxtəlif bölgələrinə sürgün edildiyi dövrdür. Elə buna görə də Qaraçay türklərinin sürgün həyatı yazılı Qaraçay ədəbiyyatının ölü dönəmi adlandırılır. Məhz bu dövrdə bir sıra Qaraçay ədəbiyyatı nümayəndələri və aydınları müxtəlif bəhanələrlə zindanlara salınmış, sonra isə işgəncələrə məruz qoyularaq öldürülmüşlər. Orta Asiyaya sürgün olunanlar isə kölə kimi çalışmaq-la yalnız bir qarın çörəyə görə məhrumiyətlərlə ömür sürməyə məhkum olmuşlar. Lakin bütün bu çətinliklər Qaraçay ədəbiyyatının nümayəndələrini heç də sona qədər sarsıtmamış, onlar özlərində güc tapıb bir sıra antologiyaların, məcmuələrin ortaya çıxmasına imza atmışlar. Belə sənətkarlar sırasında Abdükərim Bayqulov, Əzəmət Suyunçev, Seyid Laypanov. Məhəmməd Xubiyev və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

Maraqlıdır ki, nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə qaraçaylılar Orta Asiyadakı sürgün həyatını sona yetirib Qafqaza döndükdən sonra Həlimət Bayramukova və Osman Xubiyev kimi öndə gedən sənətkarlar Qaraçay ədəbiyyatının yenidən qurulmasını özlərinin

vətəndaşlıq borcu hesab edirdilər.

Elə buna görə də onların əsərlərinin başlıca mövzusu vətənə qovuşma həyəcanını əks etdirmək baxımından maraq doğurur. Eyni zamanda bu yazıçılar öz işlərini ehtiyatlı tutmağı da nəzərdən qaçırmırdılar. Çünki Kommunist ideologiyasının tüğyan etdiyi bir zamanda Sovet rəhbərliyinə minnətdarlığı da yaddan çıxarmaq olmazdı. Belə münasibətin nəticəsi olaraq Çerkesskdə nəşr olunmuş «Ürək şərqi deyir» kimi nümunə sədaqət məsələsini əks etdirməklə oxucuların diqqətini belə bir məqama yönəldirdi: «Ədalət itmir, məhv olmur. Kommunist partiyasının köməyi sayəsində, uzun bir müddətdən sonra Qaraçay qəzetləri yenə ana dilində yayımlanmağa, uşaqlarımız öz ana dilində ünsiyyət etməyə və şərqi söyləməyə başladılar. Qaraçay ədəbiyyatı yenidən quruldu. Bu, eyni zamanda bütün xalqın güvəncidir» (14, 226). Təbii ki, bu fikirlər dövrün tələblərindən qaynaq alan məsələlərdir. Belə münasibətə görə sənətkarları suçlamaq da düzgün olmazdı.

1980-ci illərdə M.S.Qorbaçovun SSRİ-də demokratiya, aşkarlıq və yenidənqurma siyasəti Qaraçay ictimai, siyasi, mədəni həyatından da yan keçmədi. Bu dövrlərdə Qaraçay ədəbiyyatında dirçəliş və dəyişikliklər baş verirdi. Qaraçaylılar az da olsa siyasi basqılardan qurtulmuşdular. Buna görə də poeziyada olduğu kimi nəsr əsərlərində də milli dəyər və millətçilik hissləri ön plana çıxırdı. Bu dövrdə yazıb yaratmağa yenidən başlayan gənc ədəbi qüvvələr Qaraçay türklərinə qarşı aparılmış haqsızlıqları dilə gətirir, Orta Asiyaya heç bir əsas olmadan sürgün olunmuş vətən övladlarının hesabını soruşur, başda Stalin olmaqla Sovetlər birliyinin ən məşhur liderlərini açıq-açığına lənətləyirdilər. Belə gənc ədəbi qüvvələr sırasında ilk növbədə Bilal Laypanov, Fatima Bayramukova və başqaları ön sırada dayanırdılar.

Məhz nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə ictimai və milli şüurun fəallaşması, sosial və mənəvi problemlərin mahiyyətinə daha dərinləndirən nəzərə salma və s. kimi məsələlər Qaraçay nasirlərinə müasir dövrün müxtəlif tərəflərinə yenidən diqqət yetirməyi gündəmə

gətirir, yeni bədii vasitələr, yeni üslub, yeni əxlaq problemləri işləyib oxuculara təqdim etməyi tələb edirdi. Qaraçay nəsrində bu dövrdə sxematik qəhrəman yerinə düşünüən, təhlil edən personajlar ayaq açdı. Çünki bu dövrdə qəhrəmanın belə konsepsiyası onun həyata münasibətindən doğulurdu. Z.Xubiyeva yazır: «İnsanda insanlıq oymaq müxtəlif yazıçıların başlıca bədii-ənənəvi məqsədidir. Onlardan hər biri bu vəzifənin fərdi-bədii həllini yaradıcılıq fərdiliyi, ədəbi təcrübə və peşəkarlıq ustalığına müvafiq olaraq tapır. Buna görə də burada məhz üslub müxtəlifliyi ortada dayanırdı. Əsərlərdə mühüm yeri öz taleyi, el taleyi və həyatı üzərində düşüncələr tutur» (12, 15).

Qaraçaylıların tarixi taleyində qara ləkə olan repressiya və deportasiyalar sənətkarları daim narahat edirdi. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz yazıçılarla (Osman Xubiyev, Həlīmət Bayramukova, Fatimə Bayramukova və başqaları) yanaşı, İbrahim Appakov da öz yaradıcılığında deportasiya mövzusunda yan keçməmişdir. Hələ XX əsrin 90-cı illərində iynar (bayatı) janrında qələmə alıb «Minqi Tay» jurnalında nəşr etdirdiyi parçalarda şairin deportasiyanın məşəqqətlərini necə dilə gətirdiyini görmək mümkündür:

*Niyə sərgərdan olduq,
Qürbətdə keçdi illər.
Qaldı bizdən uzaqda
Doğma obalar, ellər.*

*Cocuq, uşaq qırıldı,
Məhv oldu bizimkilər.
Tapılmadı dünyada,
Bizə rəhmi gələnlər.*

Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, 1943-cü ilin keşməkeşli müharibəsi dövründə qaraçaylılar misli görünməyən sürgünə məruz

qalmışdılar. Və yalnız 1957-ci ildə uzun-uzadı davam etmiş qanlı-qadalı illərdən sonra onlar ilk eşelonlarla öz tarixi vətənlərinə qayıtdılar. Buna görə də Qaraçay-Çərkəz Respublikası Prezidentinin Qərarı ilə 3 may Qaraçay xalqının yenidən Doğuluşu Günü elan edilməklə hər il bu tarix Respublikada yaşayan xalqlar tərəfindən bayram edilməkdədir. Qaraçay xalqının bəxtinə düşmüş bu çətin və mürəkkəb sınaq illəri haqqında nəinki jurnalistlər, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, sənətkarlar, şairlər, yazıçılar, ziyalılar, elm adamları, həm də siyasətçilər, yüksək rütbə sahibləri daim çıxışlar edir, məqalələr və materiallar çap etdirməklə o müdhiş günün «qurucularını» və «layihələndiricilərini» lənətləyirlər (1;2). Bundan başqa bu mövzuya həsr olunmuş jurnalist Svetlana Zaytsveanın «İsmayıl Əliyevin dünyaları», İbrahim Appakovun «Sərgərdanlıq və sınaq», «Unudulmuş epopeya» kimi materialları və digər bədii nümunələr qaraçaylıların başına gətirilənlərin görümlü mənzərəsini yaradır (3;4).

İsmayıl Əliyev və İbrahim Appakov tamamilə müxtəlif amp-lualı şəxsiyyətlərdir. Birinci böyük alim, elektrotexnika sahəsində tanınmış professor, Akademiyanın müxbir üzvü olub, bununla belə kiçik saylı xalqlar arasında Ömər Xəyyamı Qaraçay dilinə birinci tərcümə edənlərdən biri, xeyli poetik məcmuələr müəllifi, fəal ictimai xadim, Rusiyada yaşayan repressiya olunmuş xalqların reabilitasiyasının praktik dövlət xətti üzrə işləmələrin rəhbəri, sülh yaradıcı insan, Rusiyada millətlərarası münasibətlər sahəsində İlin adamıdırsa, həm də istedadlı və çoxcəhətli fəaliyyətlə məşğul olan böyük şəxsiyyət kimi tanınmaqdadır. O, Qaraçay-Çərkəz Respublikasında doğulub şair və siyasətçi kimi formalaşaraq hazırda Moskvada yaşayıb-yaratsa da, doğma xalqın maraqları onu heç zaman Qaraçaylıların taleyinə biganə qoymamışdır. Buna görə də o, bütün şüurlu fəaliyyətini repressiya olunmuş nəinki qaraçaylılar, həm də digərlərinə münasibətdə haqqın-ədalətin bərpa olunmasına, zəfər çalmasına yönəlmişdir.

İbrahim Appakov isə şair-bard XX əsr rus nəğməkarlarının əsərlərini Qaraçay dilinə çevirən söz sahibi və eləcə də «Унутулгъан эпопея» («Unudulmuş epopeya») adlı qu nəğməsi hesab edilən poetik məcmuə və kitab müəllifi, sanki həm də bir folklor toplayıcısı, xalq nəğmələrinin ifaçısı, doğma xalqının sürgün olunması ilə bağlı materialları bacarıqla yığıb kitabında uğurla təqdim edən mahir istedad sahiblərindəndir. «Unudulmuş epopeya» kitabında İbrahim Appakov 1956-cı ildə N.S.Xruşşovla görüşmüş Qaraçay xalqının səkkiz nümayəndəsindən söhbət açır ki, onlar bu görüşdə «şəxsiyyətə pərəstiş» dövründə baş vermiş özbaşınalıqları, ədalətsizlikləri, qaraçaylılara qarşı edilmiş haqsızlıqlar və zorlamalarla bağlı ona məlumatlar vermişdilər. İ.Appakov kitabını ona görə «Unudulmuş epopeya» adlandırmışdır ki, sürgün olunanlar yaddaşlardan silinməsinlər. Jurnalist Y.Uzdenovun «Unudulmuş epopeya» kitabına yazdığı «Ona görə yaddan çıxmasın ki» adlı giriş sözündə əsərin yaranma tarixinə işıq tutulmaqla qeyd olunur ki, bu kitab sənədlərə söykənməklə Qaraçay nümayəndə heyətinin qohumlarına N.S.Xruşşovla Kremldə və eyni zamanda Qaraçay-Çərkəz Respublikasının xeyli yaşayış məntəqələrində yer almış görüşlərlə bağlı məqamları əks etdirməklə, həm də burada çoxsaylı kitab, qəzet və jurnal materiallarından istifadə olunmuşdur. 1956-cı ildə Moskvaya getmiş adı çəkilən nümayəndə heyətinin tərkibində olanlardan yalnız bir nəfəri Üçkeken kəndində yaşayan Umar Urusov sağ qalmışdı (5,3-7).

İbrahim Appakov əsəri əvvəl iynar janrında qələmə almışdır. Məsələn, Kabarda-Malkar Respublikasında nəşr olunan «Minqi-Tau» jurnalında onun kitabı «İynarla» («İynarlar») kimi adlanmaqla az qala jurnalın yarı hissəsini tutur» (6,3-109). Bundan başqa İ.Appakov və digərlərinin bu mövzuyla bağlı dərc etdirdiyi bir neçə materiallar da vardır (7, 184-187; 8, 114-117; 9, 3-5; 10, 10-15; 11, 142-143) ki, onlarda da müəllif qaraçaylıların deportasiya illərinin üzücü mənzərəsini ortaya qoymuşdur.

Qeyd etdiklərimiz sübut edir ki, bu dövrdə yaranan bədii əsərlərin üzərinə yeni aksentlər qoyulurdu. Qaraçay ədəbiyyatının çağdaş nümayəndələri milli ədəbiyyatın təcrübəsini dərinləndirərək etməkdən ötrü əvvəlki zaman kəsiklərinə nəzər salırdılar. Eyni zamanda ədəbiyyatşünasların uzun zaman kəsiyində yazıçıların bu məsələlərə bədii baxımdan kompleks şəkildə münasibət sərgiləməməsi də ədəbi prosesin ümumi mənzərəsini pozurdu. Elə buna görə də Qaraçay sənətkarları və ədəbiyyatşünasları 80-ci illərdən başlayaraq, bu barədə daha dəyanətlə danışımağa başladılar. Çünki doğrudan da uzun müddət ərzində ədəbiyyata yasaq edilmiş mövzuların yenidən ədəbi dövriyyəyə qaytarılması Qaraçay ədəbiyyatı tarixini daha tam şəkildə təsvir etməyə şərait yarada bilərdi. Bu dövrdə Qaraçay nasirləri tarixin xalq yaddaşını yenidən bərpa etməklə, həm də sanki tarixin «ağ ləkələri»nin üstünü bağlamağa çalışırdılar. Artıq bu dövrdə əvvəllər susmağa üstünlük verilmiş məsələlər haqqında nasirlər daha ürəklə danışıq, törədilmiş cinayətlərin təqsirkarlarını axtarmağa, onların cinayətlərinə hüquqi qiymət verilməsinə səy göstərirdilər. Bu məsələlər haqqında yenidən danışmaq, problemin dərinləndirilməsinə əsaslı üsullar üzərində aksentləri işarələmək sənətkarları Qaraçay ədəbiyyatını zənginləşdirməyə istiqamətləndirirdi. Eyni zamanda Qaraçay belletristikası üçün önəmli həm də bu idi ki, uğurlu əsərlərdə cəmiyyətdə gedən proseslər dərinləndirilməsinə əsaslı təhlil olunurdu. Belə əsərlərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, onların etik və estetik dəyəri insanın daxili aləminə ekskurs edib, xalqın mənəvi şüurundakı qırılmazlığı göstərməyi ön plana çəkirdi. Elə buna görə də O.Xubiyev, Ə.Suyunçev, H.Bayramukova və M.Batçayevin əsərləri nəinki fərdi, eyni zamanda ictimai-sosial, xalq problemlərini öyrənmək üçün daha da dərinliklərə nüfuz etməyə səmt alırdı.

Beləliklə, XX əsrin son onilliyində Qaraçay ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini nəzərdən keçirərkən belə bir nəticəyə gəlik ki, milli yazıçıların yuxarıda adlarını çəkdiyimiz mövzulara

yaxından diqqəti Qaraçay həyatında olan tarixi həqiqətlərin bərpasından irəli gəlirdi. Əvvəlki dövrlərdə yasaq edilmiş mövzular 1980-ci illərdən başlayaraq realizm prinsiplərinə söykənilməklə daha da dərinləşdirilirdi. Buna görə də nəzərdən keçirdiyimiz dövr oxucunun gözü qarşısında daha zəngin bir nəsr nümunəsi kimi canlanmaqdadır. Bu dövr Qaraçay nəsrinin gücü dövrün daxili mənasını ona epoxal məsələlər rakursundan yanaşmaqla dərk etməyə istiqamətlənirdi. Bu dövrdə yazıb-yaratmış bir sıra müəlliflər nəinki vətəndaş müharibəsi, inqilab, BVM və s., həm də mənəvi - əxlaqi axtarışlar, repressiya, deportasiya, sürgünlər və s. kimi mövzulara müraciət etməklə gerçəkliyin real cizgilərini əks etdirib insan, xalq, cəmiyyət problemini ortaya çəkməyə, həll etməyə çalışırdılar. Təhlillərimiz bizə belə bir fikri də vurğulamağa imkan verir ki, yazıçıların qəhrəmanın daxili aləminin açılmasına istiqamətlənmiş düşüncələri və onların üzərində aparılmış psixoloji təhlillər həm də əksər hallarda pozitiv estetik nəticələr əldə etməyə gətirib çıxarmışdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə fəaliyyət göstərmiş Qaraçay yazıçılarının baş qəhrəmanları əksər hallarda bəşəri hisslərlə yaşayıb insan ağrılarına həssas yanaşmaqla, yüksək təbii mənəviyyət daşıyıcılarıdır. Real həyat situasiyalarına salınmış Qaraçay belletristləri bu dövrlərdə daim ciddi mənəvi-əxlaqi problemlərin həlli axtarışında olmağa üstünlük verirdilər. Heç şübhəsiz ki, bu axtarışlar müasir dövr Qaraçay ədəbiyyatında həm də yeni bədii nümunələrin ortaya çıxmasına imkan verir, şərait yaradırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Акачиева С.М. Тема сталинских репрессий в карачаевской и балкарской литературах// Репрессированные народы: история и современность. Материалы Всесоюзной научной конференции. Карачаевск., КЧГПУ, 1994, с. 184-187.
2. Акачиева Е.М. «По следам высылки...» (на материале

карачаевской и балкарской литератур) // Репрессированные народы: история и современность. Нальчик, КБГУ, 1994, с. 114-147.

3. Акачиева С.М. Правда о репрессированных народов в карачаевской литературе // Репрессированные народы: история и современность // Материалы республиканской научной конференции. Карачаевск., Изд-во КЧГУ, 2003, с. 3-5.

4. Акачиева С.М. «Скитания и испытания: Тема депортации в современной карачаевской прозе» // Литература народов Северного Кавказа в контексте отечественной и мировой культуры // Материалы Всероссийской научной конференции. Майкоп, АГУ, 2006, с. 10-15.

5. Акачиева С.М., Атакаева Ф.Ш. «Забытая эпопея»: выселение и возвращение карачаевцев // (на материале творчества Ибрагима Аппакова) // Межкультурный диалог на филологическом пространстве // Материалы Международной тюркологической научно-практической конференции. Махачкала, ДГПУ, 2008, с. 142-143.

6. Аппаков И.Ш. Ийнарла (из фольклора) Журн. «Минги-Тау». Нальчик, «Эльбрус», 1992, №4, с. 3-109.

7. Аппаков И. Забытая эпопея. Учкекен, 2003.

8. Баждаев М.А. Историю забывать нельзя // Газ. «День республики». Черкесск, 2006, 28 октября.

9. Баждаев М.А. Такое не повторяется никогда // Газ. «День республики» Черкесск, 2006, 2 ноября.

10. Байрамукова Х. Жизнь в кадре и за кадром. Газ. «День республики», 1996, 24 сентября.

11. Зайцева С. Миры Исмаила Алиева // Газ. «День республики». Черкессы, 2006, 21 октября.

12. Хубиева З.И. Карачаевская повесть 1960-1980-х годов: проблема жанрово стиливых исканий. Filol.üz. fəls.dokt. diss.avtoref. Карачаевск, 2001, 25 s.

13. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 c., 2

cilddə. Bakı, 2010, 436 s.

14. Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. 22-ci c. Karaçay-Malkar Edebiyatı. Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 2002, s. 225-227.

15. Узденов Я. Чтобы не позабылось// Аппаков И. Забытая эпопея. Учкеек, 2003, с. 3-7.

16. Şamil Ə. Uyğur, qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı, «Nurlan», 2011, 412 s.

17. Шаманова З. Проза Османа Хубиева в свете формирования эпических традиций карачаевской литературы. Filol. üz. fəls.dokt.diss.avtoref., Черкесск, 2002, 22 с.

Карачаевская литература

Резюме

В отличие от литератур, имевших древние письменные традиции, литература карачаевского народа на протяжении длительного периода развивалась в устной форме, и ее основой при этом служил фольклор. Использование народных песен, ийнарлов, мифологической и обрядовой поэзии, нартовских легенд и рассказов, эпоса «Нарты», сказок, преданий, пословиц и поговорок, метких слов и изречений, крылатых выражений и других жанров устного народного творчества способствовало естественным образом возникновению в начале XX в. письменной литературы.

При этом необходимо подчеркнуть, что такой ход развития был характерен не только для карачаевской, но и для малкарской, кумухской, ногойской и др. литератур народов Северного Кавказа.

До конца XIX в. культурная жизнь карачаевцев опиралась на консервативные народные традиции. Школа, просвещение и наука развивались очень медленными темпами. Однако к начальным годам последней четверти XIX в. в некоторых населенных пунктах (Учкулан, Теберда, Карт-Джурт, Хурзук, Маре и Чогут) открылись школы светского направления, где обучались в основном дети из семей карачаевских князей и узденов. Открытие школ в ощутимой степени способствовало развитию просвещения, театра, библиотек, культурно-просветительных учреждений. Начали функционировать периодические органы печати: газеты «Горская беднота», «Горская жизнь» и др. На их страницах печатались первые литературные опыты карачаевских поэтов, писателей, драма-

тургов и публицистов. В произведениях Ислама Крымшамхалова, Иммолати Хубиева, Тохтара Бичиева, Исмаила Акбаева, Иссы Каркетова, Абидата Боташева, Азрета Уртеннова, Давута Байгулова и др. нашли отражение, в основном, культурно-просветительские взгляды их авторов. Организованная в 1928 году Ассоциация Пролетарских Писателей Карачая в значительной степени способствовала реализации творческих и перспективных планов карачаевских писателей.

Сильный импульс развитию национальной карачаевской литературы придали функционирующие самодеятельные художественные кружки, коллектив карачаевской песни и танца. Они по-своему способствовали появлению новых малых художественных форм – стихотворений, рассказов и первых драматургических образцов. В первых пьесах широко использовались жанры традиционных свадебных обрядов и народные формы игр «гепчи» и «теке», что также наблюдалось в таких драматических представлениях, как «Красный командир в кадетском плену» А.Корхмазова, «Ахмед-Батыр» А.Батчаева, «Грамотная и неграмотная женщина» А.Боташева и др. Однако этим пьесам была присуща иллюстративность, риторичность и декларативность.

В последующие годы карачаевские писатели стремились в своих произведениях отойти от схематизма и абстрактности. Преодолевая эти трудности, они сумели создать яркие запоминающиеся образы и характеры, формируя композицию, сюжет и структуру своих произведений с помощью новых изобразительно-выразительных средств.

В 30-е годы неподдельное читательское одобрение вызывали произведения А.Уртеннова («Карачаевская свадьба», «Наш дед», «Я помню», «Охотники», «Бедная женщина»), в которых внимание читателей приковывали созданные автором образы; поэмы («Помни!», «Бай и батрак», «Эфенди и сирота», «Письмо Сулемен Сурету», «Сафият»), в которых

широко использовалась яркая образно-поэтическая речь; поэмы Д.Байкулова («Шамай раньше и теперь», «Марьям и эфэнди», «Испанская дочь», «Залихат»), в которых автор стремился к эпическому изображению действительности. А.Уртенев, опираясь на притчи и анекдоты Наср Ходжа (Ходжа-Молла Насреддина), используя возможности фольклора, соединяя стилевые элементы романтизма и карачаевской реалистической прозы, применяя сатирические традиции и элементы восточных новелл, представил на суд читателей такие яркие эпические образцы, как романы «Черный сундук» и «Аманат».

В 30-е годы в карачаевской литературе активизируется и переводческая работа. В частности, с русского языка на карачаевский язык начинают переводиться и переводятся в последующие годы произведения А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Л.Н.Толстого, А.П.Чехова, М.Горького и др.

В 40-е годы в карачаевской литературе все еще актуально было обращение к фольклору, нартовскому эпосу, использование фольклорных тем, сюжетов и образов. Вместе с этим карачаевские мастера художественного слова были заинтересованы и в развитии национальной литературы. Они все чаще прибегали к наиболее оперативным жанрам – очерку, лирическому стихотворению, рассказу, художественной публицистике и др.

В 40-е годы талантливые писатели И.Каракетов, Д.Байкулов, М.Урусов, А.Бостанов, Т.Борлаков и др. пали смертью храбрых на фронтах Великой отечественной войны; а А.Уртенев, Х.Аппаев и другие яркие творческие личности были репрессированы еще в 1937 году.

Начиная с 50-60-х годов все чаще и чаще слышатся голоса О.Хубиева и Х.Байрамуковой, наряду с которыми общий тон развитию карачаевской литературы задает и новое поколение – А.Суюнчев, Н.Хубиев, Д.Кубанов, Н.Семенов, Б.Бат-

чаев и др. В произведениях О.Хубиева «Время», «Клятва» и др. отражено философское мировидение автора, который, показывая внутренний мир человека, акцентирует внимание на особенностях его психологического состояния; моральных, нравственных, эпических народных проблемах и т.д.

В отличие от О.Хубиева Х.Байрамукова, будучи художником лиро-эпического мышления, приоритетным считала субъективное и индивидуальное видение действительности. Если в написанных в 50-е годы произведениях («Люблю жизнь», «Искры», «Сердце поет», «Споем вместе», «Любимые годы», «Наша мать» и др.) она стремится к раскрытию внутреннего мира героя, то в других своих произведениях она делает объектом изображения разные жизненные ситуации, любовь к человеку, принципы общежития и т.д. В некоторых произведениях Х.Байрамуковой отражены ее раздумья о философских, нравственных и эстетических проблемах («Джамиля Бухиред», «Другу», «Настоящий друг»); в определённых же рассказах («Черное платье», «Вторая жизнь», «Эльдар – мой сын», «Айран», «Гырчын») показаны объективные процессы происходящие в Карачае.

В 60-е годы карачаевские писатели довольно часто обращались к теме войны: О.Хубиев, Х.Аппаев, Д.Кубанов, Х.Байрамукова, Н.Богатырев, Х.Эбзеев, А.Суюнчев, Б.Бичиев и др. Их военные очерки, повести и романы «Аманат», «Голос в горах», «За Родину», «Сын Карачая – герой Белоруссии», «На лезвии ножа», «Человечность», «Зов сердца», «Люди» и др. показывают уровень развития карачаевской литературы указанного периода.

В то же время карачаевские писатели стремятся показать страшную советскую действительность, когда еще в 1942 году, в период немецкой оккупации, карачаевцы пережили невиданную трагедию – геноцид и депортацию. Среди депортированных в степи Средней Азии была и Х.Байраму-

кова, которая в книге «Семья карачаевца» описала невероятные трудности, которые приходилось переживать. Жизнь на чужбине многому научила карачаевцев, в том числе и мастеров художественного слова. Будучи в ссылке, поэты не молчали, а совместно со своими малкарскими друзьями издали несколько поэтических сборников, антологий и распространили их. Вернувшись же в родной Карачай, они стали непосредственными участниками в деле развития карачаевской литературы.

В 60-80-е годы карачаевские писатели целенаправленнее старались отразить негативные процессы, происходящие в регионе: обращали внимание на недостатки в социально-общественной жизни; на личные и общечеловеческие психологические вопросы; на проблему долга перед народом, ответственности, гуманизма и патриотизма.

В эти годы карачаевские мастера художественного слова работали и над созданием новых произведений с колоритными героями, основной проблемой которых была судьбы родины и народа. В произведениях «Люди» и «Мечь» О.Хубиева, «Широкие сердца» А.Суюнчева, «Вечные всадники» Х.Байрамуковой и др. с яркими национальными характерами поднимались вопросы общественного сознания, чести и славы, ценности жизни народа, индивидуальной и личной ответственности.

В 60-80-е годы в карачаевской литературе четко прослеживается дифференциация прозаических жанров. Написанные в эти годы романы Д.Кубанова «Голос в горах», М.Байчорова «В Большом Карачае», Х.Байрамуковой «Утренняя звезда» и др. отличаются своей социальной заостренностью, эпическим содержанием, реалистическим отношением к изображаемым событиям. Говоря об успехах карачаевской литературы, необходимо отметить роман-диологию К.Корхмазова «Меч мести», который отличается умелым использованием

традиционных фольклорных образов в создании яркого этническо-национального колорита. Следует отметить также романы Х.Байрамковой «Годы и горы» и О.Хубиева «Бессонные ночи», в которых во главу угла ставится проблема пробуждения общественного сознания, проблема интеллигенции и ее отношение к насущным вопросам современности.

Одной из особенностей карачаевской литературы конца 80-начала 90-х годов было обращение к проблеме национальной принадлежности и национального самосознания. В оригинальных произведениях О.Хубиева «Бессонные ночи», «Мечь», «Люди», «Ассы»; Х.Байрамуковой «14 лет»; Ф.Байрамуковой «Книга грусти»; С.Алиевой «Запах фиалки» и др. показаны трудности жизни народа как в Карачае, так и на чужбине; повсеместный беспредел, охвативший все сферы жизни карачаевцев.

В 90-е годы карачаевские писатели стремились к объективному отражению общественно-культурной жизни народа, обобщая при этом размышления по поводу отношения советской власти к карачаевцам. Пришедшее в карачаевскую литературу молодое поколение писателей – Билал Лайпанов, Фатима Байрамукова и др., укрепляя ряды родной литературы, привносили в нее новые темы, образы, новых героев, а также поэтико-стилистические средства и приемы.

Nizami Məmmədov-Tağısoy

Nizami Məmmədov - Tağısoy filologiya elmləri doktoru, professor, türkoloq, ədəbiyyatşünas-tənqidçi, şair-tərcüməçi Azərbaycan Respublikasının Ucar rayonunda doğulmuşdur. M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunu fərqlənmə diploma ilə bitirmişdir. 1986-cı ildə filologiya elmləri namizədi, 1992-ci ildə filologiya elmləri doktoru dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə 1994-cü ildən professordur. 1995-1997-ci illərdə Bakı Qızlar Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyat kafedrasının, 1998-2010-ci illərdə Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində əvvəl Azərbaycan dili və Ədəbiyyat, sonra Rus dili və Ədəbiyyat kafedralarının müdiri vəzifəsində işləmişdir. 2011-ci ilin yanvarından AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisidir. Dövrü mətbuatda, müxtəlif səviyyəli Beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda 350-dən artıq məqalələri çap olunmuşdur. Qaqauz, qazax, qaraqalpaq, Qaraçay, qırğız, karaim, malkar, özbək, noğay, xəzər, Kipr türkləri ilə bağlı çoxsaylı məqalələr müəllifidir. Prof. Nizami Tağısoy ali məktəblər üçün bir sıra proqram, dərslik, dərs vəsaitləri, monoqrafik araşdırmalar hazırlamışdır. Əsərlərini rus və Azərbaycan dillərində yazır: “XX əsr rus poeziyası Azərbaycan tərcümələrində” (Bakı, 1992, 134 s., rus dilində), “Qazax ədəbiyyatı” (Bakı, 1993, 70 s., rus dilində), “ Əslin milli özünə məxsusluğu və tərcümə” (Bakı, 1998, 68 s., rus dilində), “Səməd Vurğun dramaturgiyası rus dilində” (Bakı, 1999, 132 s., rus dilində), “Poetik tərcümə” (Bakı, 2001, 245 s., rus dilində), “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” (Bakı, 2007, 296 s., rus dilində), “Nəsrin axarı: zaman və məkan konteksti” (Bakı, 2008, 152 s.), “ Şilyan: özü, sözü - çeşmənin gözü” (Bakı, 2009, 172 s.), “Səftər Həsənzadə. Vətən həsrətli, barıt qoxulu sətirlər” (Bakı, 2009, 76 s.), “Etnos və epos: keçmişdən bugünə” (Bakı, 2010, 372 s.), “Meyxanənin poetikası” (Bakı, 2011, 432 s.) və “Qaraqalpaq ədəbiyya-

tı” (Bakı, 2015, 456 s.) kimi kitabların müəllifidir. Prof. Nizami Tağısoy “Qaraqalpaq xalq nağılları” (Bakı, 2006, 201 s.) və qazax xalq qəhrəmanlıq dastanı “Koblandı-batır”ı Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, prof.R.Manafoğlu və prof.R.Kamalla birlikdə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti” (Bakı, 2010, 164 s.) kitabını nəşr etdirmişdir. Prof. Nizami Tağısoyun nəzəri mühakimələri, Azərbaycan-rus, Azərbaycan-özbək, Azərbaycan-qaraqalpaq, Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələri, ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi türkologiyanın müxtəlif və müasir problemləri – rus ədəbiyyatından – A.Blok, S.Yesenin, K.Simonov, A.Adalis, P.Antokolski, A.Tvardovski, S.Vasilyev; Azərbaycan – Nizami, S.Vurğun, Mir Cəlal, İ.Əfəndiyev, Anar, Elçin, K.Abdulla, R.Rəvan, E.Hüseynbəyli, Ə.Əhməd, E.Başkeçid, K.Kürqırxanlı, Ağarəhim, Ə.Xələfli, Y.Nəğməkar; qaraqalpaq – T.Kaipbergenov, İ.Yusupov; Qaraçay – İ.Krımşamxalov, İ.Xubiyev, H.Bayramukova; qırğız – Ç.Aytmatov; tatar – Q.Tukay; qaqauz – M.Çakır, Q.Qaydarji və başqalarının yaradıcılığı ilə qələmə aldığı məqalələri ədəbi tənqidin orijinal səhifələrindəndir. Nizami Tağısoy 25 ildən artıqdır ki, folklor nümunələri və regional etnoqrafiya örnəklərinin toplanılıb nəşr olunması üzərində çalışır. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Nizami Tağısoy bədii söz həvəskarlarına iki şeirlər və poemalar – “Axtaracaqsan məni” (Bakı, 2000), “Bəlkə dünya öz yolunu çaşıbdı” (Bakı, 2004) və “Natiqlə qara zurnanın nağılı və ya hər ikisinə elegiya” (Bakı, 2009) povestini təqdim etmişdir. Şeirləri şair – mütərcim Qiya Paçxataşvili tərəfindən rus dilinə çevrilib, dövrü mətbuatda nəşr olunmuşdur. Bəzi şeirlərinə Cavanşir Quliyev və Razim Paşayev kimi bəstəkarlar nəğmə bəstələmişlər.

Низами Мамедов-Тагисой

Низами Тагисой (Низами Таги оглу Мамедов) доктор филологических наук, профессор, тюрколог, литературовед - критик, поэт - переводчик родился в Уджарском районе Азербайджанской Республики. С отличием окончил Азербайджанский педагогический институт русского языка и литературы им. М.Ф.Ахундова. В 1986 г. защитил кандидатскую, в 1992 г. докторскую диссертации. С 1994 года решением Высшей Аттестационной Комиссии, получив диплом профессора, избран на должность профессора Бакинского славянского университета. С 1995 по 1997 гг. заведовал кафедрой Азербайджанского языка и литературы в Бакинском девичьем университете, с 1998 по 2010 год –заведовал кафедрой сначала «Азербайджанского языка и литературы», потом «Русского языка и литературы» в Азербайджанском международном университете. С января 2011-года является главным научным сотрудником отдела Литературы тюркских народов Института литературы им. Низами Национальной Академии Наук Азербайджана. Низами Тагисой – ученый, занимающийся наряду с педагогической работой, плодотворной научной деятельностью. Более 350 его статей различного содержания увидели свет на конференциях, симпозиумах и научных заседаниях, страницах газет и журналов республиканского и международного уровней. Профессор Низами Тагисой – автор многочисленных статей и книг о гагаузском, казахском, каракалпакском, караимском, карачайском, киргизском, малкарском, ногайском, узбекском, хазарском и других тюркских этносах и народах. Написанные им в разные годы программы для студентов высших учебных заведений, учебники и учебные пособия, монографии, исследования фольклорно-этнографического характера одобрены читателями и специалистами. Высоко оценены учеными, литературоведами-критиками и тюркологами такие

монографии и книги, как «Русская поэзия XX века в азербайджанских переводах» (Баку, 1992, 134 с., на русском языке), «Казахская литература (Баку, 1993, 70 с., на русском языке) «Национальное своеобразие подлинника и перевод» (Баку, 1998, 68 с., на русском языке), «Драматургия Самеда Вургунна на русском языке» (Баку, 1999, 132 с., на русском языке), «Поэтический перевод» (Баку, 2001, 245 с., на русском языке), «Каракалпакская литература» (Баку, 2007, 296 с. на русском языке), «Течение прозы: контекст времени и пространства» (Баку, 2008, 152 с.), фольклорно-этнографическое исследование «Шильян – мудрое слово как родник» (Баку, 2009, 172 с.) «Сафтар Гасанзаде. Строки, навеянные тоской по родине и запахом пороха» (Баку, 2009, 76 с.), «Этнос и эпос: с прошлого к настоящему» (Баку, 2010, 372 с.), «Поэтика мейханы» (Баку, 2011, 432 с.) и др. Профессор Низами Тагисой – ученый, постоянно занимающийся вопросами теории и художественного перевода. Он впервые в азербайджанской тюркологии обратился к фольклорной памяти кыпчакских тюрков, переводу «Каракалпакские народные сказки» (Баку, 2006) и казахского героического эпоса «Кобланды-батыр» на родной язык. Член Союза писателей Азербайджана Низами Тагисой преподнес почитателям поэзии два сборника стихотворений и поэм: «Будешь искать меня» (Баку, «Сяда», 2000), «Может мир заблудился» (Баку, «Азернешр», 2004) и повесть «Сказка о Натике и кара зурне, или обоим элегия» (Баку, 2008). Часть его стихотворений и поэм переведена поэтом Гией Пачхаташвили на русский язык и издана в периодической печати. Несколько стихотворений Низами Тагисоя переложены на музыку композиторами Джаванширом Гулиевым и Разимом Пашаевым. Впервые в Азербайджане профессор Низами Тагисой совместно с другими авторами (проф. Рафиком Манафоглы и проф. Рустамом Камалом) составил и издал «Толковый словарь переводоведческих терминов» (Баку, 2010, 164 с. на азербайджанском языке). Профессор Низами Тагисой более двух десятилетий работает над сбором фольклорных образцов, этнографических матери-

алов, этногенезом, эпическим мышлением тюркских народов, состав- лением учебников по тюркской литературе, издание которых намечается многотомником. Теоретические суждения профессора Низами Тагисоя об азербайджанско-русских, азербайджанско- уз- бекских, азербайджанско-каракалпакских, азербайджанско-казах- ских литературных связях, или об актуальных проблемах совре- менного литературоведения, в том числе связанных с творчеством русских писателей - А.Блока, С.Есенина, К.Симонова, А.Адалис, П.Антокольского, А.Твардовского, С.Васильева; азербайджанских – Низами , С.Вургунa, Мир Джалала, И.Эфендиева, Анара, Эль- чина, А.Рагимова, Е.Гусейнбейли, Р.Равана, Э.Ахмеда, Э.Башке- чидa, К.Кюргырахлы, А.Халафли, Ю.Нагмекая; каракалпакских писателей Т.Каипбергенова, И.Юсупова; карачаевских И.Хубиева, Х.Байрамуковой; киргизских – Ч.Айтматова; татарских – Г.Тукая, гагаузских М.Чакира, Г.Гайдаржи и др. считаются оригинальны- ми страницами литературной критики. Около 25 лет Низами Та- гисой трудится над сбором фольклорных образцов и выявлением региональной этнографии. Сведения о Низами Тагисое даются в биографическом сборнике «Ученые и просветители Азербайджана XX века». Он обладатель премий «Золотое перо», «Авторитетный ученый народа».

